



**ВІСНИК**

Луганський  
державний університет  
внутрішніх справ  
імені Е.О. Дідоренка

**СПЕЦІАЛЬНИЙ ВИПУСК**

**7' 2010**

**ВІСНИК**

**Луганського державного університету  
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка**

**ПРАВОВА ПОЛІТИКА  
І ПРАВОВА РЕАЛЬНІСТЬ**

**Спеціальний випуск № 7**

**Луганськ  
2010**



\* Науково-теоретичний журнал \* Виходить щоквартально \* Заснований 1997 року \* Засновник і видавець: Луганський державний університет внутрішніх справ \* Реєстраційне свідоцтво КВ № 15990-4462 ПР, видане Міністерством юстиції України 20.11.2009 р. \* Включений до переліку фахових видань ВАК України з юридичних наук \*

### Редакційна колегія:

<b>Комарницький В.М.</b>	- канд. юрид. наук, доц. (головний редактор)
<b>Козаченко І.П.</b>	- д-р юрид. наук, проф. (заст. гол. редактора)
<b>Розовський Б.Г.</b>	- д-р юрид. наук, проф.
<b>Бурбело О.А.</b>	- д-р екон. наук, проф.
<b>Віленська Е.В.</b>	- д-р філос. наук, проф.
<b>Замойський І.Є.</b>	- д-р юрид. наук, проф.
<b>Лазор Л.І.</b>	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України
<b>Бобкова А.Г.</b>	- д-р юрид. наук, проф.
<b>Знаменський Г.Л.</b>	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України
<b>Малишева Н.Р.</b>	- д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України
<b>Мамутов В.К.</b>	- д-р юрид. наук, проф., акад. НАН України
<b>Сегай М.Я.</b>	- д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України
<b>Дудоров О.О.</b>	- д-р юрид. наук, проф.
<b>Атоян О.М.</b>	- д-р юрид. наук, доц.
<b>Федоренко В.Л.</b>	- д-р юрид. наук, доц.
<b>Левченко О.І.</b>	- канд. юрид. наук, доц. (відповідальний редактор)
<b>Сілюков В.О.</b>	- канд. юрид. наук, доц.
<b>Бірюков В.В.</b>	- канд. юрид. наук, доц.
<b>Беніцький А.С.</b>	- канд. юрид. наук, доц.

*Рекомендовано до друку вченою радою Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (протокол № 12 від 30 липня 2010 року)*

У даному спеціальному випуску розміщено наукові статті, доповіді й повідомлення вчених-юристів, ад'юнктів (аспірантів), курсантів і студентів, які були учасниками міжнародного науково-теоретичного семінару «Правова політика і правова реальність» (м. Луганськ, 28 жовтня 2009 року).

Статті публікуються в авторській редакції.

✉ Україна, 91493, Луганськ, сел. Ювілейне, вул. Генерала Дідоренка, 4.  
Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка  
☎ 35-11-57, 35-11-40, факс 93-50-77.

© Луганський державний університет  
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, 2010

О.Н. Атоян  
профессор кафедры теории и истории  
государства и права, доктор юридических наук  
(Луганский государственный университет  
внутренних дел имени Э.А. Дидоренко, Украина)

## ПРАВОВАЯ РЕАЛЬНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИИ ИЛИ ИСТОРИЯ В КОНТЕКСТЕ ПРАВОВОЙ РЕАЛЬНОСТИ?

Человеческие представления о реальности постоянно эволюционируют и существенно отличаются в разные исторические эпохи. И даже концепции начала, середины и конца XX века различны друг от друга, а равно и от концепций начала века XXI.

Во второй половине XX – начале XXI века границы представлений о реальности существенно расширились. Достижения новых, ранее не существовавших наук – ядерной и квантовой физики, генетики и нейрогенетики и др. во многом перевернули прежние представления. Как образно сформулировал нобелевский лауреат Нильс Бор: "Раньше было принято считать, что физика описывает вселенную. Теперь мы знаем, что физика описывает лишь то, что мы можем сказать о вселенной". Математик Джон фон Нейман, один из ведущих защитников мнения Бора о том, что *наука не в состоянии найти "одну глубокую реальность"*, лежащую в основе всех инструментальных реальностей, продвинулся на шаг дальше Бора. Так как квантовый мир не вписывался в аристотелевскую логику "либо-либо", Нейман изобрел *трехзначную логику*, которая лучше подходит к квантовому миру. Если Аристотель оставил нам два варианта выбора: "истинно" и "ложно", Нейман добавил к ним "*может быть*".

Фундаментальные открытия XX века говорят о том, что мы не можем претендовать на истинность утверждений о некоем "реальном мире" или некоторой "глубокой" ("истинной", "объективной") реальности", лежащей в основе "этого мира", не учитывая самих себя. Сегодня всё больше людей осознает факт того, что *основным инструментом восприятия, наблюдения, записи, накопления, синтеза и передачи информации во всех областях знания и всех областях человеческой деятельности является нервная система в совокупности с ее расширениями, созданными ею же*, – компьютерами, электронными приборами и т.д. Поиск ответов во многом определяется исследованием самого инструмента исследования: человеческого сознания и мозга. Наши впечатления и их интерпретация – это "часть нас самих", это наш собственный продукт, плод нашей логически-художественной карты мира.

Представители различных наук исследуют различные грани и координаты реальности. *Реальность содержит разные смыслы и языки описания этих смыслов*. Социальный мир – это мир интересубъективного. Это экзистенциальный продукт человеческой деятельности, благодаря которой, он сохраняется и изменяется. Поскольку социальный мир интересубъективно конституирован участниками деятельности, он экстернализуется как существующий вне их и независимо от них, то есть обретает некоторую степень объективной фактичности. Как говорят социологи: мы создаем свою собственную фразеологию тех "реальностей", с которыми сталкиваемся.

*Термин "реальность" полисемантичен*. Гуманитарные исследования методологического уровня всё чаще обращаются к проблеме осмысления реальности: среди зарубежных философов и социологов: (П. Бергер, Т. Лукман, П. Бурдьё) и феноменологической герменевтики (П. Рикер) [1]. В литературе советского и постсоветского периодов встречается обращение к аспектам реальности: *социальной* (Р.А. Смирнова), *нравственной* (В.А. Малахов), *исторической* (Н.М. Есипчук) [2]. Для обозначения автономного мира права с его законами и логикой функционирования и развития, с "несущими конструкциями" и способом их связи в многоединое целое, в последние годы всё чаще употребляется понятие

"*правовая реальность*" (И.П. Малинова, В.А. Бачинин, С.И. Максимов) [3].

Интереснейший харьковский исследователь С.И. Максимов предлагает *"интегральную концепцию правовой реальности* как мира права, который конструируется из правовых феноменов, упорядоченных в зависимости от отношения к базисному феномену и как некой "*первореальности*" права" [4]. П. Бергер и Т. Лукман определяют реальность как качество присущее феноменам, иметь бытие, независимое от нашей воли и желания (мы не можем от них отделаться) [5]. В таком значении она оказывается не столько онтологической, сколько феноменологической категорией, поскольку акцент делается не на объективном существовании, независимо от субъектов, а на восприятии бытия как существующего независимо от воли и желания субъекта. Главное, что субъект не может проигнорировать такую реальность и воспринимает её как само собой разумеющееся, т.е. как очевидность. Поэтому под правовой реальностью следует понимать не только то, что осуществляется в институтах права или правоотношениях, но также и те очевидности, которые хотя и не имеют предметного бытия, но с которым мы должны считаться (не можем не считаться) [6].

С точки зрения *постнеклассической науки, сознание не отражает объективную реальность, а существует в рамках интерсубъективной реальности, составляя её часть. Реальность может быть и объективной, и субъективной, и интерсубъективной, и символической, и трансцендентной.*

Историчность – важная составляющая реальности вообще и правовой реальности в частности. *Где грань, отделяющая правовую реальность от историко-правовой? Что можно считать точкой перехода из потенциальности в реальность, из возможного в действительное, из не случившегося в случившееся? Точка перехода – мгновение вечного настоящего.* То, что еще минуту назад было правовой реальностью, стало реальностью историко-правовой (хотя разные события имеют разную продолжительность в пространстве-времени и могут быть как завершенными, так и незавершенными). Правовая реальность многослойна, многогранна и неод-

нозначна, она содержит в себе не только память о прошлом, но и определенные траектории будущего...

*Историко-правовая реальность – это ретроспектива совокупности всех юридических явлений, присущих определенному обществу в конкретном пространстве-времени. Историческая отстраненность даёт возможность воспринимать правовую реальность как некую целостность, но в своей эмпирической действительности она "распадается" на элементы и взаимосвязи между ними.*

*Историко-правовая реальность включает в себя эволюцию субъектов права; правовых норм и принципов; всего многообразия правового поведения (правотворчества, правореализации, правоприменения, юридической практики, правового воспитания); правосознания и правовой культуры (индивида/общности/общества), а также эволюцию явных и неявных взаимосвязей между ними. Но главным элементом, главной фигурой историко-правовой реальности выступает человек и человеческая жизнь ("бытие в праве" – одна их граней нашего бытия).*

*Историко-правовая реальность содержит не только юридические парадигмы и постулаты своего времени, но и парадоксы и патологии. Не только "правильности", но и "неправильности". Не только официальные правила игры, но и реальность игры, и самих игроков. Не только очевидное, но и неочевидное.*

*Историко-правовая реальность содержит внутреннее и внешнее измерение. Внешние поверхности можно видеть, но внутренние глубины следует интерпретировать. Мы можем рассматривать Русскую Правду и Литовские статуты, современный гражданский и уголовный кодекс, созерцая их поверхность, объем и фактуру, но их содержание мы должны интерпретировать. Именно потому, что внутренняя глубина составляет неотъемлемую часть реальности – сама интерпретация также представляет собой внутренне присущую характеристику реальности. Интерпретация – это не что-то привносимое в реальность как дополнительное качество; это открытие самих внутренних измерений реальности. А поскольку глубина реальности простирается "до самого дна", то по известному выражению Хайдеггера "интерпретация идет сверху вниз".*

В какой терминологии (и сколь адекватно) мы можем описать историко-правовую реальность? Плодотворным представляется терминологический синтез понятий и категорий не только теории и истории права, но и других наук, описывающих иные грани реальности. И здесь невозможно обойти вниманием семиотику и семантику, лингвистику и герменевтику, квантовую физику и транзакционную психологию (психологию восприятия). *Времясвязывающая функция символизма* дает нам возможность использования многовекового накопленного опыта (в том числе и правового), одновременно заставляя нас страдать от "проблем", которые, если и существуют, то только на лингвистическом уровне. "Слова не являются в пространстве-времени тем вещам, к которым они относятся, но люди относятся к различиям между словами так ревностно, словно речь идет о различиях между "реальными" вещами или событиями в экзистенциальном мире" [7]. Именно семантическая система позволяет нам получать сигналы, посланные около 2500 лет назад такими людьми, как Конфуций и Лао-Цзы, Сократ и Геродот. Одновременно она позволяет нам посылать сигналы, которые, воспринимаются (или не воспринимаются) в настоящем и, которые, возможно, будут кем-то приняты в будущем. *Историко-правовую реальность невозможно понять и описать только рационально, исключив метафоричность духовных и интуитивных знаний и многозначность символизма, и богатство интерпретаций.*

В чем специфика правовой реальности в контексте истории? Факт в истории – это тоже, что клетка в биологии, основа основ (материя истории), но именно достоверность событий и фактов всегда может быть поставлена под сомнение. *Историк (как правило) лишен возможности реального, непосредственного наблюдения события и фиксации факта, основная работа заключается в определении источников, проверке их подлинности, достоверности, степеней вымысла, чтобы иметь достаточные основания для истолкования.*

Источники наших знаний об историко-правовой реальности – все объекты непосредственно и/или опосредованно отражающие историко-правовой процесс и дающие возможность изучать правовое / квазиправовое / антиправовое прошлое индивидов / общ-

ностей /государства, а также результаты их взаимодействия с другими (не юридическими) гранями реальности. Количество историко-правовых источников безгранично, но число сохранившихся от различных исторических периодов неодинаково.

*Историко-правовая реальность сохраняется и изменяется в нашей памяти (сознательной и бессознательной). "Память - это жизнь. Её носителями всегда являются группы живых людей; поэтому она постоянно претерпевает изменения. Под действием воспоминаний и забвения она всегда находится в процессе развития, не осознавая при этом собственных деформаций и оставаясь открытой для всякого рода использования и манипуляций. Иногда она никак не проявляет себя в течении долгого времени, затем вдруг оживает. История всегда представляет собой неполную и спорную реконструкцию того, чего уже нет. Память всегда принадлежит нашему времени и образует живую связь с вечным настоящим, тогда как история - это представления о прошлом" [8].*

*Так или иначе, историко-правовая реальность "попадает в руки" исследователя в заведомо деформированной и фрагментарной форме. Аутентичная достоверность событий, подкрепленная и подкрепляемая различными свидетельствами, сохраняясь в пространстве-времени в сознании и в бессознательном, размывается, поскольку не обладает статусом независимости от сознания и от бессознательного. Во многом - это территория мифа.*

*Историко-правовая реальность настолько же вероятна, как и источники рассказывающие о ней...*

Историко-правовая реальность и наши представления о ней соотносятся примерно также как местность и карта этой местности. Ничто не равняется историко-правовой реальности кроме неё самой. Она сложнее любых концепций. Любая научная модель всегда будут оставаться чем-то меньшим, чем реальность. Наши концепции могут описывать значительные (или незначительные) части историко-правовой реальности, но ни одна из них не может охватить её полностью. "Не исключая наблюдателя из описания наблюдаемого" и перефразируя Нильса Бора, скажу: *история права описывает не историко-правовую реальность, а лишь то, что мы можем сказать о ней...*

Очередным камнем преткновения остается осознанием социальных запросов в контексте своего времени. Историко-правовые знания социально обусловлены и социально значимы, иначе история права не изучалась бы столь широко и одновременно столь поверхностно. *Ученые с различными типами мировоззрений задают различные типы интерпретаций историко-правовой реальности.*

Кроме того, *конкретность историко-правовых интерпретаций вырастает из конкретности уровня субъекта, их производящего.* Разные исследователи выбирают те или иные, но, по сути разные сюжеты и события историко-правовой реальности, и на основании, казалось бы, одного и того же исторического материала, приходят к разным выводам, постигают и транслируют разные смыслы. Вполне закономерно, что в процессе рефлексии многогранной, многоуровневой и многозначной историко-правовой реальности появляются концепции разного качества и уровня осмысления. Природа научного знания такова, что всё подвергнуто сомнению и ничто человеческое не чуждо исследователю.

Правовая реальность изменяется и усложняется. Историко-правовая рефлексия (которая также процессуальна) является составной частью правовой реальности своего времени. Сложность этой рефлексии задана качественными характеристиками субъекта и объекта и связана определенным контекстом. Наблюдается *прямая зависимость сложности историко-правовой рефлексии от сложности правовой реальности.* Именно контекст помогает нам определить правильность историко-правовых интерпретаций. Смыслы зависят от контекста, а контексты безграничны...

#### **Использованная литература:**

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания - М., 1995; Рикер П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике. - М., 1995; Бурдые П. Социология политики. - М., 1993.

2. Смирнова Р.А. Природа социальной реальности как предмет познания. - К., 1978.; Малахов В.А. Нравственный аспект культурного бытия личности // Бытие человека в культуре. Опыт онтологического

підхода – К., 1992; *Есипчук Н.М.* Историческая реальность как предмет познания. – К., 1978.

3. *Малинова И.П.* Философия права (от метафизики к герменевтике). – Екатеринбург, 1995; *Бачинин В.А.* Философия права и преступление. – Харьков, 1999; *Его же* Морально-правовая философия. – Харьков, 2002.; *Максимов С.И.* Правовая реальность: инструментальный и коммуникативных подходы // Проблемы законности. – Харьков, 1995. – Вып. 29; *Его же.* Способы осмысления правовой реальности // Проблемы законности. – Харьков. 1995. – Вып. 30; *Его же.* Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Х., 2000.

4. *Максимов С.И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Харьков. 2000. – С. 148.

5. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. – М., 1995. – С. 9.

6. *Максимов С.И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Харьков. 2000. – С. 32.

7. *Уилсон Р.А.* Квантовая психология. – М., 2002. – С. 94.

8. *Nora P.* Les lieux de la memoire. – Т. 1.: La Republique. – Paris. 1984. Р. XIX.

**О.О. Бандура**  
професор кафедри філософії права  
та юридичної логіки, доктор філософських наук  
(*Київський національний університет  
внутрішніх справ, Україна*)

## ПРАВОВА ДЕРЖАВА, ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ: ПИТАННЯ ЗВ'ЯЗКІВ

Поняття правової держави зафіксоване у ст. 1 Конституції України: "Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава". Завдяки цьому дане поняття перетворилось на один із тих чинників, які визначають розвиток нашого суспільства та держави нині, і, як ми твердо сподіваємося, визначатимуть його й у перспективі майбутнього державного розвитку. Причому це конституційне положення одночасно чітко вказує на

певну модель організації відносин у суспільстві, а також між суспільством та державою, що має бути реалізована в Україні. Правова держава передбачає існування громадянського суспільства, а громадянське суспільство потребує права приватної власності. Зв'язки між ними і становлять предмет аналізу в даній статті.

Проблеми правової держави та громадянського суспільства досліджувались такими вченими, як В.Д. Бабкін, В.В. Копейчиков, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, М.В. Костицький, В.Ф. Погорітко, П.М. Рабінович, В.М. Селіванов, О.Ф. Скакун, О.В. Скрипнюк, В.Я. Тацій, Ю.М. Тодика, Ю.С. Шемшученко та інші. Приватна власність і право приватної власності стали предметом аналізу М.В. Домашенка, В.П. Ємельянова, Г.Ю. Івлевої, В.Є. Рубаника, К.І. Скловського, І.В. Спасибо-Фатеевої, Ф.І. Шамхалова та інших науковців.

Правова держава розглядається як найдосконаліший варіант справедливого державно-правового ладу. Поняття правової держави прийнято розглядати як таке, що не пов'язане з конкретним типом і формою державного устрою. Абстрагування в такому разі пояснюється тим, що, незважаючи на існування критеріїв, за якими визначається неправова держава і згідно з якими можна визначити держави, що не належать до правових, тепер не існує жодної держави, яка б повністю відповідала вимогам права, тобто була правовою.

Практична реалізація ідеї правової держави в Україні знайшла втілення у Конституції нашої держави і потребує послідовного здійснення низки основних принципів. Перший з них - принцип верховенства права. У правовій державі право повинне мати пріоритет над державою. Державні інститути в окремих випадках можуть становити реальну загрозу нормальному розвитку суспільства і тому потребують юридичних обмежень. По-друге, закон повинен бути правовим. Це означає насамперед верховенство конституції, яка закріплює економічні, політичні, соціальні та інші права громадян. За даним принципом і побудовано Конституцію України. Третій принцип - принцип народного суверенітету. У правовій державі народ виступає передусім у формі громадянського суспільства; сюди входять громадяни, різного роду

асоціації та інститути, відносини між якими обмежені законом за принципом "що не заборонено, те дозволено". Спільна риса громадських асоціацій полягає в дискурсивному характері формування ієрархії цінностей соціуму та їх реалізації. Для побудови правової держави потрібне також панування правової свідомості. Поряд з дискурсом до основних способів узгодження цінностей і дій у цивілізованому суспільстві належить ринок. Обидва вони виступають засобами самоорганізації соціальної матерії, самоконституювання суспільства; їх підвалини складають ідеї демократії. Взаємна відповідальність держави та особи, гармонія між ними – четвертий принцип, який відображає моральні цінності у відносинах між державою як носієм політичної влади і громадянином як учасником її здійснення. П'ятим принципом є поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову. Необхідний також розподіл влади між соціальними верствами, групами шляхом їх пропорційного представництва у законодавчих органах, повноважень між вищими й нижчими структурами кожної гілки влади. Для нашої держави особливе значення має підвищення ролі судової влади. Крім того, правова держава має не лише внутрішні, але й зовнішні функції. Український народ, розбудовуючи правову державу, тим самим бере участь у процесі зміцнення світового правопорядку.

Правова держава виступає статичною стороною правового суспільства, яке становить альтернативу до стану як жорсткого політичного панування, так і вседозволеності й анархії, в якому самовільне й раціональне начало, свобода і порядок урівноважені, де підкорення універсальним нормам сприяє формуванню самоврядності людини. Динамічною стороною правового суспільства виступає громадянське суспільство.

Під громадянським суспільством розуміють спонтанно утворену суспільну єдність громадян як самоврядних особистостей з правовим менталітетом, сферу їхнього приватного життя. Цей соціальний феномен є досить пізнім історичним утворенням, його народила західна правова цивілізація Нового часу. Його виникнення передбачало перехід традиційного, феодального суспільства до індустріальної фази розвитку, саморегулятивні процеси в

економії та виникнення цілих генерацій емансипованих громадян, які усвідомлюють невід'ємність своїх природних прав, насамперед свободи совісті в релігійній сфері та свободи вибору в політичній.

Дуже важливо, щоб перехід до правової держави й формування громадянського суспільства в нашій країні були поетапним процесом без революційного злому існуючих інститутів та норм і проводились у межах чинної Конституції України, відповідно до принципів демократії. Це ставить низку проблем перед вітчизняними правниками.

Соціальною основою громадянського суспільства є середній клас. Це суспільство називають "батьком" приватного права, зокрема, права приватної власності. Громадянське суспільство тісно пов'язане з ринковою економікою й покликане перешкоджати зворотному руху до командної, можливого в посттоталітарних державах.

Що стосується власності загалом, то вона тісно пов'язана з прагненням людини до життя, насамперед проявляється в розширенні її як духовно-тілесної істоти на найближчу сферу навколишнього предметного світу, того середовища, в якому вона живе, в освоєнні і перетворенні її згідно з власними цілями, інтересами і потребами, в оволодінні нею, у перетворенні її на свою власність. С.Л.Франк пише: "Зрозуміло, що людина, позбавлена можливості керувати членами свого тіла (якщо вона паралізована, зв'язана або якщо у неї нема якоїсь частини тіла), фактично позбавлена можливості здійснювати свою волю, дією виявляти свою свободу. Проте людина здійснює себе не лише через своє тіло, але й через найближчу частину навколишнього предметного світу, того середовища, в якому вона живе і над якою панує (необхідні знаряддя праці, або ґрунт як точка прикладання праці, або одяг і житло як неминуча, наче додаткова тілесна оболонка людини тощо). Ця безпосередня влада людської волі над навколишнім середовищем, цей інтимний зв'язок людського "я" з певною сферою зовнішнього світу і є справжньою суттю власності. Приватна власність є реальною умовою буття людини як духовно-тілесної істоти; тим самим вона є реальною умовою її свободи як члена соціального цілого і,

отже, умовою буття самого громадянського суспільства" [1, 143-144].

На думку В.С. Соловйова, "власність є ідеальним продовженням особи в речах, або її перенесенням на речі" [2, 432]. Власність не лише забезпечує виключні можливості у володінні речами, а також у їх використанні та розпорядженні ними, взагалі у будь-якому поводженні з ними.

Найстарішими і до сьогодні найпоширенішими теоріями власності є теорія окупації та трудова теорія. Відповідно до першої, власністю стають природні об'єкти (загалом речі, які нікому не належать) в результаті їх захоплення ("окупації") людиною. Друга виходить з того, що людина починає здійснювати своє панування над предметом природного середовища не шляхом його захоплення, а шляхом його формування, опрацювання сировини; за цією теорією лише праця, що створює матеріальні блага, заслуговує правового титулу власності [3, 152].

Головною формою власності є власність на речі, тобто на тілесні предмети. У широкому розумінні існує власність і на інші блага. Об'єктами власності можна (або слід) вважати абсолютно все, оскільки теоретично абсолютно все у світі можна визнати таким, у чому людина відчуває потребу. Так можна вести мову про духовну власність, маючи на увазі при цьому мистецькі та наукові твори, винаходи та ідеї, які можуть бути використані.

Власність має не лише "об'єктний" компонент, сюди входять також суспільні відносини щодо відповідних об'єктів. Без ставлення інших осіб до якоїсь речі як до чужої не було б і відношення до неї самого власника як до своєї, а зміст власності як суспільних відносин розкривається за допомогою тих зв'язків і відносин, у які власник необхідно вступає з іншими людьми у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ. Будучи законодавчо врегульованими державою, вони набувають форми права власності.

Приватна власність є однією з форм власності. Вона означає абсолютне, захищене законом право громадянина або юридичної особи на будь-які види економічних ресурсів, а також на духовні

цінності. Історично приватній власності окремих осіб передувала громадська власність (племіні, роду, сім'ї).

Оскільки людські цінності – це цінності людини, яка завжди жила у тій чи іншій спільноті (котра створювала їй необхідні для життя умови і робила її людиною), прагнення індивіда набути приватну власність, збільшити її розміри має свою діалектичну протилежність – піклування про загальний добробут спільноти, суспільства загалом. Провідна роль у цій парі діалектичних протилежностей зазвичай належить приватному інтересу. Але разом з тим приватна власність має величезне значення для розвитку суспільства загалом. Вона є своєрідним каналом зв'язку окремої особи з суспільством.

Приватна власність має принципове значення насамперед для економічного розвитку суспільства. Адже вона є підґрунтям ринкової економіки, яка функціонує досить ефективно й успішно задовольняє потреби суспільства. Найбільша вірогідність високих економічних досягнень існує в тих суспільствах, які гарантують права власності. С.Л. Франк зазначає: "Соціалістичний експеримент, проведений над Росією, життєво-дослідно довів неспроможність соціалізму і, отже, елементарно очевидну необхідність ладу, заснованого на приватній власності" [4, 309–310]. А.Н. Костенко пише, що власність є "...не лише засобом експлуатації людини людиною, але й єдиним засобом проти цієї експлуатації" [5, 5]. Він переконаний, що "від зла світ урятує залучення всіх людей до підприємництва через власність і ринок, яке вижене "бiса" сваволі та ілюзій... Всі вияви зла, які мали місце за всіх часів у всіх народів, об'єднує те, що вони є не що інше, як вияв комплексу сваволі та ілюзій, що виникає у людей тоді, коли вони не залучені до світопорядку через власність і ринок, тобто не залучені до підприємництва" [там само, 138].

Визнання приватної власності та права приватної власності знайшло своє відображення у ряді міжнародних документів, присвячених правам і свободам людини і громадянина. Прикладами є Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Європейська Конвенція про

захист прав людини і основних свобод тощо [6, 51-57, 119, 123, 129, 293].

В останні десятиліття двадцятого століття найбільш значні зміни в теорії власності були пов'язані не стільки з етикою, скільки з економікою. У минулому професійні економісти, займаючись в основному матеріальними чинниками економічного зростання, такими, як накопичення капіталу і технічне оновлення, правам власності приділяли мало уваги. Але нове покоління учених, що займаються економічною історією, узялося за дослідження правової інфраструктури економіки, особливо інституту приватної власності. Розвиваючи тему корисності, яку вперше висунув Д. Г'юм й якій приділив значну увагу К. Маркс, вони відкинули посилання на природне право, як і домисли щодо походження держави, і стали стверджувати, що виправданням власності є її внесок в процвітання.

Приватний інтерес є надзвичайно потужним чинником розвитку суспільства, важливою рушійною силою розвитку суспільного виробництва, зростання добробуту усього соціуму і відповідно позитивних зрушень у соціальній сфері.

Б.М.Чичерін у праці "Філософія права" пише, що економічна наука досліджує спілкування людей шляхом поділу праці та поєднання сил, з чого випливає економічний обіг. Рушійну пружину цього процесу він вбачає саме в особистому інтересі, тобто прагненні до матеріальних благ і задоволення матеріальних потреб [7, 205]. Р. Нозік звертає увагу на те, що приватна власність дозволяє нарощувати суспільний продукт, віддаючи засоби виробництва до рук тих, хто може застосувати їх найприбутковішим чином; вона заохочує експериментування, бо за умов контролю ресурсів окремими самостійними особами не може бути жодної такої особи, яку б, наприклад, автор нової плідної в економічному відношенні ідеї, мусив би довго переконувати аби випробувати й застосувати цю ідею. Власник сам визначає, на який ризик він спроможний піти. Крім того, названий автор звертає увагу на те, що приватна власність захищає прийдешні покоління, частково вилучаючи ресурси з поточного вжитку задля майбутніх ринків збуту; що вона забезпечує альтернативні джерела зайнятості для

людей з вадами, яких ніхто не хоче наймати на роботу, а також інші її переваги у соціальному плані [8, 267].

Власність у руках громадян, зазначає В.В. Мадіссон, це гарантія стабільності суспільства, одна з важливих умов сприяння соціальному і політичному інтересам. Людина, що має приватну власність, яку вона завжди може передати у спадок і залишити своїм дітям, об'єктивно зацікавлена в стабільності суспільства, соціально-політичній згоді як у самій державі, так і на міжнародній арені. І навпаки, людина, позбавлена власності, непередбачувана у своїх діях та вчинках і за умови економічних і соціальних криз може стати загрозою для нормальної життєдіяльності суспільства. Таким чином, можна констатувати: чим більше реальних власників у суспільстві, тим воно надійніше і безпечніше [9, 105]. Як пише Д.М. Генкін, сучасні західні дослідники проблем власності та права власності дійшли висновку, що власність зобов'язує, що вона покладає на її господаря обов'язок дбати про інтереси усього суспільства [10, 59]. Соціальна функція приватної власності проявляється також у вигляді добродійності.

Звичайно, в історії наукової думки було чимало мислителів, які критикували приватний інтерес як егоїзм. У відповідь на цю критику можна навести таке міркування Б.М. Чичеріна: "Моралізуючі економісти плямують ганьбою особистий інтерес під ім'ям егоїзму, вважаючи його не гідним моральної природи людини. Але цей напад на особистий інтерес в економічній області не більше ніж декламація, позбавлена сенсу... задоволення своїх матеріальних потреб, навіть у широких масштабах, не має у собі нічого незаконного. Усе завдання людини у підкоренні природи полягає в набутті матеріальних благ та в задоволенні матеріальних потреб, і це завдання становить одну з високих цілей людини на землі; в ній міститься необхідна умова самого духовного розвитку. Приватний інтерес витікає з природи особи як такої; він становить невід'ємне її право. З ним є сумісними і будь-які моральні цілі" [7, 205]. "Зв'язок особи з власністю, – пише М.О. Бердяєв, – одухотворяє її ставлення до матеріальної природи, робить його не виключно споживацьким" [11, 304]. Приватна власність є формою олюднення природи. "Власність структурує зовнішній щодо

індивіда світ - пише Д.В.Дождєв, - за допомогою гуманітарного масштабу: "Людина є мірою усіх речей" [12, 379].

Потрібно, щоб приватний інтерес особи та її прагнення сприяти соціальному прогресу знаходились у гармонії. В.Д. Бабкін звертає увагу на таке парадоксальне явище: країни, в яких панувала планова економіка, вживають серйозних заходів для стимулювання індивідуалізму, в той час як країни з ринковою економікою намагаються зробити ринок більш прийнятним з соціальної точки зору [13, 6].

Занепад, а згодом і остаточна катастрофа першого в історії правового порядку, що став класичним - давньоримського, відбулися після того, як центральна влада у Римі почала наполегливо витіснити приватну ініціативу. Подібна послідовність подій багаторазово повторювалася й у наступні періоди еволюції людства, через що очевидним ставав висновок: цивілізація може так чи інакше розвиватися, але у своєму розвитку не просується надто вперед, якщо влада відбирає у громадян усяке управління їхніми повсякденними справами і повністю перебирає цю функцію на себе. Як засвідчує історія, жодна розвинута цивілізація не досягала у своєму поступі успіхів без наявності зовсім іншої (за характером, роллю і місцем у суспільній організації) влади, такої, яка бачила б головну мету своєї діяльності у постійному забезпеченні права приватної власності, не заважала б приватній ініціативі, якщо та не суперечить загальним правовим установленням, тоді як "сильна" влада постійно гальмувала розвиток і процвітання суспільства. Уряди, які не організовували насильства з боку публічної влади і виявлялися здатними захистити членів суспільства від насильства з боку інших своїх же співгромадян, уможливлювали розвиток усе складнішого рівня і досягнення порядку, заснованого на добровільному, некерованому, не планованому, спонтанному, але успішному і плідному співробітництві [14, 48-49].

Держава покликана регулювати ринкові відносини таким чином, щоб, з одного боку, підтримувати приватних власників і, з іншого, стимулювати розвиток тих складових економіки, які мають важливе значення для суспільства загалом, зокрема, ви-

тратних об'єктів власності (добувної промисловості, транспорту тощо). Для цього держава використовує приватизацію та націоналізацію. Принцип пріоритету інтересів особистості обмежується критеріями економічного публічного порядку, загальним благом населення, соціальними зобов'язаннями власника перед суспільством.

Завдяки правовому регулюванню власності гарантується не лише суб'єктивне право окремої особистості, але й водночас забезпечується підтримка громадського порядку. Ці правові гарантії захищають поряд із свободою договорів і свободою професій також самоврядування. У такий спосіб, робить висновок Р. Циппеліус, власність поряд з іншими правовими гарантіями слугує й тому, щоб надати ваги соціально-життєвим функціональним царинам з обмеженою здатністю до приватного самоконтролювання й звільнити їх від тоталітарної державної виконавчої влади [15, 235-236].

Світовий досвід свідчить, що соціальне ринкове господарство створюється перш за все приватнопідприємницьким сектором. Приватна власність має свої соціально-публічні цілі, не менш значущі, ніж прагнення до отримання прибутку та особистого блага. І цей соціальний аспект ринкових відносин і приватної власності не може бути врегульований нормами тільки приватноправових дисциплін. Тут велика роль належить галузям публічно-правової групи, в першу чергу конституційному (державному) праву.

Для економічного зростання вирішальне значення мають правові інститути, які забезпечують заповзятливим людям отримання плодів від їх зусиль і при цьому спонукають їх докласти особисті господарські зусилля насамперед до тих видів діяльності, які зближують норму особистої вигоди з нормою суспільної вигоди. Держава повинна постійно шукати рівновагу між правом приватної власності як свободою і правом приватної власності як соціальним обов'язком.

Конституцію слід розуміти не тільки як Основний закон, який виражає волю політично панівної частини населення країни, але й як політичний компроміс між різними верствами насе-

лення, певний суспільний договір. При всій об'єктивній очевидності тиску політичної системи на економічну в умовах ринкової економіки демократична конституція повинна встановлювати соціальні пріоритети в економічній сфері, котрі виражаються у вигляді політичної волі народу, що має конституційно-правове закріплення.

Стаття 41 Конституції України проголошує непорушність права приватної власності й одночасно дбає про те, щоб її використання не завдавало шкоди суспільству: "Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом. Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом. Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі". Ця стаття свідчить про те, що Україна рухається шляхом розбудови правової держави.

Отже, можна зробити висновок, що правова держава має зв'язок з приватною власністю та правом приватної власності. Сполучною ланкою між ними виступає громадянське суспільство. З одного боку, воно тісно пов'язане з правовою державою, оскільки вони передбачають одне єдине, разом утворюючи правове суспільство, а з іншого, громадянське суспільство є "батьком" приватного права.

**Використана література:**

1. Франк С.Л. Духовные основы общества. - М.: Республика, 1992. - 512 с.
2. Соловьев В.С. Оправдание добра / Соч. В 2 т. - Т. I. - М., 1988.
3. Радбрух Г. Философия права. - М.: Междунар. Отношения, 2004. - 240 с.
4. Франк С.Л. Собственность и социализм // Русская философия собственности (XVII - XX вв.). - СПб.: СП "Ганза", 1993. - С. 309-332.
5. Костенко А.Н. Криминальный произвол (социопсихология воли и сознания преступника). - К.: Наукова думка, 1990. - 146 с.
6. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини в Україні. - К., 2004.
7. Чичерин Б.М. Философия права. - СПб.: Наука, 1998. - 656 с.
8. Нозік Р. Розподілена справедливість // Сучасна політична філософія. - К., 1998.
9. Мадіссон В.В. Основи філософії приватного права: Навч. посіб. - К.: Школа, 2004.
10. Генкин Д.М. Право собственности в СССР. - М.: Госюриздат, 1961.
11. Бердяев Н. А. Философия неравенства: Письма к недругам по социальной философии. Письмо двенадцатое // Русская философия собственности. - СПб., 1993. - С. 290-305.
12. Дождев Д.В. Римское частное право: Учебник для вузов. - М: НОРМА-ИНФРА-М, 1999.
13. Бабкін В.Д. Правова держава та захист прав людини // Правова держава: Зб. наук. праць / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. - Вип. 9. - К.: Ін Юре, 1998.
14. Домашенко М.В., Рубаник В.Є. Власність і право власності: Нариси з історії, філософії, теорії і практики регулювання відносин власності в Україні. - Х.: Факт, 2002. - 550 с.
15. Циппеліус Р. Філософія права: Підручник. - К.: Тандем, 2000. - 300 с.

**В.П. Михайлюк**  
завідувач кафедри всесвітньої історії  
доктор історичних наук, професор  
*(Східноукраїнський національний  
університет імені Володимира Даля, Україна)*

**В.М. Пекарчук**  
заступник начальника кафедри  
теорії та історії держави і права  
кандидат історичних наук, доцент  
*(Луганський державний університет  
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, Україна)*

## **ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ У СФЕРІ ОПЛАТИ ПРАЦІ У РИНКОВО-КРИЗОВИХ УМОВАХ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМ РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ**

В умовах трансформації економіки України та світової фінансової кризи гостро постала проблема дотримання конституційних гарантій трудових прав громадян України, особливо у частині забезпечення гідної оплати праці. Створення ринкової економіки супроводжується стрімким розшаруванням суспільства за матеріальним, соціальним статусами. Перед державою постала проблема забезпечення й підтримки малозабезпечених прошарків населення, їхнього соціального захисту.

Парламентські слухання, що відбулися 10 грудня 2008 року, на тему "Про стан дотримання конституційних гарантій трудових прав громадян" підтвердили, що в Україні наразі відзначені системні порушення права громадян на працю та її оплату, проголошену у Загальній декларації прав людини. Учасники Слухань висловили стурбованість з приводу небезпечного загострення проблем безробіття у зв'язку з глибокою кризою, яка охопила весь світ й особливо гостро нашу країну [1]. У 2008 році виявлено 140 тисяч порушень трудового законодавства, з них 80 тисяч (57%) - порушення трудового законодавства стосовно оплати праці [1].

Мета цієї публікації - на підставі ретроспективного аналізу проблем правового регулювання оплати праці визначити шляхи подолання негативних кризових явищ у цій сфері.

Реалії сьогодення ставлять перед законодавцем завдання адекватної відповіді на виклик кризи. Наука не може залишатися осторонь від цього процесу, і покликана сприяти вирішенню проблем у суспільстві своїми методами і засобами. Перевіреним науковим способом визнається застосування історичних і компаративістських підходів.

Вчені - юристи, історики, економісти протягом ХХ сторіччя досліджували такі найважливіші правові явища, як оплата найманої праці, заробітна плата. Серед них такі видатні дослідники, як Л.С. Таль, М.І. Туган-Барановський, Г.Ф. Шершеневич та ін. Триває науковий пошук й у ХХІ столітті. Тому трудове право має оперативно використовувати історичний національний і зарубіжний досвід регулювання трудових відносин у сфері оплати праці, з тим щоб успішно вирішити актуальне для сучасних умов завдання подолання кризи, стагнації економіки і швидкий перехід до стабілізації та поступально-стійкого розвитку виробництва.

Законодавство про оплату найманої праці у своєму розвитку, починаючи з ХІХ століття, і до нинішнього ХХІ століття, пройшло такі етапи: 1) фабричне дореволюційне законодавство Російської імперії; 2) радянське право 1917-1991рр.; 3) законодавство періоду розпаду СРСР початку 1991р.; 4) період стабільного входження у ринкові відносини 2000-2008 рр.; 5) період світової кризи 2008 р.

У межах цієї публікації є доцільним провести аналіз правового регулювання оплати праці з віддалених історичних періодів, тобто шляхом зіставлення фабричного і сучасного законодавства.

Велика Радянська Енциклопедія визначала фабричне законодавство, як таке, що "регулювало умови праці робочих на фабриках і заводах в епоху промислового капіталізму" [2], і пов'язувала його виникнення і розвиток з економічною і політичною боротьбою робочого класу проти капіталістичної експлуатації. У дореволюційній, Росії фабричне законодавство стало розвиватися лише наприкінці ХІХ ст.

На думку Г.Ф. Шершеневича, причиною виникнення законодавчого втручання у відносини фабрикантів і робочих у Росії був недолік вільнонайманої праці, тоді як на Заході фабричне законодавство з'явилося у той час, коли фабричний робочий був особисто вільний [3]. Так, у Російській імперії фабрики працювали за допомогою або приписаних до них кріпосних, або за допомогою найму відпущених панами на оброк. Фабриканти, потребуючи вільної праці, протестували проти права поміщика відривати своїх кріпосних на свій розсуд, а поміщики вважали це право своїм невід'ємним привілеєм, що, на переконання зазначеного автора, викликало зіткнення інтересів фабрикантів і поміщиків.

Видний ідеолог соціалізму І. Сталін назвав фабричне законодавство "новим, найбільш культурним засобом, який міг би поглибити розбіжності у таборі пролетаріату, примусити їх відмовитися від боротьби шляхом різних обіцянок щодо скорочення робочого дня, охорони дитячої і жіночої праці, покращення гігієнічних умов, страхування робочих, відміни штрафів та інших подібних благ" [4].

На нашу думку, виникнення і розвиток фабричного законодавства були прогресивним кроком на шляху розвитку держави та сприяли захисті трудових прав працівників.

У 1886 р. були видані "Правила про наймання робочих на фабрики заводи і мануфактуру" та "Особливі правила про взаємні відносини фабрикантів і робочих" [5], які нормували вільну угоду роботодавця і робочого при визначенні їх взаємних приватноправових відносин, тобто визначали умови робочого договору, через який робочий зобов'язується за винагороду тимчасово надати свою робочу силу у розпорядження фабриканта, що спрямовує її на свій розсуд з метою фабричного виробництва. Основними елементами цього договору були : а) дієздатність сторін; б) вільна згода; в) термін і д) винагорода [3].

Винагорода називалася робочою платою, яку одержував найманий працівник за його працю [5]. Робоча плата мала видаватися не рідше за 1-21 рази на місяць, була передбачена заборона стягувати відсотки за первинну "позичку", за неотримання зарплати, образи, побіи робочий міг вимагати розірвання договору найму.

Працівник, який не одержав плати, що у строк належить йому, мав право, за фабричним законодавством, вимагати розірвання укладеного з ним договору у судовому порядку [6, ст. 98] "Вимога про розірвання договору могла ускладнитися вимогою особливої винагороди з фабриканта. А саме, за поданим протягом місяця позовом робочого на його користь присуджується, понад суму, належну йому, ще пеня у розмірі, що не перевищує: при строковому договорі двомісячного його заробітку, а при договорі на термін невизначений - двотижневого заробітку" [6, ст. 99]. Як видно, це були позитивні норми законодавства.

На практиці роботодавці у деяких випадках розплачувалися з робочими замість грошей різними іншими речами, купонами. Ця система розплати відома під назвою Truck-System [3]. Очевидно, що при розплаті купонами, особливо так званими достроковими, робочий втрачав час на розміні і цінність у вартості. У разі видачі замість грошей товарів робочий змушений був шукати покупця і збувати за півціни речі, що дісталися йому. Фабричне законодавство ухвалювало, що "розплата з робочими замість грошей купонами, умовними знаками, хлібом, товаром та іншими предметами забороняється" [6, ст. 99]. Через цю заборону розплат подібними речами не визнавалася такою, що замінює дійсну заробітну плату, і не могла служити запереченням проти вимоги робочого про платіж. Таким чином, як видно, фабричне законодавство захищало право працівника на одержання грошової винагороди повною мірою, перешкоджаючи зловживанням роботодавця.

Г.Ф.Шершеневич зазначав, що існував спосіб натуральної розплати робочими, за допомогою якого могла б зменшитися винагорода цінника за допомогою фабричних лавок, що торгують предметами споживання. У такій ситуації робочий одержував плату грошима, але тільки для того, щоб повернути їх негайно за всі товари, взяті у лавці, яку утримував фабрикант особисто або через підставну особу [3]. У цьому випадку фабрикант однією рукою давав, щоб зараз же забрати іншою рукою. Законодавство було на боці фабриканта у такій ситуації, оскільки допускало такі вирахування: "При проведенні робочим платежів не дозволяється робити вирахування на сплату їх боргів; до таких боргів не нале-

жать, проте, розрахунки, що проводяться фабричним управлінням за продовольство робочих і постачання їх необхідними предметами споживання з фабричних лавок" [6, ст. 100].

Вважаємо, що законодавчо санкціоноване існування фабричних лавок призвело до зловживань з боку роботодавця і до порушення права працівника на одержання заробленої винагороди у повному обсязі та можливості розпорядитися раціональніше своїми грошима.

Роботодавці також могли використовувати систему штрафів для зменшення розміру винагороди за працю кожного конкретного працівника. Фабриканти, широко користуючись системою штрафів, доводили працівника до того, що він не тільки не одержував плату за свою працю, але ще залишався винним фабриканту. Шляхом штрафів фабриканти обходилися без оборотного капіталу, не потребуючи грошей для розплати з робочими.

Фабричне законодавство намагалося встановити межу використання штрафів, обмежуючи випадки їх застосування і надаючи штрафам особливого призначення. Цікавою і доцільною є існуюча норма про те, що штрафи з робочих - за несправну роботу, за прогул і за порушення порядку - прямували не конкретно до роботодавця, а до спеціального фонду - особливого капіталу, призначеного для задоволення потреб самих робочих. На нашу думку, таке правове розпорядження перешкоджало необґрунтованому збагаченню роботодавця, захищаючи матеріальні інтереси працівників.

Дослідники, наприклад, Л.С. Таль, А.Н. Биков, І.С. Войтинський, К.Горшенін, В.М. Догадов, В. Канель та ін. відзначали часті випадки раптового пониження заробітної плати, що викликало хвилювання серед працівників [7, 8, 9, 10, 11]. Це спонукало законодавця наказати роботодавцям точне виконання обов'язку зі сплати винагороди в обумовленому розмірі. Заборонялося необґрунтовано зменшувати заробітну плату без попередження робочих за два тижні [6, ст. 96]. Закон встановлював можливі підстави для зменшення заробітної плати-скорочення числа робочих днів на тиждень або числа робочих годин на добу, зміна правил почасової роботи та т.п. При порушенні цієї постанови закону робото-

давці каралися грошовим стягненням, а якщо їхні дії викликали на фабриці або заводі хвилювання і безладу – арештом до трьох місяців, і позбавленням права управляти виробництвом на строк до 2 років [12, ст. 1359].

На наше переконання, це була прогресивна форма контролю з боку держави над роботодавцями та ефективний спосіб захисту прав працівників на оплату праці.

Передовими для того часу стосовно заробітної плати були погляди видного російського вченого М.І. Туган-Барановського. Специфіка вчення про заробітну плату М.І. Туган-Барановського полягає у тому, що, на його думку, зростання прибутку і падіння заробітної плати – явища необов'язково пов'язані; зростання продуктивності праці може супроводжуватися одночасним зростанням прибутку і заробітної плати; робоча сила не є товаром, оскільки працівник – особа, наділена потребами; розмір заробітної плати залежить від продуктивності праці та від соціальної організованості робочого класу [13].

Така точка зору М.І. Туган-Барановського про залежність розміру заробітної плати від продуктивності праці не втратила своєї актуальності та має сьогодні активно використовуватися у правовому регулюванні оплати праці.

Одним з чинників у регулюванні матеріальних інтересів між працівником і роботодавцем М.І. Туган-Барановський називав виникнення профспілок у "роки посиленого створення основного капіталу", і пов'язував це з "соціальною силою робочих" [14]. Вчений зазначав, що посилення організованості робочих, їхня соціальна сила зростає при створенні профспілкової організації – вони можуть загрожувати загальним страйком, а каса профспілки може допомогти окремому робочому пережити важкий час (прикладу підвищення заробітної плати за розумної політики профспілок) [14].

Сьогоднішня ситуація підтверджує правильність висновків вченого того часу, оскільки теоретично профспілки дійсно можуть і мають захищати право на відплатність найманої праці. Хоча реальності нашого часу доводять втрату позицій профспілками. З

одного боку, в епоху розвитку фабричного законодавства і капіталізму профспілки ще тільки зароджувалися, і не мали великого впливу на трудові відносини й оплату праці, а з іншого боку - на сьогодні профспілки вже втратили свої позиції захисті прав працівників на заробітну плату. На нашу думку, це закономірне історичне явище в умовах переходу до нового суспільно-з пального устрою держави, який ми наразі переживаємо.

В епоху імперіалізму сфера законодавчого регулювання умов праці найманих працівників розширилася, система такого законодавства держала назву трудового натомість фабричного.

На сьогодні в оплаті праці в Україні склалася ситуація, що пов'язана з світовою економічною кризою й виявляється таким чином. По-перше, перехід до ринкової економіки призвів до зниження реальної заробітної плати майже у всіх галузях. Значно знизилася співвідношення середньої заробітної плати і прожиткового мінімуму. Тобто робоча сила не оцінюється за своєю природною вартістю. По-друге, виникла величезна диференціація заробітної плати між окремими соціальними групами. По-третє, заробітна плата перестала бути стимулюючим чинником, що ускладнює проведення мотивуючої політики. А систематичні не виплати заробітної плати стали серйозною проблемою для працівників і підприємств. Крім того, у вересні практично зупинилося зростання зарплат, що ще раз підтвердило ознаки "хвилі" звільнень.

У доповіді Міжнародної організації праці "Заробітна плата у світі в 2008-2009 роках" говориться, що у 2009 році глобальна економічна криза призведе до болючого скорочення оплати праці мільйонів трудящих у всьому світі.

У діях сучасних роботодавців в умовах кризи і роботодавців у період дії фабричного законодавства наявна чітка подібність. Так, сьогодні мають місце масові звільнення працівників, що суперечать законодавству; безпідставні зниження заробітної плати; систематичні затримки виплати заробітної плати, що змушують працівників звільнятися за власним бажанням без виплати матеріальної допомоги.

За даними Держкомстату заборгованість з виплати заробітної плати з початку 2008 року зросла на 56%, або на 374,9 млн. грн. На 1 листопада 2008 року вона становить 1 млрд. 43 млн. 622 тис. грн.

У сучасній ситуації, що склалася, слід провести аналогію з фабричним законодавством і ввести до сучасного законодавства прогресивну норму про підвищену матеріальну відповідальність Роботодавця за затримку і не виплату заробітної плати у вигляді стягнення Додаткової грошової суми - пені за затриману та несплачену заробітну плату. Ми переконані, що таке правове рішення служитиме превентивним виховним заходом для роботодавця, а також надійно захищатиме конституційне право працівника на своєчасне одержання оплати за працю.

Особливо негативним сучасним явищем, на нашу думку, є примусова виплата заробітної плати у натуральній формі – продукцією підприємства або іншим товаром, придбаним підприємством бартерною операцією. Так, у Черкаській області у розрахунках щк підприємствами стали застосовуватися "мішки з цукром і мікроавтобуси", а будівельникам у Донецькій області вже видають частину зарплати продуктами [6, с. 3]. Таке положення призводить до того, що працівник фактично втрачає велику частину свого заробітку, оскільки товар йому нав'язується за ринковою ціною, а він змушений реалізовувати цей товар за собівартістю. Такі дії роботодавця схожі з торгівлею у фабричних лавках, що, як було показано вище, порушує законне право працівника на оплату своєї праці.

За аналогією до фабричного законодавства про оплату праці вважаємо, що необхідно за подібні дії ввести покарання роботодавця у вигляді встановлення матеріальної і кримінальної відповідальності. Суми, стягнуті з роботодавця, можуть бути спрямовані до спеціального фонду підприємства, який використовуватиметься виключно для соціальних потреб працівників.

Підводячи підсумок ретроспективного дослідження регулювання оплати праці в Україні у ринково-кризових умовах, треба звернути увагу на необхідність і можливість використання політико-правового досвіду попередніх історичних етапів розвитку трудового законодавства у сучасних умовах.

**Використана література:**

1. Постанова Верховної Ради України від 15 січня 2008 року "Про проведення парламентських слухань на тему: "Про стан дотримання конституційних гарантій трудових прав громадян" // Відомості Верховної Ради України. – 2008 р. – № 10. – Ст. 101.
2. Большая Российская энциклопедия, 1969-1978 [Электронный ресурс] // Яндекс-словари. – Режим доступа: <http://slovari.yandex.ru/dict/bse>
3. Торговое право. Шершеневич Г.Ф. Том I. Введение. Торговые деятели. : Изд. четвертое. СПб. – По изданию 1908 г. // Allpravo.Ru
4. Сталин И. "Фабричное законодательство и пролетарская борьба" // Газета "Ахали Дроеба" ("Новое Время"). – № 4, 4 декабря 1906 г.
5. История Российской империи. Энциклопедический словарь [Электронный ресурс] // <http://www.ref-history.ru/hard/ref-rabo-chaya-plata.htm>
6. Устав о промышленном труде с правилами и разъяснениями / Сост. Громан В.В. Пг., 1915; Свод законов Рос. Имп. – Т. XI. – Ч. 2. – СПб., 1913.
7. Быков АН. Фабричное законодательство и развитие его в России. – СПб., 1909.
8. Войтинский И.С. Стачка и рабочий договор по русскому праву. – СПб., 1911.

**І.С. Михальський**  
завідувач кафедри політології та правознавства  
доктор історичних наук, професор  
(Луганський національний університет  
імені Тараса Шевченка, Україна)

**ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ  
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

На зламі ХІХ-ХХ ст. українське національне відродження вступає в нову фазу свого розвитку. В ті часи має місце швидке зростання суспільних сил і національної самосвідомості, відбувається утворення перших українських політичних партій, форму-

ються ідеологічні, економічні й національні засади їх діяльності, зокрема на початку ХХ ст. на території України діяло більш як 20 політичних партій і течій.

На відміну від загальноросійських політичних партій, українські в своїх програмах багато місця відводили українському питанню і одним з напрямків їх діяльності була розробка проєктів державного устрою та правових засад майбутньої української держави.

Метою даної розвідки є аналіз основних програмових положень українських політичних партій кінця ХІХ - початку ХХ ст. щодо майбутнього державного устрою та правових засад України.

Розглянемо основні з політичних об'єднань того часу.

Народна Рада була заснована 24 жовтня 1885 р. у Львові як політичне товариство. Головною метою, як зазначалося у Статуті 1881 р., є "оборона прав руского народа" [21, арк. 6], боротьба за розвиток українського народу та захист його суспільно-політичних, економічних і культурних інтересів. В програмі, яка була прийнята у березні 1892 р., було підкреслено, що їх бажанням є на конституційній основі, законними засобами здобути українському народові в межах Австрії політичне становище, яке йому належить мати між народами цієї держави [11, с. 260].

Українська радикальна партія (УРП), або Русько-українська радикальна партія була заснована на з'їзді, який відбувся 4 - 5 жовтня 1890 р. у Львові під керівництвом І.Франка. Діячі УРП вели пропаганду за рівне виборче право, проголошували соціально-економічні ідеї, домагалися національного самовизначення українського народу, відстоювали необхідність всеукраїнської національної єдності. В програмі проголошували необхідність боротьби за створення автономної одиниці в складі Австрії, яка б забезпечила вільний розвиток українському народу, а попередня задача - найширший розвиток крайової автономії; ліквідація централізму і бюрократизму в автономічних справах і участь всього населення в справі управління [20, арк. 3]. Щодо майбутніх правових основ українського краю, у програмі було зазначено: "... хочемо повної волі особи, слова, сходин і товариств, печаті і сумління, забезпечення кожній одиниці, без ріжкниці пола, як найпо-

внійшого впливу на рішення всіх питань політичного життя, автономії громад, повітів, крайів, у справах, котрі тільки їх дотикають: уділення кожному народови можности як найповнішого розвою культурного... Рішуча боротьба з усякими обмеженнями свободи одиниці, корпорацій, провінцій і народностей в задоволюванню своїх матеріальних і духових потреб; боротьба, особливо через знесення всяких законів виїмкових... Популяризація юредикції через віддане справ дрібніших карних і цивільних до компетенції судів громадських, розширене атрибуції судів присяжних на всі важніші проступки і провини, знесення цензу при виборі судів присяжних і поручення вибору головної лісти громадам, заведення як найкоротшої процедури усної в справах цивільних, безплатний вимір справедливості і відповідальність урядників за всяке порушення законів під час урядованя – перед судом присяжних." [15, с. 8-11].

На 4 з'їзді в 1895 р. було прийнято доповнення до Програми партії, в якому підкреслювалась необхідність повної самостійності українського народу і право вирішувати самостійно всі свої справи. Але це торкалося автономії в складі Австрії: "утворення окремої руської політичної території з руських частей Галичини і Буковини з якнайширшою автономією" [11, с. 284].

Українська національно-демократична партія (УНДП) була заснована на з'їзді, що відбувся 26 грудня 1899 р., де були прийняті перші її програмні документи і обраний керівний склад партії. До складу цієї партії увійшло "праве крило" Русько-української радикальної партії, а також народовці. Важливу роль у створенні партії відіграв професор Львівського університету М. Грушевський.

Українську національно-демократичну партію очолив Ю. Романчук. До Тіснішого народного комітету увійшли І. Белей, О. Борковський, В. Нагорний, М. Грушевський, Є. Левицький, К. Левицький, Є. Озаркевич, В. Охримович, Д. Савчак, О. Стефанович, О. Темницький, І. Франко [5, с. 1]. Кінцевою метою УНДП ставила здобуття для українського народу культурної, економічної і політичної самостійності та з'єднання його в "єдиний національний організм", де він би зміг управляти самостійно своїми

справами. Перед австрійським урядом висувалися такі вимоги: щоб в австрійській державі територія, де живуть українці, становила окрему провінцію з найширшою автономією в законодавстві і адміністрації, тобто утворення з українських частин Галичини і Буковини окремого автономного краю з національним сеймом у Львові; введення національної мови в державних закладах нарівні з іншими. Партія проголосила: підтримку та розвиток почуття національної єдності з Наддніпрянською Україною та рішення боротися за створення разом з нею культурної єдності; визнала необхідність перетворення російської держави з абсолютної і централістичної в державу конституційно-федеративну, яка буде спиратися на автономії народів [15, с. 23-27]. В програмі було проголошено і прагнення до зміни в законодавстві краю, зокрема щоби український народ "...здобувъ себе якъ найбільшій впливъ на законодавство и адміністрацію въ державе, краю, повете и громаде, а се дорогою повного здемократизованя законодатныхъ и репрезентаційныхъ институцій. Домагаємься отже, щобы при выборахъ до всякихъ тель законодатныхъ и репрезентаційныхъ, до парламенту, соймівъ, радъ поветовыхъ и громадскихъ: а) заведено безпосередне, загальне и тайне голосоване; б) знесено выборы куріи и круги; в) заведено пропорціональну репрезентацію меншостей... якъ найширшихъ, конституційно забезпеченыхъ, політичныхъ свободъ, а се свободи особистои и домашной, свободы зборівъ и товариствъ, свободы слова и пресы, свободы веры и совести, а для лепшого забезпеченя тыхъ свободъ жадаємо заведеня строгои цивільной и карной одвечальности публичныхъ урядниківъ за всяке нарушене тыхъ свободъ" [9, с. 32].

Одночасно з УНДП (18 вересня 1899 р.) була утворена Українська соціал-демократична партія (Галичини) (УСДП). До 1918 р. вона являла собою секцію Польської соціал-демократичної партії Галичини та Сілезії, федеративну частину Соціал-демократичної партії Австрії. В основу її політичної платформи була покладена програма австрійської соціал-демократичної партії.

В 1911 р. відбулися зміни в Українській соціал-демократичній партії. Опозиція в партії (М. Ганкевич, В. Старосольський, П. Бу-

няк, І. Квасниця) створили самостійні, незалежні від польської соціал-демократії, комітети УСДП і робітничо-культурні товариства "Воля". На IV з'їзді в 1911 р. офіційно був визнаний розкол партії. Частина членів соціал-демократичної партії на чолі з С. Вітиком і М. Ганкевичем і надалі залишилася секцією Польської соціал-демократичної партії Галичини і Сілезії. Інша течія виступила за необхідність самостійної української політики і створення відособленої профспілкової організації. Ця подія привела до утворення самостійної УСДП, яка проводила революційну роботу серед українського промислового й сільськогосподарського пролетаріату, була організатором страйків, проводила культурно-просвітницьку роботу.

Однак діяльність українських соціал-демократів була непродуктивною, а протистояння обох фракцій УСДП послаблювали її вплив серед робітників, здатність до боротьби. Тому, на парламентських виборах 1911 р. соціал-демократам вдалося провести лише одного кандидата, а на сеймових протягом 1908-1914 рр. - жодного [8, с. 58].

Революційна українська партія (РУП), яка була заснована 29 січня 1900 р. Д. Антоновичем, Б. Камінським, М. Русовим і Л. Мацієвичом, видала свій перший маніфест під назвою "Самостійна Україна", де проголосила основні засади своєї діяльності: "Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ" [13, с. 22]. А в проекті програми партії визначалося, що їх ідеалом буде Демократична Республіка, вища державна влада в якій в усіх міжнародних і внутрішніх справах, що торкаються населення всієї російської держави, належить одному виборному законодавчому Зібранню народних представників; для України - автономія з окремим представницьким сеймом з повними правами у внутрішній та зовнішній політиці з питань, які безпосередньо торкаються її. Рупівці висунули вимогу, щоб кожній нації були надані політичні права, які б гарантували вільний розвиток кожного народу в культурній та політичній сферах; широку самоуправу на місцевому, крайовому і національному рівні для всього населення Російської республіки та рівноправність всіх мов в учбових та державних закладах, зокрема "загаль-

ного, рівного, безпосереднього виборного права з тайним голосуванням для кожного громадянина, що має більш 20 років, без різниці полу, при всяких виборах. Пропорціонального представництва. Призначення виборів і перебалотіровок на неробочий день. 2-х річного парламенту... Народнього законодавства (референдум і ініціатива)... права для кожного громадянина позивати кожного чиновника за його незаконні вчинки по службі звичайним судовим шляхом, минаюче безпосередно службне начальство чиновника" [18, арк. 46].

Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), яка виникла в грудні 1905 р. шляхом перейменування Революційної української партії, залишилася на тих самих позиціях в справі українського питання, майбутнього устрою і правових засад української держави, що і РУП [17, арк. 59-59 зв.].

В 1904 р. внаслідок виходу із РУП частини членів була заснована Український соціал-демократичний союз ("Спілка") як автономна частина Російської соціал-демократичної робітничої партії, "що має своїм завданням організування пролетаріату, який розмовляє українською мовою". Головний Комітет "Спілки" був обраний у листопаді 1904 р. До нього увійшли Г. Довженко, І. Кириєнко, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський. Органом "Спілки" стала газета "Правда", яка видавалася у Львові.

Розквіт діяльності "Спілки" припадає на 1905-1906 рр., але наприкінці 1906 - початку 1907 рр. поліція за допомогою провокаторів повністю розгромила організацію. У 1908 р. її діяльність припинилась.

Одночасно з РУП виникла Українська соціалістична партія (УСП), лідером якої був Б.Ярошевський. Програмою своєї діяльності вона вважала утворення демократичної української республіки з повною національною рівноправністю, право для кожної нації вільно увійти до республіки [15, с. 44], "безпосереднє загальне, рівне і тайне голосоване; законодавство люду і як затверджене - санкція і як почин - ініціатива... Повна рівноправність національна з полишенням нації кожній свободу увійти в склад республіки... Рівність права усіх громадян краю без різниці пола, породи, національності і віри... Повна воля слова, друку, сходок,

зібрань і стоваришень. Безплатна процедура судова, вільний вибір суддів і судова одвічальність чиновників" [4, с. 1-2].

Пізніше, в 1903 р., партія злилася з РУП, згодом більшість її членів об'єдналися з Польською соціалістичною партією.

Українська народна партія (УНП) була створена в 1902 р. В своїй програмі, в розділі "Вільна непідлегла самостійна республіка - Україна робочих людей" були визначені основні принципи національної політики партії. Насамперед - самовизначення української нації, утворення тільки добровільної федерації народів. Діячі партії підкреслювали, що Росія, Австрія і Німеччина повинні розпастися, а федерації, які виникнуть, будуть "зовсім не в межах сучасних держав, а в залежності від інтересів кожної нації". Для України російської вигідніше сама вузька автономія, як теперішнє безправ'я, як централізоване управління з Петербурга, коли податки з України повертаються на усе, тільки не на українців.

Ідучи до повної незалежності українського народу, до здобуття останнім права повного самовизначення, ми підтримуємо і автономні вимоги українських партій. Але аби автономія була не фіктивною, а дійсною, треба: Аби автономний український парламент, обраний всенародним рівним, прямим і тайним голосуванням, видав податкову справу, адміністрацію, суд і школу на Україні, господарство краю; аби українець відбував службу на Україні [12, с. 44-47].

У програмі розроблені і деякі положення правової системи майбутнього державного утворення, зокрема проголошено, що необхідно встановити "рівноправність жінок... знесення виключних законів щодо української промисловості і взагалі до укр[аїнського] народу, і знесення паспортної справи". Встановити свободу "українського друку, слова і просвіти", свободу "національності, релігії, совісті, переконань", свободу "зборів, товариств, спілок, організацій" [15, с. 58].

Окремо були розроблені положення щодо судової системи, зокрема передбачалося створення автономного українського суду, в якому "мова ... - українська", зазначалося, що "нації, що складають національну меншість на Україні, не мусять бути по-

збавлені права звертатись до суду в рідній мові". Суд, на думку діячів УНП, повинен бути "виборний по 4-членній формулі", "аби зробити з суду суд справедливий, треба знищити бюрократично централізовану організацію суду в руках уряду". Okремо у програмі було підкреслено, що судді повинні бути незалежними і незмінюваними, висувалася вимога передати суд місцевим громадам. "Але і виборний суд не забезпечить націй слабих і тих, що складають національну меншість. На землях з мішаною народністю народність більш культурна, більш багата, більш численна забере на виборах до своїх рук суд і буде кривдити національну меншість. Цьому запобігти, оборонити національну меншість, - може тільки "суд третього" (третейський суд)" [15, с. 71-72].

Майбутню державу діячі УНП уявляли як спілку вільних і самоправних українських земель, оскільки Слобожанщина, Правобережна Україна, Запоріжжя, Кубань і т.д. різняться умовами життя. Було підкреслено, що Самостійна Україна буде республікою вільних людей, вільних від гніту і експлуатації.

Українська демократична партія (УДП) була створена в 1905 р. Б.Грінченко, І.Стешенко, С.Єфремовим, яка виділилась з Української загальної безпартійної організації. УДП стояла на позиції утворення демократичної республіки з широкою національною місцевою автономією, заведення парламентарного ладу, участь народу в державних справах. Щодо України, було проголошено необхідність введення автономії для території, яка заселена українським народом за особливим органічним статусом, виробленим майбутнім українським сеймом і закріпленим основними загальнодержавними законами; за народами, які живуть на території України, було визнано рівне право з українцями на задоволення їх національних, культурних, політичних та економічних потреб [22, с. 9-10].

Українська радикальна партія (УРП) та Українська демократично-радикальна партія (УРДП) визнавали такі ж засади майбутньої української держави: федерація рівноправних автономних національно-територіальних одиниць; кожна нація, з яких складалася Росія, мусить мати автономію на своїй території з окремою крайовою репрезентативною радою, якій належить

право видавати закони й порядкувати у всіх справах в межах цієї території; всіма справами на території України управляє виборча Народна Рада (сейм), яка виробляє крайову конституцію; право кожної нації на культурне і політичне самовизначення [22, с. 59-64]. "Суд мусить бути безплатний, з присяжними, не може бути ніяких виняткових судів. Скинути суддю з посади можна тільки судовим декретом. Незалежні й виборні мирові судді. Інститут умовного засудження. Всі безневинно обвинувачені чи засуджені мають право на відплату" [9, с. 184].

Товариство Українських Поступовців (ТУП) було засновано у 1908 р. і проголосило своїм ідеалом утворення автономії України, рівно "як і інших областей і націй, гарантією від втручань в сферу національного життя і заporукою (забезпеченням) вільного культурного і громадського розвою" [23, с. 380]. Заява була підписана М. Грушевським, С. Єфремовим, В. Леонтовичем, В. Лозинським, Ф. Матушевським, І. Полторацьким, В. Уляницьким, Є. Чикаленком, В. Шеметом і І. Шрагом.

Для Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) характерна самостійницька платформа. Вже в перших відозвах партії виразно визначена основна мета - "здобуття самостійної Української держави з демократичним республіканським ладом" [7, с. 89-90]. В своїх листівках, відозвах українські есери зверталися до всіх верств населення: селян, вчителів, робітників, студентів. Їх головними гаслами в зазначений період були: "Теть царську владу!", "Нехай живе рідна школа і вільна Україна!", "Хай живе соціалізм!", "Хай живе повстання!", "Хай живе революція для здобуття вільної України!".

УПСР організаційно оформилася в 1917 р. Тому її програму, яка була прийнята на з'їзді 15-19 липня 1917 р., ми відносимо до попередньої діяльності. В справі національній УПСР знаходилася на позиції: в межах буржуазного ладу - екстериторіальна автономія (або національно-персональна); в найближчому майбутньому - перетворення на федерацію демократичних республік, утворених за національно-територіальним принципом з міжнародним забезпеченням прав національних меншин. УПСР вважала необхідним "боротися за те, щоб Україна приступила до

федерації з іншими народами як демократична республіка в своїх етнографічних межах незалежно від сучасної державної приналежності українських земель" [15, с.119]. На Україні повинні бути республікансько-демократичні форми правління без президента. Законодавча влада повинна зосередитися в однопалатній Раді народних представників, українському Сеймі, а виконавча влада – в руках Ради Міністрів, обраних українським Сеймом і відповідальних в особі Сейму перед всім народом [15, с. 120].

Перша світова війна на деякий час загальмувала процес українського національного відродження, але діяльність українських політичних партій не припинялася, продовжувалося і ідейне визрівання національних програм та планів, що згодом, у 1917 р., призвело до могутнього спалаху національно-визвольної боротьби.

2 серпня 1914 р., західноукраїнські політичні діячі Галичини заснували міжпартійну організацію, яку назвали "Головна Українська Рада" (ГУР). До її складу ввійшли представники національно-демократичної, радикальної і соціал-демократичної партій (К. Левицький, С. Баран, Л. Цегельський, І. Боберський, М. Павлик, К. Трильовський, М. Балицький, М. Лагодинський, М. Ганкевич, В. Старосольський, В. Темницький, Т. Мелень, І. Кивелюк, В. Бачинський). За межами новоутвореної організації залишилася тільки найслабша – християнсько-суспільна партія.

Програма "Головної Української Ради" передбачала: надавати загальний напрям українській політиці; вирішувати загальні національно-політичні справи, зв'язані з війною; бути єдиним політичним представником галицьких українців перед світом; взятися до формування легіону "Українських Січових Стрільців". Керуючись постановами з'їзду всіх українських партій від 7 грудня 1912 р., діячі ГУР проголосили повну підтримку Австро-Угорщини: "Перемога австро-угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більше буде поразка Росії, тим швидше проб'є година визволення України" [16, с. 175]. Вони сподівалися, що після перемоги Австро-Угорщини виникне можливість утворення самостійної України, оскільки австрійська адміністрація буде

змушена приєднати Галичину до визволеної Наддніпрянщини і, таким чином, буде створена в майбутньому незалежна держава проавстрійської орієнтації [10, с. 10-11].

В травні 1915 р. "Головна Українська Рада", яка об'єднувала тільки галицькі політичні партії, була реорганізована у "Загальну Українську Раду" (ЗУР) [3, с. 1]. Головною проблемою, що обговорювалася на засіданнях "Загальної Української Ради" в другій половині 1915 р. і протягом 1916 р., була українська справа в Східній Галичині, Холмщині, Гродненщині і західній Волині [14, с. 1].

У довгих політичних дебатах підкреслювалося, що Холмська область, південно-західна Гродненщина, південно-західна Мінщина та західна Волинь – це етнографічні українські території з більшістю українського населення [19, арк. 36-37]. Було вирішено звернутися з вимогами до урядів центральних держав створити відокремлену, автономну, державно-правову одиницю в тісному зв'язку з центральними державами [19, арк. 37], видати працю, яка на основі історії і статистики визначила б західний кордон української території [6, с. 1].

Крім "Загальної Української Ради" на території Західної України діяв заснований 4 серпня 1914 р. емігрантами з Наддніпрянщини "Союз визволення України" (СВУ). До складу Президії Союзу ввійшли Д. Донцов (голова), В. Дорошенко, М. Залізник, а також А. Жук, який раніше працював секретарем "Українського Інформаційного Комітету". Пізніше до складу Президії були включені М. Меленевський і О. Скоропис-Йолтуховський.

Національно-політичною платформою Союзу оголошувалася конституційна монархія з внутрішнім демократичним ладом, однопалатною системою законодавства, громадянськими, мовними, релігійними свободами для всіх національностей і віросповідань, самостійною українською церквою. На випадок приєднання до Австрії більшої чи меншої українсько-російської території, Союз відстоював ідею утворення з усіх земель, заселених українським народом, окремого автономного краю Австрії. Одночасно з будівництвом самостійної української

держави пропонувалося провести радикальну аграрну реформу на користь селянства.

Проголошення ідеї "конституційної монархії", яка відштовхнула від них багатьох політичних діячів Наддніпрянщини, була справою вимушеною. "Звернення нашого бойового фронту проти Росії - пояснював політичну платформу "Союзу визволення України" один з членів Президії А. Жук, - забезпечується українцям змога проявити себе в тилу армій центральних держав як самостійний національний елемент. Завданням національної політики є, незалежно від того, чи в плани центральних держав входить завоювання України, чи ні, розвиненням самостійницького руху поставити центральні держави перед проблемою самостійної України, як перед явищем, якого не можна б поминути, з яким треба було б рахуватися. В таких обставинах і ближче означення устрою самостійної Української Держави мусило відходити від традиційних формул у програмах українських політичних партій і пристосуватися до форм державного життя центральної Європи. Для того не встановлено до платформи демократичної республіки, тільки конституційну монархію, збудовану на демократичних основах" [2, с. 124-125].

В програмі відзначалися практичні завдання СВУ: організація українських суспільних сил для проведення в життя постулатів Союзу; запровадження національної громадсько-політичної організації з українсько-російських земель, оскільки вони будуть окуповані у війні з Росією; підготовка скликання українського національного конгресу, який би вирішив форму державної організації на українських землях, відібраних від Росії внаслідок війни чи на основі рішень міжнародної конференції, про внутрішній політичний устрій, аграрну справу тощо [1, с. 1-2].

Неоднаковість розвитку національного руху в австрійській та російській Україні призвели до різних підходів формування планів боротьби за незалежність та національну свободу в рамках різних держав. Напередодні 1917 р. в українському політичному русі позначилися три напрями у поглядах на форму державного

устрою України: незалежність України, федеративний устрій Російської держави та унітарна держава.

До методів боротьби за українську державність слід віднести: 1) автономія України в складі демократичної Росії досягається шляхом боротьби проти царизму і проведення революції; 2) автономія України в складі Австро-Угорщини або Німеччини – шляхом зовнішнього втручання в Наддніпрянщину і приєднання її до Галичини; 3) створення незалежної держави – спираючись на зовнішні або внутрішні сили, через утворення окремого автономного краю в складі Росії чи Австро-Угорщини.

Проте, система державних органів та загальні права людини і правова система майбутньої України розглядалася всіма політичними силами майже однаково, що свідчить про демократичні тенденції в українському національно-політичному русі.

#### **Використана література:**

1. Вісник СВУ. – 1914. – 5 жовтня (ч. 1).
2. Возняк М. Українська державність. – Відень, 1918. – 152 с.
3. Діло (Відень). – 1915. – 8 травня.
4. Діло (Львів). – 1900. – 26 липня (8 серпня) (ч.167).
5. Діло (Львів). – 1899. – 15 (27) грудня (ч. 280).
6. Діло (Львів). – 1915. – 27 грудня.
7. Заліська Н.М., Геращенко Т.С. Самостійницька ідея в українській політичній думці (1907-1917) // Політологічний вісник. – К., 1993. – С. 89-90.
8. Історія суспільних рухів і політичних партій України (XIX-XX ст.): Навч. посібник / Малик Я.Й., Вол Б.Д., Красівський О.Я., Трофимович В.В., Чуприна В.М. – Львів: Видавничий центр Львів. ун-ту, 1998. – 328 с.
9. Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. – 1917 р./ Упоряд. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. – К.: Вид-во Європейського університету, 2003. – 561 с.
10. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни. 1914-1918. – Львів, 1929. – 780 с.

11. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848-1914. - Львів, 1926. - 736 с.
12. Програма Української Народної партії. - Чернівці, 1906. - 23 с.
13. Самостійна Україна. РУП. - Венцляр, 1917. - 43 с.
14. Свобода (Львів). - 1915. - 13 листопада; 25 грудня.
15. Українські політичні партії кінця XIX - початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В.Ф.Шевченко та ін. - К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. - 336 с.
16. Хрестоматія з історії України. - К., 1993. - 365 с.
17. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. - Ф. 274. - Оп. 1. - Спр. 2568.
18. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. - Ф. 275. - Оп. 1. - Спр. 678.
19. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. - Ф. 440. - Оп. 1. - Спр. 2.
20. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. - Ф. 274. - Оп. 3. - Спр. 153.
21. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. - Ф. 146. - Оп. 58. - Спр. 412.
22. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). - Ч. 3. - Львів, 1926. - 131 с.
23. Чикаленко Є. Щоденник: (1907-1917). - Львів, 1931. - 496 с.

**М.І. Антоненко**

начальник кафедри теорії та історії держави і права,  
кандидат історичних наук, доцент  
*(Луганський державний університет внутрішніх  
справ імені Е.О. Дідоренка, Україна)*

## **ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МІЖУРЯДОВИХ І НЕУРЯДОВИХ ІНСТИТУЦІЙ ЯК ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ ЗАСІБ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА**

У зв'язку з світовими інтеграційними процесами великого значення набуває діяльність у сфері транскордонного та міжрегіонального співробітництва. Транскордонне співробітництво було започатковане в Європі в 60-70-х рр.

минулого століття і вже переконливо довело, що воно є одним з елементів політики Європейського Союзу щодо врегулювання відносин із країнами-сусідами, який ґрунтується на позитивному досвіді розвитку транскордонного співробітництва і який міг би зосередитися на забезпеченні безперешкодного функціонування майбутніх європейських кордонів та надійного управління ними, сприянні сталому соціально-економічному розвитку прикордонних регіонів і налагодженні регіонального та транснаціонального співробітництва [1,1]. Усе це актуалізує дослідження проблеми транскордонного співробітництва України в умовах трансформації її економічної, політичної та соціальної системи.

У літературі питання, пов'язані з євроінтеграційними процесами і транскордонним співробітництвом, висвітлюються в наукових працях вітчизняних вчених – Гонти О., Долішнього М., Дорогунцова С., Клімонта Д., Клімчука Б., Лендзел М., Луцишина П., Макогона Ю., та зарубіжних - Гудака В., Ебергардта П., Іванова І., Левру Н., Пурича Ш., Романова С. Проте, аналіз літератури з проблем прикордонних зв'язків свідчить про недостатнє обґрунтування статусу європейських міжурядових і неурядових інституцій при визначенні концептуальних засад транскордонного співробітництва, їх ролі і місця в реалізації державних програм розвитку прикордонних адміністративно-територіальних одиниць України.

Історія розвитку транскордонного співробітництва в Україні бере початок у 90-х рр. минулого століття. Україна завдяки вигідному геополітичному положенню має значні потенційні можливості щодо розвитку транскордонного співробітництва, оскільки 19 з 25 її регіонів є прикордонними, а зовнішній кордон – найдовший серед європейських країн.

Особливістю транскордонного співробітництва України є те, що воно відбувається як на кордоні України з Європейським Союзом, так і на кордонах з Росією, Білоруссю та Молдовою. Так, протяжність кордонів із Росією становить близько 2300 км, з країнами Європейського Союзу – 1390 км, Білоруссю та Молдовою – понад 2300 км.

Транскордонне співробітництво є важливим елементом Державної стратегії регіонального розвитку України на період до 2015 року, основною метою якої є створення умов для підвищення конкурентоспроможності регіонів, забезпечення їх сталого розвитку на сучасній технологічній основі, високої продуктивності виробництва та зайнятості населення. Розвиток такого співробітництва передбачається також в регіональних стратегіях [2, 1].

Реалізація Стратегії та регіональних стратегій розвитку здійснюється з широким залученням інституцій: 1) міжнародних структур; 2) державних структур; 3) недержавних структур регіонального розвитку, громадських організацій, представників бізнесу тощо.

В Європі існує багато організацій, які представляють в тій чи іншій мірі інтереси регіонів, але лише дві з них діють як повноважні органи країн – членів ЄС та Ради Європи. Конгрес місцевих та регіональних влад Європи є органом Ради Європи, а Комітет Регіонів – Європейського Союзу.

Кожна країна-член Ради Європи представлена у Конгресі національною делегацією із тією ж самою кількістю представників і заступників, як і в Парламентській асамблеї. Делегація України в Конгресі Ради Європи бере участь у роботі Конгресу з 1996 року і складається з 12 представників України в Конгресі Ради Європи та 12 їх заступників. Таким чином, на сьогодні членами Конгресу є більш як 300 осіб з 46-и держав-членів Ради Європи і така ж сама кількість їх заступників, які працюють у двох палатах - Палаті регіонів та Палаті місцевих влад. В Конгресі також існує три політичні групи: група соціалістів (SOC), група європейської народної партії - християнські демократи (EPP/CD), група незалежних та ліберальних демократів (ILDR). Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи організовує свою діяльність через щорічні пленарні сесії та засідання його робочих органів – Бюро, Постійного комітету, статутних комітетів та робочих груп. Пріоритетом роботи Конгресу є сприяння розвитку регіональної демократії, єврорегіональному розвитку, прикордонному та транскордонному співробітництву, в тому числі в рамках

еврорегіонів, до складу шести з яких входить Україна. Провідними документами Ради Європи у цій сфері є Гельсінські принципи щодо регіонального самоврядування та Європейська конвенція щодо транскордонного співробітництва між територіальними органами та властями. Конгресом розроблено та прийнято Європейську хартію регіонального самоврядування, Європейську конвенцію стосовно уніфікованого закону про транскордонні угруповання територіального співробітництва - еврорегіони, проводиться вивчення системи здійснення самоврядування на регіональному рівні і його можливостей у вдосконаленні прикордонного співробітництва. На цей час наша держава приєдналась також до Європейської конвенції щодо іноземного законодавства та Додаткового протоколу до неї (закон України про приєднання від 14 липня 1993 року), європейської рамкової конвенції про основні принципи транскордонного співробітництва між прикордонними общинами та властями (закон України від 14 липня 1993 року), Європейської культурної конвенції (закон України від 24 лютого 1994 року), Європейської конвенції про транскордонне телебачення (14 червня 1996 року).

25-26 червня 2007 року в контексті реалізації підписаного у 2005 році Україною трирічного плану дій "Україна-Європейський Союз", зважаючи на пріоритетність для України питань розвитку транскордонного співробітництва та націленість Ради Європи започаткувати процес утворення еврорегіону в басейні Чорного моря, за підтримки органів влади України в місті Одеса було проведено Третю міжнародну конференцію Ради Європи з питань міжрегіонального співробітництва в басейні Чорного моря [3, 1].

Комітет регіонів (КР), створений згідно з Договором про Європейський Союз, розпочав свою діяльність 1994 року. Він складається з представників місцевих і регіональних органів управління, яких призначає Рада за пропозиціями країн-членів на чотирирічний термін. В процесі ухвалювання рішень з питань, що зачіпають місцеві й регіональні інтереси, як-от освіта, справи молоді, культура, охорона здоров'я, соціальне й економічне гуртування, консультації з Комітетом регіонів обов'язкові.

Амстердамський договір (набув чинності в травні 1999 року) розширив коло цих питань, включивши до них охорону довкілля, розпорядження коштами з Європейського соціального фонду, професійно-технічну освіту, транскордонну співпрацю і транспорт. Крім того, Комітет регіонів може готувати висновки і з власної ініціативи.

Значний інтерес для України з погляду можливостей використання методичних підходів до формування інструментів державної політики відносно розвитку транскордонного співробітництва представляє Комітет Ради Міністрів Ради Європи. Для вирішення цих проблем в його структурі існують два комітети: 1) Комітет Експертів з транскордонного співробітництва - міжурядовий комітет, який складається з національних експертів від міністерств, що відповідають за транскордонне співробітництво. 2) Комітет Радників з розвитку транскордонного співробітництва у Центральній та Східній Європі, який включає шість членів і двох заступників, що репрезентують Генерального Секретаря, Комітет Міністрів і Конгрес місцевих та регіональних органів влади Європи відповідно. Комітет Експертів з транскордонного співробітництва має наступні цілі:

- нагляд за виконанням Європейської рамкової Конвенції з транскордонного співробітництва між територіальними громадами та органами місцевого самоврядування, розробка додаткових протоколів або пропонування нових моделей та структури угод, інструкцій та контрактів;

- подання пропозицій, що мають на меті послаблення бар'єрів щодо розвитку транскордонного та міжтериторіального співробітництва (передусім законодавчі), і узагальнення прикладів успішного співробітництва у різних сферах діяльності. Це дає можливість публікувати загальну і тематичну інформацію щодо, наприклад, успішної практики, що, в свою чергу, може бути прикладом (керівництвом) для центральних та територіальних органів влади, які бажають приймати участь у транскордонному співробітництві.

Спільно з Секретаріатом Комітет планує швидше публікувати дослідження та звіти (зберігати інформацію у електронному виді на веб-сайтах Ради Європи) і робити своєчасні модернізації поточної документації, що занадто швидко старіє внаслідок стрімкого характеру транскордонного сектору співробітництва.

Комітет Радників відповідальний за керівництво розширенням транскордонного співробітництва у центральних та східноєвропейських країнах шляхом:

- розвитку транскордонного співробітництва по кордону Центральної та Східної Європи з метою встановлення більш ефективної місцевої демократії у прикордонних регіонах, таким чином, допомагаючи встановленню миру та порозуміння серед населення прикордоння, особливо, у чутливих секторах;

- надання допомоги з метою ратифікації і практичного виконання Європейської Конвенції з основних принципів транскордонного співробітництва між територіальними громадами або органами місцевого самоврядування, сприяючи державам, які підписали Конвенцію, ліквідувати бар'єри, особливо, правового характеру.

Комітет Радників співпрацює з Секретаріатом і вносить пропозиції щодо організації конференцій, дискусій, що повинні сприяти підвищенню розуміння широких мас населення Конвенції загальних принципів транскордонного співробітництва, що пропонує співпрацювати місцевим та регіональним органам влади прикордонних регіонів, організувати зустрічі між представниками місцевих органів влади, щоб посилити взаємну довіру, організувати зустрічі представників місцевих та регіональних органів влади та національних керівних осіб, організувати зустрічі та робочі групи з національними та місцевими керівниками, що відповідають за ратифікацію законодавчих актів чи виконання Рамкової Конвенції. У цих випадках Рада Європи забезпечує технічну і законодавчу допомогу.

Особливу роль у впровадженні нових підходів до поглиблення транскордонного співробітництва відіграють агентства регіонального розвитку, що мають значний інноваційний потенціал, оскільки вони є елементом механізму впровадження нового типу відносин між органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування і представниками невіддільних кіл (бізнесу, громадськості) [4, 2]. Створення агенції регіонального розвитку та її мережі для підтримки процесів регіонального розвитку в Україні було заплановано урядом на 2000 рік, але хибність підходу, який полягав у штучному продукуванні агенцій без урахування специфічних особливостей такого інституту як АРР (Агенція регіонального розвитку) і передбачав створення підзвітних облдержадміністраціям структур, а також брак значних ресурсів, потрібних для здійснення цього задуму, об'єктивно загальмували процес. Тільки на початку 2001 року з'явилось реальне підґрунтя для створення мережі АРР в Україні, і 9 липня 2001 року цю ідею було реалізовано. Асоціація агенцій регіонального розвитку України об'єднала спочатку 17, на жовтень 2002 р. – 27 АРР, а на червень 2004 р. – 38 АРР. На сьогодні в Україні діють майже 100 таких агенцій, що є потенційною базою розвитку інфраструктури регіонального розвитку.

Асоціація агенцій регіонального розвитку України виділяє у своїй діяльності наступні ключові завдання реалізації Європейського вибору України, які повинні полягати у:

1. Адаптації національного законодавства з питань регіональної політики до норм і стандартів Євросоюзу;
2. Налагодженні співробітництва з АРР та їхніми асоціаціями європейських (перш за все сусідніх) країн;
3. Забезпеченні розроблення разом з ними спільних проєктів розвитку прикордонних територій у сфері розбудови інфраструктури, охорони навколишнього середовища, активізації туризму, просторового планування тощо;
4. Єврорегіональному співробітництві (розбудова єврорегіонів Буг, Верхній Прут, Нижній Дунай, Карпатського

євро регіону) та підтриманні партнерської співпраці з Європейською асоціацією євро регіонів.

З метою вирішення цих завдань у 2001 році регіональними органами влади в чотирьох регіонах - Львівською та Волинською областями України, та Люблінським і Підкарпатським воеводствами Польщі - було засновано Агенцію прикордонного регіонального розвитку (АПРР). Чотири регіони створили мережу для практичного і регулярного діалогу, а також для підтримки прикордонних ініціатив. Серед них: Фонд малих проєктів для надання підтримки невеликим прикордонним ініціативам з транскордонного співробітництва; дослідження наслідків вступу Польщі до ЄС, а також тренінг-програми для представників місцевих органів влади прикордонних регіонів та інших організацій.

Серед недержавних структур регіонального розвитку найвагоміше місце займає Міжнародна Асоціація Інституцій Регіонального розвитку (МАІРР), яка була створена у вересні 2003 року в рамках проєкту: "Карпати 2003-2011" з ініціативи інституцій регіонального розвитку (провідними міжнародними організаціями України, Словаччини та Угорщини: Фондом розвитку транскордонного співробітництва і спеціальних економічних зон (Україна), Центром інновацій і бізнесу "CASSOVIA VIC Kosice" (Словацька Республіка), Асоціацією регіонального розвитку "КІУТ" Верхній Саболч-Реткез (Угорська Республіка) та органів влади прикордонних регіонів Словаччини (Кошицький і Пряшівський краї), Угорщини (Саболч-Сатмар-Берегська область) і України (Закарпатська область), і вже у 2004 році рекомендована Словацько-Українською міжурядовою комісією з питань транскордонного співробітництва для співпраці в рамках підготовки і реалізації міжнародних проєктів.

З 2007 року Асоціація "МАІРР" представлена в Республіці Польща через діяльність асоційованого партнера Асоціації, а саме: Європейського Центру Транскордонних Ініціатив (Люблін) [5, 3], а також у Львівській області через асоційованого партнера - Аналітичний центр регіональних досліджень (Львів), а з 2008 року в Словаччині через асоційованого партнера - Агенцію

регіонального розвитку "Полонина" (Сніна). З 2008 року, за сприянням всієї команди Асоціації та за спільними угодами створені представництва "МАІРР", які діють на основі партнерських організацій у Чернігівській області - через Поліський фонд міжнародних та регіональних досліджень (Чернігів), Запорізькій області - через Спілку підприємців Хортицького району "Порада" (Запоріжжя) та через Фонд підтримки підприємництва Чернівецької області (Чернівці).

Міжнародна Асоціація Інституцій Регіонального Розвитку "МАІРР" діє на основі Законів України "Про місцеве самоврядування в Україні", "Про об'єднання громадян", інших законодавчих актів України та Статуту "МАІРР". Асоціація володіє всіма необхідними елементами для забезпечення успішного партнерства та співробітництва в прикордонних регіонах, а саме:

- досвід роботи в сфері транскордонного співробітництва та регіонального розвитку, сучасна технічна база необхідна для ефективної роботи;
- висококваліфікований персонал з питань розробки програм та проектів місцевого розвитку та розвитку транскордонної співпраці;
- надійна партнерська мережа в Польщі, Словаччині, Угорщині, Румунії та інших країнах Західної Європи;
- прагнення до розвитку економіки регіонів та відкритість до співробітництва.

Одним із пріоритетних напрямків Асоціації на сучасному етапі є імплементація спектру діяльності щодо створення необхідних умов для забезпечення активної участі органів влади, самоврядування, громадських організацій, державних установ та бізнес-сектору у реалізації програм регіонального та місцевого розвитку, програм прикордонного та міжрегіонального співробітництва через ефективне використання можливостей ENPI (European Neighborhood and Partnership Instrument), програм Північно-Східної Європи та Центральної Європи відповідно до нового програмного циклу Європейського Союзу на період 2007-2013 років.

Асоціації "МАІРР" реалізовані наступні проекти:

- Проект "Впровадження інноваційних методик формування і розвитку людських ресурсів в прикордонних регіонах". Проект здійснюється за фінансової підтримки Програми Добросусідства Польща – Білорусь-Україна INTERREG IIIA/Тасіс ТКС. Метою проекту є забезпечення гармонізованого розвитку прикордонних територій за допомогою створення необхідних умов для стійкої і ефективної співпраці за допомогою впровадження освітніх програм в закладах прикордонних територій і формування нового покоління молоді, підготовленого і адаптованого до нових умов економічного і геополітичного розвитку;

- Проект "Завітай та подивись: підтримка промоції та маркетингу агротуризму та екологічного землеробства на Українських Східних Карпатах";

- Проект "Промоція та розвиток агротуризму й екологічного землеробства на території Українських Східних Карпат і Молдовії" [6, 3];

- Проект "Центр українсько-польських ініціатив" - створення стійкої платформи для розвитку прикордонних територій", Програма Добросусідства Польща – Білорусь-Україна INTERREG IIIA/Тасіс ТКС [7, 1]. Основною метою проекту є забезпечення гармонізованого розвитку прикордонних територій шляхом створення необхідних умов для стійкої та ефективної співпраці між органами влади, комерційними структурами та громадськими організаціям у прикордонних регіонах України та Польщі на базі Центру Українсько-Польських Ініціатив.

Транскордонна співпраця європейських міжурядових, неурядових інституцій та громадських організацій України сприятиме формуванню позитивного іміджу та забезпеченню добросусідських взаємин між Україною та суміжними державами, вирішенню завдань стосовно європейської інтеграції та активізації міжнародних зв'язків, формуванню спільного економічного простору для переміщення між державами ресурсів, товарів та капіталів, досягненню макроекономічної стабільності та економічному зростанню країн.

**Використана література:**

1. Програма розвитку транскордонного співробітництва на 2007 рік. Розпорядження Закарпатської обласної державної адміністрації № 758 від 18.12.2006// <http://www.carpathia.gov.ua/ua/catalog/item/708.htm>
2. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: "Про інтенсифікацію співробітництва України з Європейським Союзом у рамках єврорегіонів та перспективи транскордонного співробітництва" //Постанова Верховної Ради України. - Відомості Верховної Ради України. - 2007. - № 45. - Ст.45.
3. ГУК А. Україна та Конгрес Ради Європи - сучасний стан співробітництва // Проблеми формування добрососуського, належного місцевого врядування: Збірник матеріалів та документів / Заг. ред. М. Пухтинського. - К.: Атіка 2008. - С. 517.
4. Розвиток ініціатив транскордонного співробітництва в Закарпатті// [http://www.cwt.rarr.rzeszow.pl/baza\\_wiedzy\\_ukr/zatw7.doc](http://www.cwt.rarr.rzeszow.pl/baza_wiedzy_ukr/zatw7.doc)
5. Крок за кроком у Європу // <http://eu.prostir.ua/news/8231.html>
6. Польща ділилася з Закарпаттям досвідом у розвитку сільського зеленого туризму // <http://ua-reporter.com/novosti/23283>
7. Програма транскордонного співробітництва Польща-Білорусь-Україна // [http://www.pl-by-ua.eu/upload/ua/PL-BY-UA\\_ukr.pdf](http://www.pl-by-ua.eu/upload/ua/PL-BY-UA_ukr.pdf)

**В.М. Вовк**

докторант кафедри філософії права та юридичної  
логіки, кандидат філософських наук, доцент  
*(Київський національний університет  
внутрішніх справ, Україна)*

**ГУМАНІЗМ ТА ПРАВА ЛЮДИНИ У РИМСЬКОМУ ПРАВІ**

Поняття "гуманізм" набуло сучасного змістовного наповнення доволі пізно - в часи переходу від Відродження до Нового часу, і стало результатом тривалого процесу індивідуалізації та персоналізації європейської людини. Але

вказане зауваження не заперечує проявів гуманного – "людського" ("людське" не в сенсі світського і нецерковного, а доброзичливого, люблячого відношення людини до людини) відношення і у попередні історичні періоди європейської культури, тим більше, що формуванню європейського гуманізму як явища передувала серйозна і клопітка робота попередніх соціокультурних епох – античності і середньовіччя. Мова може іти про реальність елементів явища гуманізму в межах вказаних епох, але без його понятійного означення саме як гуманізму, тобто без "ярликування" вказаного феномену.

Вітчизняна та світова гуманітаристика зверталися до питань виявлення гуманних начал у римській культурі. Зокрема заслуговують на увагу праці таких мислителів як А. Демандта, А. Козловського, В. Макарчука, І. Маяк, К. Жирарде, Л. Маринович, С. Утченка та ін. Основним емпіричним матеріалом для з'ясування заявленої проблеми є оригінальні праці римських мислителів: Цицерона, Сенеки, Плінія Старшого, а також юридичні пам'ятки римського народу. Попри наявні наукові розвідки у розрізі гуманності римської культури і права, всі вони носять несистемний, і швидше допоміжний характер для розкриття більш ширших проблем. Тому основним завданням нашої статті є розкрити особливості римського гуманізму та специфічність такої предметної форми існування гуманізму як права людини в римському контексті.

В історико-ретроспективному можемо говорити про історичні форми гуманізму, кожна з яких ввібрала в себе особливості соціокультурного контексту, і може асоціюватися з візитівкою кожного історико-культурного періоду. На думку А. Контарева, європейська культура створила ідеальну конструкцію "універсальної людини", що стало онтологічною засадою формування одного із провідних світоглядних принципів сучасної Європи – гуманізму [1]. І хоча в часи римської античності ще не існує географічного поняття "Європа", і тим більше сформованого явища європейської культури, все ж ми маємо констатувати, що саме римське право стало одним, поряд з

грецьким раціоналізмом, християнською любов'ю до ближнього та германським свободолюбством, із чинників формування цієї європейської культури в широкому розумінні слова.

Чільне місце серед предтеч сучасного європейського гуманізму посідає римська культура, адже етимологічно поняття "гуманізм" вкорінене в латинському *humanismus*. Звичайно, що римська культура не була "обраною" у питанні формування та функціонування гуманізму. Її найближча сусідка - грецька культура - мала у своїй скарбниці явище "філантропії", яке за своїм змістом є еквівалентом латинського *humanitas* (людинолюбство). За Лівієм, *humanitas* набуло поширення в римському середовищі із сім'ї Сцепіона Старшого, який був пристрасним філеллістом. Але найбільшим посередником у сприйнятті грецьких ідей римлянами, звичайно ж, був Цицерон, який поняттям *humanismus* позначав ідеал грецької освіченості і способу думок, яких гідна людина, а *humanitas* для нього - це не те, що просто характеризує, а саме те, що вирізняє її як людину, точніше те, що повинно її вирізнити. На думку сучасного німецького історика А.Даманта, для римського світогляду, виразником якого в даному питанні був Цицерон, було притаманне визнання істинної гуманності у її протиставленні з корисністю - *utilitas* [2]. Цицерон ілюструє дане положення запозиченою у стоїків контроверзою: кого потрібно викинути за борт у відкритому морі, якщо судно перевантажено, - дорогого коня чи путнього раба? Якщо *utilitas* вимагає зберегти тварину, то *humanitas* працює на користь людини (Cic. De. off. III.89).

Одним із загальних місць сучасної гуманітаристики є теза про те, що в античності має місце лише підготовча робота до появи гуманізму як явища та його означення в понятті. Судячи по всьому, йдеться насамперед про сучасне змістовне наповнення цього поняття а тому коректно говорити про специфічне змістовне забарвлення поняття гуманізму у відповідності із конкретною панівною ідеологічною системою та сукупність культурних нарративів, "легальних" в межах кожного суспільства. Особливу роль у формуванні європейського гуманізму як ідеологеми відзначав М. Хайдеггер зауважуючи, що гуманізм "...

залишається... по суті, специфічним римським явищем, яке виникло від зустрічі римського латинства із освіченістю пізнього еллінізму".

Гуманізм як суспільне явище сьогодні нерозривно пов'язане з феноменом прав людини. Звичайно, що саме явище прав людини є історично мінливим та культурно різноманітним, в силу чого наше, теперішнє розуміння прав людини, неможна прямо застосовувати до попередніх історичних епох. Тому проаналізувати права людини та їх місце в системі римського соціального життя з юридичних позицій неможливо, натомість ми можемо це зробити з позицій філософсько-правового підходу. Слід зауважити, що свідчення гуманістичної свідомості людей зустрічаються в текстах іудеїв, греків, римлян. При цьому права людини а античність не були офіційно проголошені та формально закріплені, але їх ідея була сформульована [3]. Для розкриття заявленої теми візьмемо за основу засадничі, невід'ємні, природні права людини - право на життя, право на свободу та право на приватну власність, які були сформульовані лише у ХУІІІ ст. Говорити про природні права в Римі ми можемо із прийняттям певних зауваг. По-перше, ці права "працюють" лише в римській ойкумені, хоча римляни були космополітами. По-друге, ці права не є безумовними для кожного індивіда, особливо це стосується права на свободу і права на приватну власність. По-третє, чіткого формулювання даних прав ми не знайдемо в жодній письмовій пам'ятці юридичного чи не-юридичного характеру, тому конкретно-практично виявити дієвість цих прав ми можемо лише теоретично. По-четверте, не потрібно нехтувати небезпекою перенесення сучасного розуміння феномену прав людини на інший історико-соціальний ґрунт.

Попри поширену стереотипну думку про характер римської культури як культури войовничої, утилітарної та мускуліної, слід зауважити, що в ній самій можна віднайти немало проявів гуманних настанов. Насамперед слід зауважити, що відшукувати елементи гуманізму у римському праві можна у двох площинах: на рівні теоретичних побудов та у сфері

безпосередньої дії права як практичної сторони врегулювання міжіндивідних відносин. Більше того, сьогодні можемо говорити про реальність прав людини в межах римської культури, які визнаються найяскравішим показником суспільства в цілому, хоча вони і не презентуються саме у формі прав людини, як це звично для нас.

У розкритті теми нам не обійтися без детального аналізу текстів правових пам'яток та реальної юридичної практики. Відомо, що римське право передбачало ряд "допусків", в межах яких індивід міг розраховувати на "виключення" із загального юридичного правила, що і було проявом людськості у відношенні до нього.

Зокрема, право на життя в римській традиції тісно пов'язане з основними установками природного права: оскільки підґрунтям обов'язкової сили для природного права є те, що всі люди і всі народи є частинами єдиного роду людського, які прагнуть злагоди і згоди. Суб'єктом права природне право проголошує кожную людину, оскільки "... по природному праву всі народжуються вільними..." (D. 1.1.4). Однією із серйозних спроб теоретичного осмислення феномену природного права є доробки Цицерона, який у своїх роздумах піднявся до розмежування права природного та позитивного, хоча прямо на це не вказуючи. Зокрема, для Цицерона характерне твердження про те, що людські закони не завжди є правом, оскільки, зазвичай вони свідчать про їх корисність для більшості із тих, хто їх приймав. Таким чином, Цицерон протиставляє право об'єктивне, вічне, природне і право мінливе, суб'єктивне, волюнтаристське: "але якщо справедливість не випливає з природи, то її взагалі не існує, а та, що встановлюється з розрахунку на вигоду, знищується з міркувань вигоди для інших" (Про закони. XV.42). Цицерон у своїх теоретичних побудовах заявляє про чітку ієрархію систем прав: нижній рівень правової регуляції представлений *ius civile* – позитивне право, історично мінливе, різне у різних народів, тоді як *ius naturale* займає верхні шаблі нормативної регуляції, і за своєю природою воно є вічним і незмінним.

Римські юристи, в особі Ульпіана (D. I.1), розрізняли три рівні права *ius civile*, *ius gentium*, та *ius naturale*. Відповідно до основоположень *ius naturale* природним є право на життя, яке стосується також і тварин. У сфері позитивного права це конкретизується у забороні умертвіння римлянина без рішення на те суду. Щемливою є вимога охорони життя і надії на життя людини. За свідченням Марцелла, "Закон, виданий при рексах, заборонив хоронити жінку, яка померла вагітною, перш ніж вирізаний (з її трупа) плід. Хто вчинить всупереч цьому, той буде розглядатися як такий, що знищив разом з вагітною надію на з'яву живої істоти" (D. 12. 8. 1). Дане правове положення цілком підтверджує широковідому сьогодні, але ще не зрефлексовану римськими юристами сентенцію, - людський ембріон наділений онтологічним статусом, оскільки він є "потенційною людиною" [4], а тому має право на життя. Сучасна Європа живе під гаслом "Кожна людина має право на життя". Більше того, Європа закріпила цю вимогу в ряді нормативних документів, починаючи із Декларації прав людини і громадянина 1789 року і конкретизуючи її в національних конституціях. Хоча і до сьогодні точиться суперечка, започаткована римськими юристами, - коли плід визнається власне людиною. Римляни не були "озброєні" арсеналом наукових знань щодо фізіології людського організму, а тому визначаючи життя в соціальному аспекті як здатність індивіда бути носієм прав, вони виходили із емпіричного досвіду. Для римського суспільства було прийнятним твердження про те, що той, хто ще не народився, або той, хто народився мертвим, не може вважатися дитиною. Про це свідчить заувага Павла: "Мертвонароджені не вважаються ані живими, ані такими, що народилися, оскільки ніколи не могли називатися дітьми" (D.50.16.129). Більше того, "хто знаходиться у череві, охороняється, так як би він знаходився серед людей, у випадку якщо справа іде про вигоди самого плоду, однак до його народження нікому іншому ніякої вигоди не буде" (D.1.5.7).

Універсальне право на життя в римському контексті можна деталізувати у таких його конкретних проявах як право на гідне

життя (*honeste vivere*), вимогу не завдавати іншому шкоди (*alterum non laedere*), кожному надавати своє (*sum cuique tribuere*) (D.I.1.10). Найяскравіше дієвість даних настанов можна продемонструвати на прикладі рабів. Пам'ятаючи про те, що Рим був рабовласницькою державою і раб як основна одиниця продуктивних сил завжди мав господарську цінність, а відтак за законом не мав індивідуально-особистісної цінності, тобто був об'єктом права, а значить і не міг розраховувати на правовий захист, все ж таки можна віднайти у межах римського права, які перекликаються із сучасним трактування гуманізму (але не ідеалізуючи при цьому римську правову дійсність).

Аналіз правових пам'яток римської античності свідчить про наявність норм щодо рабів, які уможлилювали їх правовий захист. Насамперед мова іде про фізичний аспект відношення "раб – рабовласник". В межах класичного права з'являється ряд законів, які обмежують свавілля власника у відношенні раба. Це пояснюється рядом чинників: дешевизною рабів та їх великою кількістю; легкістю в заміні старого або хворого раба здоровим і молодим. Едикт імператора Клавдія передбачав, що власник, який вигнав або покинув старого чи хворого раба, позбавлявся права власності на нього; закон Петронія при Августі передбачав покарання для тих власників, які віддавали рабів для циркових вистав з тваринами; сенатус-консульт 83 р. н.е. карав за кастрацію раба; Клавдій та Андріан карали за вбивство свого або чужого раба. Адріан заборонив власникам убивати рабів і приписав, щоб судді (а не власники) виносили обвинувальні вирокі, якщо раби того заслужили. Він заборонив продавати без пояснення причин раба або рабиню звіднику або утримувачу гладіаторської школи. Робочі тюрми для рабів і вільних людей він скасував. Відповідно до його припису, якщо власник був убитий у себе вдома, слідство велося не відносно всіх рабів, а тільки стосовно тих, які знаходилися в безпосередній близькості, і могли щось чути. Остання норма суттєво відрізнялася від попередньої вимоги знищити усіх рабів, які на момент смерті власника були вдома.

Класичне право визнавало за рабом певні людські здібності та ознаки:

- раб міг дотримуватися і відправляти свої релігійні культу, поклонятися своїм божествам;
- могила раба мала статус священного місця (*diis minibus servilibus*), тобто така земельна ділянка вилучалася із обороту;
- зв'язок між рабами визнавався співмешканством, але обов'язково враховувався з метою кровозмішування;
- за рабом зберігалася здатність здійснювати певні юридичні дії, які могли принести користь власнику.

В посткласичному праві Юстиніана жорстоке поводження власників з рабами каралося і засуджувалося. Право втручалося у внутрішні стосунки між рабовласниками і рабами, коли мало місце жорстоке поводження власника з рабами. Говорячи про жорстокість у відношенні рабів, Ульпіан зазначав: "які при цьому обов'язки намісника слідують із рескрипта божественного Пія... проконсула Бетіки" (D. 1.6.2). В рескрипті вказувалося, що проконсул повинен провести розслідування і, якщо скарги рабів підтвердяться, то слід примусити власника продати їх в другі руки.

Одне із основоположних прав людини - право на свободу у римському контексті має своєрідну реалізацію. Римська культура - це діахронічна культурна з чітко вираженими соціальними полюсами, найбільш значимими із яких були "свобода і несвобода", які на рівні повсякденності матеріалізувалися у протистояння "вільний" - "раб". Відповідно до природного права всі люди народжуються вільними. Визнання за рабами суто людського начала реалізується у принципі речового права - раби не плоди. Римське право визнавало плодами продукти, які одержуються природним шляхом або прибутки, для виробництва яких призначена річ, яка їх породжує. За логікою речей, діти рабів і були саме природними плодами, оскільки народжувалися від природного зв'язку чоловіка і жінки, а також могли бути продані як товар. Відомо також, що римляни створювали спеціальні розплідники для рабів, в яких народжувалися та виховувалися так звані "домашні раби", які на ринку вартували

більше, аніж раб із захоплених або полонених. Але римський законодавець попри правове положення рабів, яке визначалося принципом *Servi res sing*: раби – речі, не визнає дітей рабів плодами. Дане виключення пояснюється тим, що під плодами перш за все розуміється все те, що ми можемо спожити, але чи можна споживати дітей людей? Законодавець дає негативну відповідь на це запитання.

Рабство є породження позитивного права, норми якого передбачають можливості для кожного раба одержати свободу. Але одержання свободи набувало специфічного змістовного наповнення: для того щоб стати вільним, раб повинен "померти". Суть даної тези пояснюють слова Помпонія (D. 46. 3. 92 pr.): "Якщо ти пообіцяєш, що мені буде переданий раб іншої особи, або якщо за чийсь заповітом тобі буде наказано передати цього раба, і якщо раніше, аніж ти зможеш його передати, він одержить вільну від свого власника, то такий відпуск на волю буде подібний смерті (*haec manumissio morti similis sit*), адже якби раб цей помер, то за тобою уже не було ю зобов'язання". Раб, таким чином ніби помирає, набуття ним статусу свободи пов'язане з ситуацією, коли його попередня рабська особа ніби помирає і замінюється новою – вільною особистістю.

Римська правова дійсність дає нам приклади гуманізму через призму статусу свободи: якщо мати під час вагітності хоча б один день була вільною, то за загальним правилом, дитина народжувалася вільною, незалежно від статусу матері на момент пологів; якщо римляни сумнівалися у статусі свободи особи, то залишали її вільною [5]. Це так званий *favor libertatis*: "*quotiens dubia interpretation est, secundum libertatem respondendum erit*" – "перевага свободи: коли наявність свободи у особи неясно, слід висловитися на користь її вільного стану".

Стосовно права на приватну власність, то історія знало небагато культур, які б так чтили приватну власність як римляни. Одним із основних інститутів римського приватного права був інститут необмеженої приватної власності. Саме цей інститут центром і точкою відліку приватного права визнає одноосібного

суб'єкта власності, здатного самостійно брати участь у обороті та одноосібно нести відповідальність за свої дії. Приватна власність, першопочатково земля, а потім і інше майно було запорукою соціальної значимості індивіда. Право на приватну власність у Римі відкривала носію цього права всебічну можливість користування і розпорядження річчю та виключала втручання всіх сторонніх осіб в сферу панування приватного власника. Право на приватну власність тісно пов'язане із правом на свободу. Право на приватну власність, в сучасному розумінні цього терміну як належність окремим приватним особам засобів виробництва, продуктів праці та інших предметів, мали всі, хто був вільним. Власник, на відміну від не власника володів позовним захистом своїх інтересів, в той час як невласник мав задовольнятися інтердиктним захистом.

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що проблеми гуманізму та прав людини в межах римського права потребують детального філософсько-правового опрацювання, оскільки вони є підтвердженням принципу культурного багатоманіття та свідченням історико-логічного процесу гуманізації людства

#### **Використана література:**

1. Контарев А.А. Феномен западноевропейского гуманизма: универсализм, рационализм, глобализм // *Философия права*. - 2002. - № 1 (5). - С. 67.
2. Demandt A. Zum Ursprung der Menschenrechte // *Zeit und Unzeit. Geschichtsphilosophische Essays*. Köln-Weimar-Wien, 2002. S.267.
3. Demandt A. Zum Ursprung der Menschenrechte // *Zeit und Unzeit. Geschichtsphilosophische Essays*. Köln-Weimar-Wien, 2002.
4. Беседкина Н.И. Права неродившегося ребенка // *Государство и право*. - 2006. - № 4. - С. 55.
5. Смышляев А.Л. Няня-кормилица в суде римского наместника // *Вестник древней истории*. - 2001. - № 3. - С. 39.

**А.М. Завальний**

старший викладач кафедри теорії держави та права,  
кандидат юридичних наук  
(*Київський національний університет  
внутрішніх справ, Україна*)

### **ФУНКЦІЇ ЮРИДИЧНОГО ОБОВ'ЯЗКУ В МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ**

Один із основних компонентів який необхідний для оптимальної взаємодії держави та особи, управління соціальними та економічними процесами, підтримання стабільності та дисципліни у суспільстві є обов'язок. Однак, в юридичній науці до останнього часу недостатньо приділялось уваги ролі, а також функціям юридичного обов'язку.

Особливе значення юридичного обов'язку можна простежити як на рівні об'єктивного права, так і на рівні правовідносин.

По-перше, юридичний обов'язок як частина об'єктивного права певною мірою втілює найвищі життєві цінності – справедливість, рівність, свободу. Більш того, В.С. Нерсесянц вважає, що в обов'язку утримання від певних дій закладена більша міра свободи, ніж в дозволі. Він зазначає: "В загальному виді - всупереч розповсюдженим уявленням - логіка і механізм правової регуляції такі, що для вираження більшої міри свободи необхідно в якості методу (способу, порядку, режиму) правового регулювання використовувати правову заборону, а для вираження меншої свободи - правовий дозвіл".

По-друге, обов'язок - це ефективний регулятор суспільних відносин (обов'язки поряд з правами виконують роль координації поведінки особи та громади, визначають напрями суспільно необхідної діяльності, встановлюють вид і міру корисної з точки зору суспільства і держави поведінки).

По-третє, обов'язок – це один зі складових елементів правового статусу особи, поряд з правами, свободами, громадянством та відповідальністю.

По-четверте, враховуючи, що правове регулювання засноване на дихотомії "права – обов'язки" то юридичний обов'язок як частина об'єктивного права є засобом забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

По-п'яте, слід наголосити, що обов'язок є засобом правового виховання суспільства та виступає фактором зміцнення законності та правопорядку.

В подальшому, слід наголосити на певних особливостях та значенні юридичного обов'язку на трьох класичних стадіях правового регулювання. Так, на стадії регламентування суспільних відносин – суб'єктивний юридичний обов'язок ще відсутній, він закладений в правовій нормі. На стадії виникнення суб'єктивних прав та обов'язків – суб'єктивний обов'язок наповнюється конкретним змістом, а вже на третій стадії коли відбувається реалізація прав і обов'язків – закладена в суб'єктивному обов'язку поведінка втілюється в життя.

Провідну роль юридичний обов'язок відіграє і в правовідносинах. Разом з тим це значення певною мірою залежить від самих правовідносин. Правовідносини активного типу виражають динамічну функцію права та складаються на основі зобов'язуючих норм. С.С. Алексєєв зазначає, що "активний центр правовідносин знаходиться в юридичному обов'язку". Правовідносини даного типу покладають на особу обов'язок "позитивного змісту" тобто здійснення певних дій. Правовідносини пасивного типу виражають статичну функцію права, вони складаються на основі правонадільючих та заборонних норм і, за висловом С.С. Алексєєва, характеризуються тим, що "активний центр правовідносин знаходиться в суб'єктивному праві". Позитивні дії вчиняються правомочною особою, а на іншу сторону покладається обов'язок утриматись від певної поведінки. Отже, слід констатувати, що без суб'єктивного юридичного обов'язку правовідносини не можуть існувати, а відповідно не будуть реалізовані права і свободи осіб.

Підводячи підсумок, необхідно зазначити, узагальнену характеристику ролі та завдань юридичного обов'язку в механізмі правового регулювання прийнято називати функціями. Юридичний обов'язок виконує в механізмі правового регулювання і в правовій системі не менш важливі ніж суб'єктивне право функції. Тому слід погодитись з Хохловою О.М., що юридичний обов'язок виступає як: 1) міра належної, суспільно необхідної поведінки; 2) елемент демократії; 3) ланка в механізмі правового регулювання; 4) один з компонентів правового статусу особи; 5) засіб формування моральної та правової свідомості громадян; 6) фактор укріплення законності, правопорядку та дисципліни; 7) гарантія здійснення прав.

**С.Г. Закірова**

доцент кафедри теорії та історії держави і права,  
кандидат історичних наук

*(Луганський державний університет  
внутрішніх справ імені Е.О.Дідоренка, Україна)*

## **СТАНОВЛЕННЯ ТОРГОВЕЛЬНОГО ПРАВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

Становлення правової системи держави є важливим елементом її функціонування. Будь-яка державна політика має бути спрямована на виконання функцій держави, а право повинно забезпечити найсприятливіші умови для досягнення її позитивних результатів. У ринкових умовах розвитку української держави особливо важливим виявляється на підставі історичного досвіду виявити суть та призначення торговельної політики у державному механізмі, а також тих завдань, які вона повинна вирішувати. У цих обставинах вивченню такої галузі права, як торговельне або комерційне, повинна приділятися значна увага. Проте на відміну від інших аспектів історії права проблеми становлення торговельного права поки ще досліджені

недостатньо. Між тим вивчення торговельного права в Україні почалося ще з середини XIX ст., коли згідно з імператорським Уставом університетів 1884 р. у кожному університеті Російської імперії, до складу якої входили й українські землі, були утворені кафедри торговельного права. Їхня діяльність була припинена тільки після революції 1917 р. А суттєву увагу до цієї галузі історії держави і права так і не було повернуто. Деякі аспекти регламентації торговельної діяльності в Російській імперії розглядали у своїх працях радянські вчені І. Гіндін та Л. Шепелев [1]. До аналізу експортного та імпорного потенціалів України звертається І. Гуржій [2]. Нові оцінки ролі і місця торгівлі в економічному житті та загальні риси фінансово-економічної політики Російської держави аналізують Є. Хадонов та колектив авторів на чолі з Б. Ананьичем [3]. Разом з тим, науковці спеціально не розглядали проблеми становлення торговельного права. Автор даної статті намагається надолужити цю прогалину та зазначити особливості формування торговельного права у Російській імперії у XVIII - на початку XX століття.

Торговельне законодавство Російській імперії почало юридично оформлюватися лише у XVIII столітті. Хоча певні кроки щодо регламентації торгівлі носить ще законодавство XVII ст., серед яких найважливішим виступає Соборне Уложення 1649 р., яке встановлювало правила комерційної діяльності та суттєво обмежило участь у ній основної частини населення країни - селянства. До перших документів особливого торговельного законодавства Росії треба віднести вексельний статут 1729 р. та митний статут 1755 р., де розглядалися питання матеріального торговельного права.

В останній чверті XVIII ст. з'явилися нормативні акти, що дозволяють більш чітко регламентувати торговельну діяльність: Статут купецького водохідства 1781 р., Миське положення 1785 р., Цеховий статут 1799 р.

Заняття торгівлею було головним заняттям купців ще з ранніх часів російської державності і стало одним з найважливіших критеріїв, за якими купецький стан було виділено з іншої маси підданих Російській імперії, до складу якої

входили у XVIII - на поч. XX ст. більша частина українських земель. Серйозна увага Катерина II до ідеї формування середнього стану, який би перетворився на торговельно-ремісничий клас як особливий прошарок населення, пояснювалась не стільки тим, що саме він складав більшість міських мешканців, скільки прагненням підняти рівень розвитку російської промисловості та торгівлі.

Міське суспільство, тобто "середній стан", за часи Катерини II регламентувалося Маніфестом 1775 року та Грамотою про права та пільги містам Російської імперії 1785 р. У цих документах до нього перш за все відносили дві головні групи: міщан та купців. Купці розподілялись на три гільдії згідно з оголошеним капіталом. До першої гільдії відносили власників капіталів від 10000 до 50000 руб., до другої гільдії - від 5000 до 10000 руб., до третьої гільдії - від 1000 до 5000 руб. Купці звільнялися від подушного податку, заміненого відсотковим збором з оголошеного капіталу. Крім того, купецтво не виконувало і натуральну рекрутську повинність, замість цього з купця утримувалось 500 руб. за кожного рекрута [4, с. 82].

Певні особливості після ліквідації автономного устрою українських земель у складі Російської імперії мала регламентація торговельної діяльності в Україні. Значні пільги отримали російські купці: їх двори звільнялися від військових постойів, їм дозволялося влаштовувати лавки і крамниці, з 1771 р. вони могли вільно селитися в Україні, купувати будинки, нерухоме майно у Києві та Ніжині, з 1784 р. мали право на необмежену торгівлю в містах Південної України та Криму. Наприкінці XVIII - у I половині XIX століття торгівля в Україні значно активізувалась. Тільки кількість купців в Україні збільшилась за 35 років дореформеного періоду XIX століття у 10, 5 разів. Особливо стрімко зростає купецький стан в Одесі: з 1797 до 1857 року кількість купців збільшилась у 42 рази. Однак переважна частина купців великих міст України були не українцями, а росіянами, греками, євреями, вірменами, німцями. На Півдні України відзначалась перевага росіян та греків, на Правобережжі - поляків

та євреїв. Усе це стало наслідком політики царського уряду у торговельній галузі [5, с. 188].

Ще у 1766 р. Катерина II видала наказ, згідно з яким у Росії було створено спеціальну комісію для підготовки нового законодавчого зводу, що мало б кодифікувати норми російського права, у тому числі й торговельного. Результати цієї роботи з'явилися на початку XIX століття, але не у вигляді уложення, а як зведення діючих державних постанов та законів. У 1832 р. було видано Статут про торговельну неспроможність та векселя, Статут про торговельне судочинство та судоустрій, що вводив у Росії судову практику розгляду торговельних суперечок. У 1834 р. прийнято положення про купецькі книги, що регламентувало обов'язкову торговельну документацію, у 1836 р. – положення про компанії на акціях, яке встановлювало концесійну систему засновництва акціонерних товариств. Під час підготовки та перших двох видань (1836 р. та 1842 р.) загальнодержавного систематичного Зведення законів Російської імперії торговельні закони були об'єднані у спеціальну групу – Заклади та статuti торговельні. Поява фахового об'єданого законодавства у галузі торгівлі певним чином спростила організацію та заняття цим видом комерційної діяльності, однак значна частина правових норм, що регламентували торговий обіг у Російській імперії, знаходилися поза межами вказаної систематизації та відносилися до інших груп, зокрема, до Статуту промислового.

Вперше під назвою Статут Торговельний закони, що регламентували цей вид підприємницької діяльності, у Росії вийшли у 1857 р. Саме Статут і став основою для подальшого розвитку торговельного права у Російській імперії. Суттєві зміни у норми російського права було внесено після скасування кріпацтва та прийняття низки законів та положень, що були логічно пов'язані з Маніфестом 1861 р. Згідно з положеннями "Про мито за право торгівлі та інших промислів" (1863 р. та 1865 р.) було скасовано становий принцип заняття торговельною діяльністю. Відтепер підприємцем-торговцем міг стати будь-хто, у кого була можливість придбати свідоцтво на право торгівлі чи промислу. Було ліквідовано систему "селянських свідоцтв", які

були аналогами "гільдійських", але видавалися лише кріпакам. За умовами нового законодавства і селянин, і міщанин, і дворянин міг стати представником купецького стану, який традиційно вважався торговельним, аби бажання переходити до нього підкріплювалося відносною кількістю податку.

Об'єктивна потреба російського господарства та суспільства у спеціальному законодавчому регламентуванні торговельної діяльності викликала до життя новий Торговельний статут, який було прийнято у 1887 р. Наслідком внесених змін та доповнень до попереднього статуту 1857 р. стало виокремлення двох законів, що регламентували торгівлю: торгового статуту (762 статті) та статуту торгового судочинства (643 статті).

Порівняно зі статутом 1857 р. у новому Статуті Торговому було скасовано першу частину, де йшла мова про закріплення права на торгівлю, а замість неї вводилося положення про рівний принцип заняття комерційною діяльністю для усіх мешканців Російської імперії. Він складався з трьох книг. Книга I "Про договори та обов'язки, які притаманні торгівлі" включала в себе загальні положення, статті щодо регламентації найму прикажчиків, виконання торговельних доручень та організації діяльності торговельних товариств. Книга II була складена на підставі Статуту про купецьке водохідство 1781 р. і була присвячена морському праву. Книга III містила торговельні положення, які відносилися до регламентації діяльності ярмарок і біржі, правил ведення купецьких і маклерських книг, встановлювали норми мір та ваги, утримання та функціонування товарних складів та їх свідоцтв.

Серед Законодавчих актів, що встановлювали правила внутрішньої та зовнішньої торгівлі у Російській імперії XIX ст. має важливе значення Статут судочинства торговельного 1887 р. Він складався з трьох частин, кожна з яких присвячена окремим положенням. Перший розділ регламентував торговельний судоустрій, зазначав особовий склад суду, його компетенцію, порядок та форми провадження справи. Другий розділ встановлював правила судочинства, у третьому розділі зазначалися положення про торговельну неспроможність.

Деякі положення та норми, що встановлювали правила торговельної діяльності в Російській імперії, містили у собі Зведення цивільних законів, Статут промисловий, Загальний статут російських залізниць.

Остаточо ліквідувало становий (купецький) принцип заняття населення торговельною діяльністю у Росії лише прийняття у 1898 р. Положення про державний промисловий податок. Новий закон зробив перехід до стану купецтва справою свідомого вибору власника свідоцтва. Якщо раніше належність до купецького стану оформлювалася автоматично під час купівлі промислового документу, то відтепер станові купецькі права та пільги отримували лише бажаючі вступити до гільдійського товариства. Реформування оподаткування призвели до збільшення буржуазних рис російського законодавства. Згідно з новим положенням оподатковувався не сам підприємець, а його заклад. Оподаткуванню підлягали практично всі суб'єкти економічної діяльності, окрім державних, церковних та тих, що належали імператорській родині. Відтепер державному промислового податку підлягали будь-які торговельні підприємства, у тому числі кредитні, страхові, посередницькі, усякого роду підряди та постачання. Державний промисловий податок складався з основного та додаткового. Основний податок сплачувався через вибірку промислового свідоцтва. Для визначення розміру додаткового податку усі місцевості Російської імперії поділялися на класи згідно зі ступенем розвитку в них торгівлі та промисловості, а торговельні заклади розподілялися на п'ять розрядів [6, с. 44].

Законодавство Росії особу, яка професійно займалася торгівлею або від імені якої проводилася торговельна справа, визнавало купцем. Хоча закон проголошував принцип рівності мешканців Російської імперії у занятті торговельною діяльністю, і свідоцтва як промислові, так і купецькі могли видаватися особам обох статей і різних станів, для вільного заняття торгівлею існували певні обмеження. Такі положення містили різні нормативно-законодавчі акти. Наприклад, за Законом про стани заняття торгівлею заборонялося усім священнослужителям,

протестантським проповідникам. Статут про військову повинність обмежував право офіцерів та нижчих військових чинів на самостійне заняття торгівлею, дозволяючи їм займатися нею лише через довірених осіб. Заборонялося проводити торговельну діяльність представникам та членам екіпажів комерційних судів, призначених урядом; проводити на власний рахунок покупку та продаж товарів, курсові операції та вексельні розрахунки біржовим маклерам [7, с. 306]. Назавжди позбавлялися комерційної правоздатності неплатоспроможні боржники та купці, що багаторазово порушували правила торгівлі. Цивільне законодавство Російської імперії позбавляло права на заняття торгівлею без дозволу чоловіку замужно жінку, обмежувало права неповнолітніх вступати в управління власною справою, видавати боргові зобов'язання і розпоряджатися капіталом без погодження з опікунами.

Комерційне право Росії встановлювало норми як заснування, так і організації торговельного підприємства, регламентувало види підприємницької діяльності. Торговельними операціями за чинним законодавством другої половини XIX століття вважалися: 1) усі види торгівлі оптової, роздрібною та дріб'язковою; 2) торгівля фабрична або заводська, а також комірна, крамнична та магазинна; 3) торговельна промисловість у будівництві, ремонті та наймі купецьких суден; 4) справи за купецькими наказами або комісійні, експедиційні та маклерські справи; 5) грошові переводы до російських та іноземних міст, вексельні та банкірські справи; 6) справи по торговельним цехам [8, с. 1124]. Торгівля розподілялась на оптову, роздрібну і дріб'язкову. Оптова проводилась з купецьких контор, комор, складів, судів та уявляла собою продаж товарів партіями. Роздрібна – це продаж окремих товарів, яка проводилась у коморах, крамницях та інших подібних закладах. Дріб'язкова торгівля уявляла собою продаж окремих товарів за особливими списками з певних приміщень, розносна і розвізна торгівля мануфактурними товарами, яка проводилась у визначених межах.

Російське законодавство регламентувало і вид торговельного закладу, його марку та товарний знак. Товарний знак

затверджувався у Міністерстві фінансів, а з початку ХХ ст. – у Міністерстві торгівлі та промисловості. Захист права власника товарного чи торговельного знаку покладался на державні органи, які мали реєструвати заклади та відслідковувати можливі випадки порушень. У разі використання підприємцем вже зареєстрованого товарного знаку чи назви порушнику не видавалося промислове свідоцтво. Комерсанту заборонялося використовувати у назві чи у вигляді товарного знаку слова і зображення, що порушували принципи добропорядності та моральності, вводили в оману покупця.

Регламентуючи обіг товарів та встановлюючи певну одноманітність, законодавство намагалося врахувати як інтереси підприємців, так і інтереси покупців, забезпечити виконання вимог щодо якості товарів та послуг, утримати торговельний баланс в окремих місцевостях та у суспільстві загалом.

Торгівля за чинним законодавством Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття мала супроводжуватися обов'язковим веденням ділової документації, до числа якої перш за все відносили торговельні книги. Їх дозволялося вести будь-якою мовою, окрім єврейської. Торговці єврейської національності повинні були вести документацію російською або мовою місцевості, де вони мешкали. Торговельний статут розподіляв торговців відповідно до виду їх торгівлі на три розряди, кожен з яких мав власну торговельну документацію.

Купці першої гільдії – представники оптової торгівлі, банкіри, торговці з іноземними країнами та власники комісійних справ – входили до першого розряду і повинні були вести наступні книги: 1) меморіал, або журнал щоденного запису усіх справ та всього торговельного виробництва; 2) касову книгу; 3) gros-бух, або головну книгу, де відображалось окремі розрахунки за всіма напрямками справи. Ця книга була особливо важливою, оскільки вона мала заповнюватися так, щоб на її підставі у будь-який час можна було зробити повний баланс та висновок про стан справи; 4) копіювальна книга для усієї кореспонденції, що відправлялася із торговельної фірми; 5) книгу товарів, куди

вносили усі товари, що були продані, куплені, отримані або відправлені, із зазначенням ціни кожного товару; 6) розрахункову книгу для відкриття поточних рахунків, рахунків боржників та кредиторів; 7) книгу для запису вихідних рахунків на продані товари; 8) фактурну книгу для запису фактури та рахунків на відправлені товари [9, с. 1041].

До другої гільдії відносили представників другого та третього розрядів, які сплачували свідоцтва за п'ятьма класами місцевості. Купці другого розряду, тобто роздрібні торговці, вели чотири книги: 1) товарну; 2) касову; 3) розрахункову та 4) документальну (для детального запису векселів, позичальних листів, розписок тощо).

Дрібні торговці, міщани, ремісники, які торгували власними виробами, окрім тих, хто працювали на замовлення, відносилися до третього розряду, і повинні були вести лише три торговельні книги: 1) касову; 2) товарну; 3) розрахункову. І, нарешті, торговці у розвіз та рознос взагалі звільнялися від будь-яких зобов'язань вести власну бухгалтерію.

Чітко та правильно оформлені торговельні книги виступали юридичними доказами у випадку судового позову чи розгляду справи по суті, мали зберігатися власником протягом 10 років, а у випадку смерті купця - 5 років. Торговельна документація становила комерційну таємницю підприємця, оскільки він був зобов'язаний оприлюднити їх лише у трьох випадках: під час суперечок між співвласниками, розгляду справи про спадок або торговельну неспроможність.

Певна регламентація торговельної діяльності торкалася й самих товарів та умов їх продажу. На території Російської імперії органам влади дозволялося конфіскувати товари, накладати на власників штрафні санкції аж до закриття торговельних закладів за порушення дозволеного переліку товарів або місця та умов продажу. Заборонялося торгувати недопущеною цензурою літературою, аморальними зображеннями, неякісними продуктами, медичними препаратами без спеціальної фахової підготовки продавця, алкогольними напоями та зброєю без спеціального дозволу та у недозволений час. Місцеві чиновники

постійно повідомляли державні установи про виявлені порушення. Так, за даними Слов'яносербського повітового справника Катеринославської губернії у 1905 р. було закрито лавку з продажу квасу у м. Луганську за безпатентний продаж горілки [10, арк. 844], на торговця І. Балабанова було накладено штраф за порушення положення про торгівлю зброєю [11, арк. 433], конфісковано у луганського купця Старосельського неякісну рибу, оскільки її розміри були менше ніж встановлено законом [12, арк. 239].

Російське законодавство намагалося регламентувати й склад торговельних працівників. Окрім самого купця, тобто власника справи, існувало три категорії службового персоналу торговельного закладу: прикажчики, службовці та учні. З кожним працівником власник закладу зобов'язаний був заключити письмовий договір особистого найму, термін дії якого не перевищував би час дії паспорту. Після введення Положення про державний промисловий податок було запроваджено деякі обмеження щодо найму торгового персоналу. Не дозволялося мати прикажчиків торговельним закладам 4 та 5 розрядів (відповідно дріб'язкової та розвізно-розносної торгівлі). Комерційних агентів - комівояжерів дозволялося мати лише великим торговельним закладам 1 розряду. З 1906 р. встановлювався максимальний 12-годинний режим праці найманих працівників. Їм взагалі заборонялася торгувати у неділю та церковні дванадцять свят. Проти таке рішення загальнодержавного рівня застосовувалося лише після відповідної постанови міських органів влади, яким було дозволено вносити зміни до розкладу дії торговельних органів. Міські управи та земства активно користувалися цим правом. Наприклад, на прохання торговців-євреїв з с. Амур Катеринославської губернії вихідним днем для їх крамниць було встановлено суботу [13, арк. 38].

Таким чином, торговельне законодавство Російської імперії за своїм змістом та характерними рисами на початку ХХ століття наближалося до європейського, хоча й зберігало окремі застарілі положення. Закони намагалися встановити певний баланс

інтересів продавця і покупця, суспільства у цілому. Держава поступово встановила принцип свободи та рівноправ'я у сфері торгівлі, деякі обмеження поєднувала з пільговими заходами. Законодавство регламентувало торговельний обіг, розглядало торгівлю як особливий вид підприємницької діяльності та вимагало встановити чіткі правила ведення та оформлення справи. Разом з тим, торговельне законодавство мало недоліки та було недостатнім, і саме тому у Російській імперії для регламентації торговельної діяльності та розгляду суперечливих справ, пов'язаних з торгівлею, наряду зі спеціальними законами широко використовувалося інше законодавство. Отже, дослідження головних положень торговельного права Російської імперії є актуальним для історико-правової науки, сприятиме роботі законодавців та правознавців у напрямку вдосконалення правотворчої та правозастосовчої діяльності, дозволить виявити недоліки у законодавчій базі та визначити шляхи їх подолання.

#### Використана література:

1. Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861 – 1892 годы). – М., 1960. – 415 с.; Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX в.: Проблемы торгово-промышленной политики. – Л.: Наука, 1981. – 276 с.; Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия в 1904-1914 гг.: Проблемы торгово-промышленной политики. – Л.: Наука, 1987. – 272 с.
2. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – К.:Наукова думка, 1968. – 192 с.
3. Хадонов Е.Е. Очерки из истории финансово-экономической политики пореформенной России (1861 – 1904 гг.) – М.: ЮПАПС, 1997. – 240 с.; Власть и реформы: От самодержавия к советской России / Ред. кол.: Ананьич Б.В. (отв. ред). – СПб., 1996. – 801 с.
4. Российское законодательство X-XX вв.: в 9 т. – Т. 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма / Отв. ред. Е. Индова. – М.: Юридическая литература, 1987. – С. 81-82.
5. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу / За ред. Б.Д. Лановика. – К., 1999. – С. 188.

6. Свод законов Российской империи. В 5 кн. - Кн. 2. Т. 5. Устав о прямых налогах. Положение о государственном промышленном налоге / Под ред. И.Д. Мордухай-Болтовского. - СПб., 1912. - С. 44.

7. Экономическая история России XIX - XX вв.: Современный взгляд. - М., 2001. - С. 306.

8. Свод законов Российской империи. В 5 кн. - Кн. 4. Т. XI ч. 2. Устав судопроизводства торгового / Под ред. И.Д. Мордухай-Болтовского. - СПб., 1912. - С. 1124.

9. Там же. - Кн. 4. Т. XI ч. 2. Устав торговый. - С. 1041.

10. Державний архів Дніпропетровської області (далі - ДАДНО). - Ф. 11. - Оп. 1. - Спр. 434б. - Арк. 834-844.

11. ДАДНО. - Ф. 11. - Оп. 1. - Спр. 434. - Арк. 432-433.

12. ДАДНО. - Ф. 11. - Оп. 1. - Спр. 1214. - Арк. 238-239.

13. ДАДНО. - Ф. 11. - Оп. 1. - Спр. 501. - Арк. 37-38.

**М.Б. Закіров**

доцент кафедри теорії та історії держави  
та права, кандидат історичних наук  
(Луганський державний університет внутрішніх  
справ імені Е.О. Дідоренка, Україна)

## ПРАВА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО РОЗВИТКУ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Російська Федерація як правонаступниця СРСР згідно правової традиції отримала у спадок не лише права і борги колишньої супердержави, але і багато з її проблем. Зокрема у сфері створення належних умов для захисту й реалізації прав національних меншин. У СРСР, починаючи з 1930-х років, навіть згадка про національні цінності, національні потреби сприймалися різко негативно. За часів панування тоталітарного режиму, позитивний досвід, що був накопичений за перші роки радянської влади, був втрачений. Таким чином величезна багатонаціональна держава на зламі свого історичного розвитку зіткнулася з повною відсутністю правової бази у сфері захисту

прав національних меншин. У той саме час національні меншини історично є невід'ємною частиною суспільства і збагачують його своєю працею, самобутністю і культурою і відповідно мають повне право на захист своїх інтересів і задоволення потреб культурного розвитку і збереження національної самобутності.

Теоретичне осмислення цієї проблеми, у зв'язку з зазначеними вище політико-ідеологічними чинниками, стало можливим лише з другої половини 1980-х років. За минулі роки було опубліковано чимало робіт з питань, що стосуються обраної нами теми. У числі перших процеси етнічного розвитку в СРСР початку 1990-х років почав вивчати І.І. Крупнік [1]. Особливості розвитку пострадянського російського суспільства висвітлює Ю.П. Аверин [2]. Проблеми реалізації політичних прав національних меншин у сучасній федеративній державі досліджує С.М. Лаллука [3]. Х.А. Боков висвітлює особливості формування і діяльності органів влади у національно-територіальних і національно-державних утвореннях Російської Федерації [4].

У запропонованій статті ми спробуємо провести аналіз умов формування нормативної бази у сфері захисту прав національних меншин у Російській Федерації і визначити вплив окремих особливостей історичного і політичного розвитку Російської Федерації на місце і роль національних меншин у економічному, політичному і культурному житті Росії.

Розпад владних структур радянської авторитарної системи, дав поштовх стихійному розвитку своєрідного "корпоративного цивільного суспільства" [1, 3]. Відбувається становлення і розвиток різноманітних самодіяльних громадських об'єднань громадян. В умовах федералізації і зростання впливу національного компоненту у внутрішньополітичних процесах особливо активно йде процес створення національних суспільно-культурних організацій. У багатьох регіонах Росії, в місцях постійного мешкання українців, німців, вірменів, євреїв виникають об'єднання громадян для відродження національної культури і збереження мови.

Проте, розвиток організованого національно-культурного руху у Російській Федерації ускладнювалася тим, що на державному рівні в умовах відсутності правового оформлення нового пострадянського державного ладу склалися відмінності в підходах до проблеми захисту прав окремих національних меншин і були відсутні єдині стандарти рішення національних проблем.

Представники етносів, що мають на території Росії національно-державні утворення, але живуть в інших республіках Федерації і складають в них національні меншини, звертаються до керівництва відповідних національних автономних республік. Наділені повноваженнями урядові органи республік організують надання підтримки в створенні умов для розвитку культури, традицій і збереження мови своїх одноплемінників в інших регіонах Росії. Таким чином, розвиток національної самосвідомості як в середовищі певних етнічних меншин так і всередині національних республік зумовлює подальше зростання потенційної ролі політичних кроків, здійснюваних титульною республікою. Національні республіки, які проводять серйозну роботу по задоволенню культурно-освітніх запитів одноплемінників, стають центрами тяжіння відповідних національних меншин і істотно збільшують власну політичну вагу у загальнодержавному вимірі.

У той самий час національні меншини, що не мають в рамках російської держави таких центрів впливу, опиняються сам на сам зі своїми проблемами. А федеральна влада, що переклала рішення проблем національних меншин на плечі національних республік і автономних утворень, від своїх обов'язків у сфері захисту прав нацменшин самоусувається. Унаслідок такого стану забезпечення прав багатьох національних меншин у Російській Федерації опинилася поза увагою влади.

Правові підґрунтя для вирішення цієї проблеми мала створити ухвалена 12 грудня 1993 року Конституція Російської Федерації. Нова Конституція визначила статус автономної республіки у складі Росії з якого вона повинна виходити при підготовці і ухваленні власної Конституції. Статус інших суб'єктів

Федерації визначається Конституцією Російської Федерації і статутом суб'єкта Федерації який значною мірою є аналогом Конституції республіки у складі Росії. Таким чином, вже на рівні Основного Закону держави остаточно була закріплена рівноправність республік, країв і областей як суб'єктів Федерації.

Але ухвалення Конституції не зняло всіх проблем в області національних відносин. У окремих республіках влада почала реалізацію політики більш менш відкрито направленої на титульне "нациестроительство" [3, с. 96]. Зростання впливу, унаслідок цих процесів, національно-регіонального чинника здійснив негативну дію на формування демократичних структур у сфері міжнаціональних відносин. З одного боку цей процес сприяв консолідації етнічних груп, зростанню національної самосвідомості, з другого боку зумовив втілення в масову свідомість тези про виняткові права окремих, так званих титульних етносів. У сфері національних відносин це приводило до утиску прав національних меншин.

Проголошення республіками і автономними утвореннями декларацій про державний суверенітет на практиці було зведено до затвердження суверенітету корінної нації. У деклараціях деяких республік корінний народ визначається як нація, а інші всього лише як російське або іномовне населення. Державні установи і органи місцевої влади республік починають вживати заходів для всебічної підтримки соціального і культурного розвитку титульної нації, використовуючи на це бюджетні кошти. Причому іноді це прагнення до підтримки титульної нації перетворювалося в привілеї для неї на "суверенній" території. Так, за словами доктора філософських наук, заслуженого діяча науки Російської Федерації Х.А. Бокова: "Некорінна" частина населення, що жила і понині живе в національних республіках, знає, що таке привілеї по національній ознаці. Це виявляється у всіх сферах життя і діяльності, у тому числі в підготовці і підборі кадрів" [4, с. 19].

Тим часом, титульна національність не представляє всіх жителів. Усі без винятку республіки Росії багатонаціональні і подальший розвиток продемонстрував згубність цієї політики.

Перед місцевим керівництвом постало завдання узгодження інтересів двох соціальних сукупностей – титульної національності і всієї решти населення, оскільки всі громадяни повинні відчувати лояльність до республіки і ототожнювати себе з нею. Деякі лідери наслідували прикладу федеральної влади, що намагається в умовах багатонаціональної держави сформувати інтеграційну ідею державного офіційного націоналізму через введення загальної для всіх назви "россияне". Так, керівництво Татарстану замість етнічної нації татар стало все більше робити ставку на безнаціональну громадянську спільність "татарстанцев".

Не відставали в цьому відношенні і еліти інших регіонів, роблячи ставку на наднаціональний регіональний патріотизм. У цих умовах виникає загроза втрати національної ідентичності національних меншин Росії, оскільки в суспільстві поступово формується як на адміністративному, так і на побутовому рівні негативне відношення до спроб організаційного етнокультурного відособлення. Подібні настрої особливо характерні для областей. У протилежність національним республікам їхній етнічний склад як правило більш однорідний. У назвах областей відсутні національні риси. Усе це, в сукупності із значним переважанням російського населення, призводить до того, що обласні керівники часто проводять російськоцентристську політику.

Проте, в умовах достатньо серйозної самостійності регіонів в проведенні внутрішньої політики яка була ними завойована в процесі трансформації Федерації становище етнічних меншин в різних суб'єктах Федерації істотно різняться.

У цілому атмосфера в національних республіках, які прагнуть виразного прояву своїх національних особливостей, дозволяє меншинам вибрати шлях до своєї ідентичності із більшого числа альтернатив, ніж в російському регіоні. Справа у тому, що влада російських республік усвідомили краще, ніж обласні адміністрації специфіку національних потреб і ту позитивну функцію, яку виконують контакти меншин з основною національною групою.

Особливе місце у проблемі визначення і наповнення реальним змістом поняття "національна меншина" у Російській

Федерації займає унікальність історичного процесу формування її території. У ході колонізації Півночі Європейської частини країни, Сибіру та Далекого Сходу до складу держави увійшли величезні території заселені аборигенним населенням.

Ці народи і сьогодні мешкають на своїх споконвічних землях зберігаючи свій традиційний уклад життя без створення державно-національних або національно-територіальних утворень. Проте навіть у створених за національною ознакою державних та територіальних утвореннях корінне населення знаходиться за великим рахунком в умовах національних меншин. Переконливим прикладом можуть бути автономні округи Півночі Західного Сибіру. Так у Ямало-Ненецькому автономному окрузі ненці складають 5,21%, ханти - 1,76%, селькупі - 0,35% [5]. У Ханти-Мансійському автономному окрузі народи, що зазначені у назві національно-територіального утворення і є таким чином титульними націями, складають ще менший відсоток. Так у загальній кількості населення округу ханти складають 1,2%, а мансі - 0,7%. У той же час українці, що відносно активно позиціонують себе у ролі національної меншини у цих округах займають друге за чисельністю місце після росіян і складають 13,6% і 8,6% відповідно [6]. Слід додати також, що українці у цих регіонах не лише чисельно переважають, але і займають ключові пости в органах державного управління і відіграють провідну, цілком співвідносно з росіянами, роль у економіці і культурному житті.

Поряд з зазначеними вище проблемами і недоліками слід віддати належне і зазначити, що керівництво нової Росії намагалося знайти можливості і вирішити існуючі проблеми у сфері захисту прав національних меншин.

Перша спроба була зроблена ще наприкінці 1989 року. Тоді на державному рівні була розглянута і прийнята до розробки пропозиція про відновлення відмінених у 1930-х роках національних районів і місцевих національних рад. Але ця ідея так і не була втілена в життя, оскільки в нових умовах відновлення місцевих національних утворень, на думку керівництва держави, лише стимулювало б етнічну напругу [1,

77]. У обстановці наростання дезінтеграційних процесів викликаних розпадом СРСР, загального "параду суверенітетів", федеральній владі ледве вдавалося вирішувати питання, що виникали у взаємостосунках з титульними народами численних автономних республік, округів і областей. При тій, невизначеності в питаннях розмежування повноважень між центром і суб'єктами Федерації, що склалася на той момент, будь-яка спроба введення змін в адміністративний устрій і систему управління на місцях могла стати каталізатором серйозного конфлікту.

Таким чином, проблеми державного будівництва і пов'язані з трансформацією Російської Федерації процеси не дали розв'язати невідкладні проблеми правового забезпечення інтересів національних меншин. Тим часом самі національні меншини, самостійно, без відповідної законодавчої бази і державної підтримки зайнялися рішенням своїх проблем. Одними з перших визначилися українські суспільно-культурні об'єднання. Вже на початку 1990-х років в різних регіонах Росії діяло близько сорока громадських організацій, що ставили за мету відродження національної культури в місцях постійного мешкання українців. В умовах відсутності законодавчої бази багато хто з них був вимушений вести суспільну діяльність без її офіційного оформлення. Проте вже у травні 1992 року була проведена засновницька конференція Об'єднання українців Росії.

Активна діяльність національно-культурних об'єднань національних меншин наполегливо вимагала уваги з боку російського законодавця. У зв'язку із завершенням початкового етапу трансформації Федерації і підписанням Федерального Договору для цього склалася відносно сприятлива внутрішньополітична ситуація. Верховна Рада Російської Федерації весною 1993 року прийняла до розгляду проект "Закону про національні меншини в Російській Федерації". Але робота над законом так і не була завершена.

На шляху ухвалення вкрай важливого для національних меншин рішення встали загальнодержавні інтереси. У країні

наростало протистояння між законодавчою і виконавчою владою. Загострення обстановки восени 1993 року вилилося в озброєний конфлікт в результаті якого Верховна Рада зазнала поразку і її було розпущено. Президентська команда запропонувала проект нової Конституції Росії в основі якої були встановлені загальнолюдські і демократичні цінності. Певним віддзеркаленням цих положень з'явилось зокрема включення в Конституцію статті про права національних меншин. В прийнятому в грудні 1993 року Основному законі Російської Федерації затверджується, що у веденні Російської Федерації знаходяться питання регуляції і захисту прав національних меншин (п. "в" ст. 71). У сумісному веденні Російської Федерації та її суб'єктів знаходиться "захист прав національних меншин" (п. "б" ст. 72) [7, 46].

Таким чином, відповідно до основних положень Конституції нормативна регуляція прав національних меншин в Російській Федерації відбувається на трьох рівнях. На федеральному рівні (Конституція РФ, федеральні закони, укази Президента РФ, нормативні акти федеральних міністерств і відомств). На рівні суб'єктів Федерації (в конституціях республік, статутах країв і областей, в законах суб'єктів РФ, в підзаконних актах органів державної влади суб'єктів РФ). На рівні місцевих органів самоврядування (в нормативних актах органів місцевого самоврядування). Ця складна багаторівнева система зумовила невизначеність в розмежуванні повноважень і обов'язків.

Наявність сумісної компетенції привела до дублювання нормативних актів і врешті рещт до консервування існуючих проблем бо не було чіткого розуміння хто повинен ці проблеми вирішувати. Унаслідок цього, реальної підтримки з боку держави більшість суспільних організацій національних меншин Росії не одержали. У цих умовах задоволення їх національно-культурних потреб як і раніше залежало виключно від прихильності місцевої влади.

Створення більш менш дієвої правової бази захисту прав національних меншин в Російській Федерації почалося лише в

1996 році. Указом Президента РФ від 15 червня 1996 року була затверджена "Концепція державної національної політики Російської Федерації". Однією з головних проблем, що повинен був вирішити цей указ була проблема забезпечення політичної і правової захищеності національних меншин. На основі положень концепції був розроблений і прийнятий Федеральний Закон "Про національно - культурні автономії". Ухвалення цього закону мало важливе значення для вирішення проблем національних меншин в Росії. У 1997 році була створена національно - культурна автономія "Українці в Росії", яку очолив О.О. Руденко-Десняк. Реєструються регіональні національно-культурні автономії українців Росії. Національно - культурні об'єднання в Росії нарешті одержали закріплені в законах права, але на жаль про широку державну підтримку мови знову не йшло. Свій негативний вплив на реалізацію прийнятих законів продовжували робити процеси державного розвитку.

В умовах економічної і політичної нестабільності, що супроводжувала становлення Російської Федерації відбувалися постійні і часті зміни в найвищих керівних органах держави. Так, згідно з Концепцією при уряді Російської Федерації була створена Консультативна Рада з питань національно - культурних автономій, яку за регламентом очолив віце-прем'єр. Але за умов постійної зміни керівництва Рада національностей начебто і існувала, але була малоефективна. Головний орган державної влади з яким доводиться мати справу керівникам національних об'єднань в Росії - Міністерство у справах Федерації і національностей Російської Федерації в таких умовах теж не змогло забезпечити відповідний рівень наступності. Міністри які змінювалися дуже часто змушені були починати кожного разу спочатку.

Не зважаючи на розробку відповідних документів залишалася проблема відсутності реальної матеріальної підтримки з боку держави. Навіть після того, як Комітет у справах національностей Державної Думи Російської Федерації добився введення статті до Державного бюджету на реалізацію Концепції

національної політики, на цю статтю не було виділено жодної копійки [8].

Продовжуючи аналіз політичного розвитку Російської Федерації у контексті проблем захисту прав національних меншин слід зазначити, що розвиток російської державності на початку третього тисячоліття отримує нові риси в яких досить ясно вимальовується тенденція переходу до жорсткої централізації влади. Пов'язані з таким сценарієм розвитку процеси зростання контролю з боку держави за діяльністю суспільних організацій, обмеження на свободу слова, втручання в діяльність бізнесу можуть, зрештою, здійснити негативний вплив і на розвиток суспільно-культурних організацій, стати перешкодою на шляху їх подальшого організаційного зміцнення і встановлення зв'язків з подібними організаціями за межами Росії. Проте такий аналіз потребує більш розлогого і детального дослідження і є визначенням подальших розвідок піднятих у статті проблем.

Підсумовуючи викладене слід зазначити, що Російська Федерація у багатьох аспектах національно-державного розвитку є унікальним і надзвичайно складним явищем. Процеси історичного розвитку країни і формування національного складу населення окремих регіонів зумовили іноді парадоксальну ситуацію чисельного переважання національних меншин над титульними народами.

На переломі тисячоліть Російська Федерація пройшла складний шлях перетворень. За ці роки був зламаний авторитарний режим. Російські національно-державні (республіки), національно-територіальні (автономні області і округи) і територіальні (краї і області) утворення у ході знятої боротьби стали дійсними суб'єктами Федерації. Ці процеси викликали пробудження національної самосвідомості народів, що мешкають на території Росії, зумовили становлення організованого національно-культурного руху в середовищі національних меншин і сприяли створенню певної правової бази їхньої діяльності. У той же час процеси трансформації Федерації протікали складно і не завжди сприяли гармонійному національному суспільно-культурному розвитку суспільства.

Досить часто проблема захисту прав національних меншин, ставала заручницею загальнодержавних перетворень і відсувалася на другий план. З початку третього тисячоліття Федерація вступила в нову фазу перетворень. Спостерігається певна реанімація знехтуваних в кінці 80-х років ХХ століття принципів державного управління. Такий розвиток подій не може не викликати побоювань за долю суспільно-культурного руху національних меншин, оскільки за відновленням колишніх принципів державного управління логічно може відбутися і відновлення колишніх принципів національної політики.

#### **Використана література:**

1. Крупник И.И. Этническая ситуация в Советском Союзе. Новая трансформация и судьба меньшинств / И.И. Крупник // Ленинградская конференция по правам меньшинств 2-4 июня 1991 года. Доклады и сообщения. - Л., 1991. - С. 74 - 81.

2. Аверин Ю.П. Циклы государственной организации России: из прошлого в будущее / Ю.П. Аверин // Вестник Московского Университета: серия 18 Социология и политология. - 2000. - № 1. - С. 3 - 15.

3. Лаллука С.М. Феномен диаспоры - международное и внутреннее измерения /С.М. Лаллука // Социологические исследования. - 2000. - № 7. - С. 91 - 97.

4. Боков Х.А.Поиск продолжается /Х.А. Боков// Жизнь национальностей. - 2002. - № 1 - 2. - С. 18 - 20.

5. [http://ru.wikipedia.org/Ямало-Ненецкий автономный округ#.D0.9D.D0](http://ru.wikipedia.org/Ямало-Ненецкий_автономный_округ#.D0.9D.D0)

6. [http://ru.wikipedia.org/Ханты-Мансийский автономный округ - Югра#.D0.9D.D0](http://ru.wikipedia.org/Ханты-Мансийский_автономный_округ_-_Югра#.D0.9D.D0).

7. Конституция Российской Федерации. - М.: Юридическая литература, 1993. - 92 с.

8. Руденко-Десняк О.В. Українська діаспора існує не лише на заході /О.В. Руденко-Десняк // Урядовий кур'єр. - 9 лютого 2000.

Ю.А.Зуева

кандидат юридических наук, доцент  
кафедры теории и истории  
государства и права Таганрогского  
института управления и экономики**ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ СТРАТЕГИИ  
ФОРМИРОВАНИЯ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ  
В МОДЕРНИЗИРУЮЩЕЙСЯ РОССИИ**

Несомненно, вопросы переходного или (для современной России) постсоветского периода не ограничиваются проблемами изменения содержания государственно-правового режима, исходящими на фоне "антикоммунистической" революции, и сменой социально-экономического базиса, но включают и такие существенные аспекты, как форма правления, особенности организации и функционирования институтов публичной власти на определенной территории (в субъекте федерации, муниципальном образовании), особенности отношений между ними и федеральными структурами, населением республик, краев и областей, а также проект развития местного самоуправления как важнейшего института народовластия.

В.Я. Ядов констатирует, что происходящие в России изменения чаще всего характеризуются термином "модернизация", но и этот и сопряженные с ним термины - "переходный период", "переходное общество" - "не выражают существа происходящих в России изменений просто потому, что исторический вектор этих преобразований объективно не задан, не предопределен. Наиболее общее адекватное понятие, которое свободно от "векторной нагрузки" - понятие **трансформации**" [1].

Тем не менее, категория "трансформация" также требует некоторых уточнений. В частности, можно выделить два типа социокультурных трансформаций:

*традиционализация* - возникновение и институционализация традиций в во всех сферах общественной жизни, которые и обеспечивают приоритет предписанных норм и правил поведения

субъектов по сравнению с возможностями их инновационных действий;

*либерализация* – расширение свободы выбора и ответственности субъектов, увеличение возможностей для различных (политико-правовых, экономических, духовных и др.) инноваций, возникновение и включение в структуру общества новых интегрирующих (институциональных и неинституциональных) элементов, в соответствии с усложнением общественных связей, изменения их типа, меняющимися потребностями и способностями человека.

В начале 90-х гг. в силу многих факторов Россия устремилась по второму пути эволюции национальной государственности, что и нашло отражение в Конституции РФ, зафиксировавшей соответствующие правовые, политические и экономические институты.

В этом плане вполне понятно и то, что в отечественной юридической, политической и социально-философской литературе проблемы гражданского общества как основанной на самоорганизации и саморазвитии системы социально-экономических и политических отношений, функционирующих в правовом режиме социальной справедливости, свободы, удовлетворения материальных и духовных потребностей человека как высшей ценности стали объектом пристального внимания именно в последнее десятилетие XX в., в постсоветский период (хотя, русская классическая политико-правовая мысль всегда, так или иначе, исследовала данные вопросы). Ключевое методологическое значение имеет эта категория и для понимания места и роли института правовой ответственности в условиях трансформации местного самоуправления как формы осуществления народовластия.

Понятие гражданского общества позволяет выявить глубинные связи и взаимозависимости свободы личности, прав и свобод человека и гражданина с закономерностями становления и развития институтов местного самоуправления, с его помощью становится возможным раскрыть основы положения гражданина в системе самоуправленческих отношений, "сама возможность существования и развития которых напрямую связана с процессами формирования гражданского общества. Ведь в рамках именно

гражданского общества становится возможной подлинная свобода личности во всех формах и на всех уровнях ее проявления, переходящая, в конечном счете, в свободу всего общества, когда люди сами управляют социальными процессами..." [2].

В контексте исторического измерения проблемы, безусловно, следует признать правоту тех авторов, которые отмечают, что местное самоуправление в России, несмотря на наличие весьма ощутимых и на правовом, и на политическом уровнях централизаторских тенденций имеет мощные исторические корни.

Более того, в современной литературе можно встретить и более крайние позиции, требующие, на наш взгляд, скрупулезного осмысления и взвешенной оценки. Так, В.С. Мокрый считает, что "без преувеличения можно сказать, что состоявшаяся российская государственность, насчитывающая более одиннадцати веков, обязана местному самоуправлению. Начиная с первых государственных образований на территории современной России (Киевская Русь, Новгородское государство, Московское государство и др.), местное самоуправление играло системообразующую роль в формировании и укреплении российской государственности" [3]. Ясно, что такого рода суждения требуют серьезных аргументов (которые указанный автор не приводит) и исторического, и политико-правового планов, да и правоментальный аспект вопроса вряд ли целесообразно игнорировать<sup>1</sup>.

В целом же, мнение В.С. Мокрого, заслуживает внимания, особенно в контексте понимания смысла, значения и политико-правовой природы традиционных для отечественной государст-

---

<sup>1</sup> Стоит обратиться к монографическому исследованию А.Ю. Мордовцева и В.В. Попова, в котором данный аспект представлен более обстоятельно. В частности указанные авторы пишут: "Формировавшийся веками российский ментальный фонд с удивительной настойчивостью утверждал весьма характерную для данного... лимитрофного типа цивилизации идею, а именно, традиционно отождествлял и, скорее всего, продолжает это делать, сильное и централизованное государство. В этой ситуации Россия всегда была и остается (подобно азиатским империям) "столично-центричной" страной, в которой перманентная, безудержная централизация и ее часто действительно ошеломляющие результаты (политическое единение территории от Восточной Пруссии до Тихого океана в течение многих столетий) практически не оставляют шансов реализации какой бы то ни было вестернизированной (атлантической) модели регионализации (федерализации, автономизации и т.п.) и самоуправления..." [4].

венности форм территориального (общинного) самоуправления, которые действительно имели место в истории страны, но не могут быть сведены к ни к советской, ни к муниципальной модели местного самоуправления.

В модернизационном измерении, исходя из современных российских и мировых политико-правовых, социально-экономических (глобализационных) реалий, определенную эвристическую ценность имеет суждение о природе "сильного государства" (которое, по нашему мнению, и в теоретическом, и в практическом плане, в свете современного проектирования государственного строительства, целесообразнее называть "эффективным"). "Сильное государство – это не централизованное государство. Сильное государство в современном понимании – это государство, в котором достигнут оптимальный режим системных связей (политических, управленческих, экономических и др.) между государственными институтами, местным самоуправлением и общественными институтами" [5].

В институциональном измерении формирование в современной России муниципальной власти связано с несколькими моментами, обусловленными, как ее правовой и политической природой, так и возникшими в начале 90-х годов модернизационными тенденциями:

1) возникновение местного самоуправления – это весьма и весьма ощутимое изменение институционального профиля публичной власти. В частности, это "расширение" институционального пространства государственной власти вследствие становления и функционирования негосударственных институтов публичной власти, имеющих собственный институциональный субъект – муниципальный публичный коллектив;

2) местное самоуправление как институт публичной власти, одна из форм народовластия и важнейшая (системообразующая) структура гражданского общества занимает особую позицию между государством и социумом: в отношениях с государственной властью местное самоуправление должно выражать, в первую очередь, интересы муниципального публичного коллектива как своего первичного субъекта, а в отношениях с последним власт-

ные муниципальные структуры должны учитывать и интересы государства, особенно в плане сохранения целостности национального политико-правового пространства, обеспечения государственного единства и т.д. Таким образом, и с одной, и другой стороны институт местного самоуправления является важнейшим элементом системы обеспечения национальной безопасности и устойчивого развития многих сфер жизнедеятельности россиян;

3) в условиях российской государственности, учитывая сложившиеся архетипы восприятия системы государственной власти, во многом, обуславливающие серьезные персонцентристские тенденции в отношении организации и функционирования властных институтов следует отметить, что муниципальная власть рассматривается большинством населения с системоцентристских позиций, в институциональном контексте: не смешивая лиц, временно осуществляя публичную власть в муниципальных образованиях, с самой властью, принадлежащей муниципальному публичному коллективу (хотя, определенные "вотчинные" пережитки еще имеют место). В этом плане, современная государственная стратегия, деятельность властных элит, направленная на формирование правового государства и гражданского общества в постсоветской России (пусть даже в особом, национальном варианте) должны учитывать демократический потенциал муниципальных институтов. "Перед человеческой цивилизацией стоит проблема поиска баланса между устремленностью людей друг к другу и потребностью человека в защищенности частной сферы. *Представляется, что наилучшей лабораторией для нахождения такого баланса является система местного самоуправления*" [6].

В целом же, события последнего десятилетия показали, что на рубеже веков необходимо активизировать поиск путей оптимального сочетания двух исторических линий в демократическом развитии России:

1) последовательная реализация ценностей и идей современного конституционализма, основополагающее значение среди которых имеют права и свободы человека и гражданина, а также

те институты, которые их гарантируют (судебная власть, парламентаризм, местное самоуправление и др.)

2) постепенное возрождение утраченных в силу тех или иных факторов отечественных государственно-правовых и социально-политических традиций, максимальный учет национально-культурной и политико-правовой самобытности российского общества.

Именно учитывая эти тенденции, в постсоветском государственном строительстве следует рассмотреть институциональную политику в области местного самоуправления и местной власти в России.

Обращение к отечественной истории свидетельствует о том, что российское государство традиционно отличалось высокой степенью централизации управления, определяемой многими факторами – геополитическим и демографическим, централизаторской политикой московских государей и императоров "петербургского периода", сочетающейся с широкой территориальной экспансией и др. Однако, при более детальном рассмотрении ясно и то, что эти же причины делали малоэффективным централизованное управление, не подкрепленное различными институтами и формами самоуправления.

Первый опыт вестернизации российской политико-правовой жизни, связанный с петровскими реформами, имел конфликтный характер, поэтому и привел к отчуждению населения и аппарата государственной власти, и тем самым обусловил правовую и политическую институционализацию централизованного бюрократического управления, расцвет волокиты и казнокрадства, минимизировал общественное участие, в том или ином виде институционализированное ранее. Известный своими меткими афоризмами на тему русской истории Ф. Тютчев, отмечал, что "если допетровский период представляется как эпоха темноты и мракобесия, то послепетровская история страны – это одно большое уголовное дело".

Признавая многообразие подходов к пониманию природы государства и местного самоуправления, публичной власти, наиболее продуктивно исходить из определения государства в каче-

стве публично-властной организации социально стратифицированного общества и не отождествлять государство и государственный аппарат.

С известными оговорками местное самоуправление, по своей сути, также представляет собой публично-властную организацию, но иного масштаба и статуса. Это первичный властный орган, институт публичной власти, предполагающий определенную (в соответствии с Конституцией и законами) организацию объединенного общими целями и совместной территорией проживания местного сообщества, первичным субъектом которой является человек, проживающий в городе, сельском поселении, районе и т.д.

Создание эффективной системы местного самоуправления, как показывает исторический опыт и зарубежный, и отечественный - задача длительная, комплексная, требующая экономических, финансовых, политических, правовых и других преобразований. Принятие законов, постоянное наращивание нормативного массива не гарантирует положительного результата, если отсутствуют объективные предпосылки, не учитывается предшествующий опыт (доимперский, имперский, советский, постсоветский) организации институтов местной власти. Трудно спорить и с тем, что для того, чтобы законы начали "работать", они должны восприниматься обществом как неотъемлемая часть жизнедеятельности. Необходимо понимание в обществе самой природы местного самоуправления, его отличие от государственной власти, а также соотношение управления и самоуправления.

В рамках существующего к настоящему моменту мирового опыта выделяют различные проекты политико-правовой институционализации местного самоуправления, опирающиеся на различные концептуальные платформы:

1) самоуправление создается "сверху", государственной властью по общему плану, иногда после упорной борьбы путем реформ и контрреформ, реакционных и прогрессивных периодов (Япония, Германия, Россия и др.);

2) самоуправление строится "снизу", является результатом, одной из форм проявления фундаментальных свойств социальной самоорганизации в конкретном политико-правовом пространстве (США, Англия, Испания).

В современной России отсутствует достаточная ясность самой природы самоуправления, её отличие от местной власти. Конституционная норма о том, что "органы местного самоуправления не входят в систему государственной власти" свидетельствует о стремлении отделить органы местного самоуправления от государства, показать их общественную природу. Однако такое решение имеет скорее политически-декларативный характер и весьма трудно реализуемо на практике.

В рамках советской модели (если судить по законодательным актам того периода) под термином местное самоуправление понимались как местные органы государственной власти и управления, территориальные органы общественного самоуправления, а также их совокупность и система взаимодействия. "Основным принципом, объединяющим в государственную систему совокупность всех местных и центральных органов, назывался демократический централизм" [7].

В настоящее же время вполне закономерен вопрос: не является ли реализуемый в постсоветской России проект политико-правовой институционализации местного самоуправления попыткой переложить решение проблем местного значения на негосударственные органы. Тем более что последние, очевидно, оказались не готовыми к их решению в условиях тяжелейшего системного кризиса, даже при условии, что муниципальная власть является относительно (формально) самостоятельной и не зависит от центральных и региональных органов государственной власти в решении, например, социальных вопросов, строительства жизненно важных объектов и т.п.

В этом плане, "вопрос вопросов" не в расширении полномочий муниципальных структур, а в поиске и нормативно-правовой фиксации оптимального для транзитивного общества и переходного государства соотношения государственного управления и

местного самоуправления, институтов местной власти и местного самоуправления. Поэтому либеральный вариант понимания местного самоуправления в качестве института публичной власти, непосредственно не подчинённого центральным властям, а ограниченного только законом соответствует содержанию и вектору имевших место в XIX-начале XX в. в Западной Европе и Америке процессов, направленных на повышение социально-экономической самостоятельности и статуса городов, сельских поселений, стремившихся освободиться от мелочной опеки центральной государственной власти и обрести независимость в управлении местным хозяйством, но оказывается малопригодным и малорезультативным в ином государственно-правовом пространстве, в иное время.

#### **Использованная литература:**

1. Ядов В.А. Россия как трансформирующееся общество (Резюме многолетней дискуссии социологов) // Общество и экономика. - 1999. - № 10. - С. 66.
2. Подробнее об этом см.: Бондарь Н.С. Права человека и местное самоуправление в Российской Федерации. - Ростов н/Д, 1998. - С. 21.
3. Мокрый В.С. Местное самоуправление: пути становления и развития // Журнал российского права. - 2002. - № 10. - С. 3.
4. Мордовцев А.Ю., Попов В.В. Российский правовой менталитет. - Ростов н/Д, 2007. - С. 303-304.
5. Мокрый В.С. Указ соч. - С. 4.
6. Краснов М.А. Ответственность власти (государство в открытом обществе). - М., 1997. - С. 53.
7. Ящук Т.Ф. Организация местной власти в РСФСР. 1921-1929 гг. - Омск, 2007. - С. 179.

**В.М. Карпунов**  
доцент кафедри теорії та історії держави та права,  
кандидат історичних наук, доцент  
*(Луганський державний університет внутрішніх  
справ імені Е.О. Дідоренка, Україна)*

### ЮРИДИЧНА ПРАКТИКА В УКРАЇНІ: ДЕЯКІ ТЕОРЕТИКО- ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

Розвиток незалежної української держави на початку ХХІ століття пов'язаний з кардинальними перетвореннями, що відбуваються в усіх сферах життєдіяльності українського суспільства.

Цей процес об'єктивно передбачає високий рівень правової культури громадян, усього суспільства й повинен супроводжуватися зростаючою роллю юридичної практики в забезпеченні згоди в суспільстві й стабільності конституційного ладу. Саме така постановка проблеми диктує необхідність і підкреслює актуальність наукового дослідження феномену юридичної практики з погляду еволюції державоутворювальних процесів в Україні на сучасному етапі державного будівництва. Дослідження, що проводяться, необхідні, з одного боку, для встановлення впливу рівня юридичної практики на процес державотворення в Україні, з іншого боку, для визначення ролі юридичної практики в процесі вдосконалення правової культури окремих громадян і суспільства в цілому.

Реалії сьогодення свідчать про те, що в перехідний період в нашій країні спостерігається падіння престижу права і закону, неповага до них. Ці явища глибоко проникли у всі сфери суспільного життя держави та викликали зростання злочинності, масові порушення громадського порядку й трудової дисципліни тощо. У той же час, на жаль, наша держава реально нічого не протиставило цим негативним проявам, хоча ні в кого не викликає сумнівів висновок, що високий рівень юридичної практики – це запорука поваги до права, зміцнення законності та правопорядку. Ось чому названі причини зумовили особливу актуальність для Украї-

ни і, зокрема, для вітчизняної теорії держави та права проблем юридичної практики.

Таким є загальний напрям, що визначає спрямованість цієї статті. Слід підкреслити, що в ній не ставиться завдання глибокого аналізу юридичної практики, ми лише визначимо деякі положення, що є вихідними для дослідження впливу юридичної практики на українське суспільство.

На жаль, у сучасній правничій науці юридична практика ще не набула достатнього теоретичного осмислення, хоча в теорії права неодноразово ставала предметом досліджень як юридична діяльність (І.Я. Дюрягин, Ю.І. Гревцов, В.П. Казімірчук), нерозривна єдність правової діяльності та сформованого на її основі правового досвіду (В.К. Бабаєв, В.М. Карташов, В.І. Леушин, В.П. Реутов) [1, с. 459]. Остання точка зору нам убачається найбільш правильною, такою, що відповідає дійсності. Вона дає змогу розглянути юридичну практику як складне явище, у якому слід виділити такі елементи:

- юридичну діяльність (динамічна сторона), елементами змісту якої виступають її об'єкти та суб'єкти; юридичні дії та їх результати, а також методи та засоби їх здійснення. Поняття "юридична діяльність" вужче категорії "правова діяльність", оскільки остання необхідна для фіксації тих діянь, що здійснюються усіма суб'єктами та визнаються суспільством, державою. На відміну від правової юридична діяльність здійснюється на професійній основі шляхом прийняття державно-владних рішень загального та індивідуального характеру й потребує особливих навичок і вмінь;

- правовий досвід (статична сторона), що як елемент включає правоположення, тобто такі досить усталені, вироблені в ході багаторічної практики розпорядження загального характеру, що акумулюють соціально корисні та стабільні сторони конкретної юридичної діяльності.

Юридична практика будується на основі норм права та інтегрує правову систему, а також породжує відповідні юридичні наслідки.

Як специфічне юридичне явище, юридична практика виконує певні функції. Під функціями юридичної практики розумі-

ються специфічні, тільки їй притаманні найбільш суттєві напрями впливу на стан національної правової системи.

У теорії права мають місце різні точки зору стосовно кількості та змісту функцій юридичної практики, незважаючи на те, що це питання набуло достатнього розвитку в юридичній науці. Так, ще в останні десятиріччя ХХ століття С.С. Алексеев у своїх працях з теорії держави та права виділяв три функції юридичної практики – правоконкретизуючу, сигнально-інформаційну та правоспрямовуючу [2, с. 89; 3, с. 348]. В.І. Леушин як провідну називав регулятивну функцію юридичної практики [4, с. 115]. В.М. Карташов особливу увагу приділяв обґрунтуванню двох груп функцій: загальносоціальних (економічної, соціальної, екологічної, виховної) та спеціально-юридичних (реєстраційно-засвідчувальної, правоконкретизуючої, правоохоронної) [5, с. 124].

Ці погляди знайшли подальший розвиток в працях правознавців сьогодення. Зокрема, на думку М.М. Вопленка основними функціями практики виступають пізнавально-інтерпретаційна, правостворювальна та контрольна-наглядова (функція забезпечення законності) [6, с. 193]. Автори академічного курсу теорії держави та права вважають, що крім основних функцій юридичної практики слід виділити підфункції, а саме правозабезпечувальну, правопоновлювальну, компенсаційну тощо [7, с. 148]. На думку В.П. Нагребельного та М.В. Оніщука основними напрямками юридичної практики є юридична практична діяльність; узагальнення стану забезпечення законності та правопорядку в процесі правотворчої, правозастосовної і правоохоронної діяльності; узагальнення результатів судової діяльності і роботи правоохоронних органів; узагальнення юридичної діяльності законодавчих і виконавчих органів та Конституційного Суду України [8, с. 978].

Оскільки кожне правове явище може бути розглянуто в двох аспектах, а саме онтологічному (з точки зору його буття в системі суспільних відносин), а також з власно-юридичних позицій, убагацьється, що саме ці точки зору дозволяють більш предметно охарактеризувати напрям впливу юридичної практики на правову систему сучасних країн і, перш за все, на об'єкти та суб'єкти юри-

дичної діяльності, юридичні дії, їх результати, а також методи та засоби здійснення юридичних дій.

Різноманіття динамічної та статичної сторін юридичної практики є об'єктивною підставою щодо виділення окремих її видів, а саме:

- правотворчої, правозастосовної, інтеграційної (залежно від характеру, способу перетворення суспільних відносин);
- законодавчої, виконавчої, судової (залежно від суб'єктів);
- регулятивної, охоронної (залежно від функціональної ролі права).

Безумовно, цей перелік не є вичерпним. В цьому випадку йдеться лише про найбільш значущі види юридичної практики, яким властиві загальні ознаки.

Розглядаючи динамічний бік юридичної практики, виходимо з того, що юридична діяльність, - це особливий вид соціальної активності, яка здійснюється в межах права щодо охорони та захисту прав й інтересів особистості та має юридичну значущість. Слід підкреслити, що незважаючи на значну роботу, яка за останні роки була проведена в Україні в цьому напрямку, існує певне коло невришених на сьогодні питань.

На наш погляд, перш за все, це стосується подальшої судової реформи, діяльності судів, роль яких зростає в умовах реформування українського суспільства. Цьому, поряд з іншими факторами, сприяло впровадження в правове життя України раніше невідомого інституту конституційного контролю, який зараз представлений діяльністю Конституційного Суду України, проголошення та законодавче закріплення принципу поділу влади, зміцнення самостійності та незалежності судової гілки влади.

Звідси стає зрозумілим можливий активний пошук можливості обґрунтування прецедентного характеру окремих рішень судів та їхньої легалізації як джерела права, тобто втілення відомої в усьому світі доктрини прецеденту в українську національну правову систему. Ми звертаємо на це увагу тому, що в умовах незалежної української держави судова влада має реальні можливості впливу на інші гілки влади (зокрема, приймаючи рішення, які б зобов'язували останні діяти виключно на підставі закону та не

виходити за межі своєї компетенції) й виступати ефективним підґрунтям правового регулювання, протидії свавілля, беззаконності, без чого неможлива розбудова правової української держави. Практичним кроком на цьому шляху може (й повинно) стати визнання судових актів як продовження законодавчих.

Рішення, що приймаються судовими органами, мають обов'язковий, примусовий характер, і в цьому сенсі вони мало чим відрізняються від норм права. Більше того, суди України на сьогодні діють в умовах прогалин, колізій чинного українського законодавства, що сприяє підвищенню їхньої ролі. Отже у такій ситуації суд об'єктивно вимушений заповняти юридичний вакуум шляхом створення правових норм.

Підставою щодо такого висновку є ті правові засади, що закріплені в чинному українському законодавстві. По-перше, це норми, згідно з якими закріплено юридичне значення судових актів Конституційного Суду України та юридичні наслідки рішень, що ним приймаються, стосовно визнання актів або їх окремих положень неконституційними. Останні в такому випадку втрачають юридичну силу. М.В. Мазур пропонує виділяти такі види актів Конституційного Суду України: 1) акти, прийняті за результатами розгляду судових справ (підсумкові акти); 2) процедурні (процесуальні) акти; 3) внутрішньоорганізаційні акти (нормативні та індивідуальні); 4) оперативні акти (акти про затвердження, зміну або скасування внутрішньоорганізаційних актів, акти про внесення редакційних змін до підсумкових актів тощо).

Характерною особливістю підсумкових актів Конституційного Суду, підкреслює М.В. Мазур, є наявність правових позицій – прецедентних норм права, які містять правові приписи щодо правильного розуміння змісту конституційних і законодавчих норм, а також правові принципи та інші положення, сформульовані Конституційним Судом України на підставі тлумачення Конституції та законів України й покладені в основу вирішення того чи іншого питання в межах конституційного провадження.

Рішення Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів України є обов'яз-

ковими для виконання на всій території України, а їх дія розрахована на неперсоніфікованого адресата і поширюється на невідзначену кількість випадків. Правові позиції Конституційного Суду України містяться як у мотивувальній, так і в резолютивній частині рішення. Відповідно, обов'язковими є обидві названі частини рішення. За своєю юридичною силою рішення Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення розташовуються одразу за актами, що роз'яснюються, у такій послідовності: тлумачення положень Конституції – за Конституцією, тлумачення законів – слідом за законами [9, с. 9].

По-друге, після ратифікації Верховною Радою України Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та прийняття Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" в державі стали обов'язковими для виконання його рішення, якими визнано порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також щодо справедливої сатисфакції та дружнього врегулювання у справах проти України. Тобто прецеденти Європейського суду з прав людини стали для нашого національного права одним із дієвих засобів ефективного вирішення питань стосовно реального захисту прав та свобод українських громадян.

Тому стає зрозумілим та увага, яка приділяється зараз вітчизняними правознавцями й стосується визнання прецеденту джерелом сучасного українського права, а також визнання за українськими судами поряд з правозастосувальними також і правотворчих функцій.

Як зазначає Р. Куц, уже зараз в Україні "сотні судових справ розглядаються і розв'язуються з використанням судових прецедентів, тобто рішень, винесених судами раніше в конкретних судових справах" [10, с. 23].

Про практичне значення судових прецедентів для діяльності українських судів свідчить і те, що матеріали судової практики часто публікуються у вітчизняній юридичній періодиці та в інтернет-виданнях і виступають для суддів, по суті, своєрідним орієнтиром при рішенні аналогічних справ.

Тим самим підтверджується правильність поглядів тих правознавців (зокрема, М. Козюбри, П. Рабіновича, О. Скаун, В. Тація, Ю. Тодики, В. Шаповала тощо), які доводять, що і в континентальній (романо-германський) правовій сім'ї судовий прецедент може виступати ефективним засобом успішного вирішення завдань, що стоять перед молодими суверенними державами. На наш погляд, саме ця парадигма й повинна визначати його роль і місце (як і інших джерел права) в житті сучасного українського суспільства. Для таких висновків є певні підстави, тим паче, що в деяких країнах романо-германського права законодавство визнає прецедент як форму права. Зокрема, пряме визнання прецеденту поряд з судовою правотворчістю одержав у Цивільному кодексі Швейцарії, який наділяє суд за певних обставин діяти так, ніби він законодавець. У Швеції прецедент розглядається як конкретне рішення Верховного суду у всякій справі, яке надруковане в його офіційному виданні й може виступати як провідний принцип при вирішенні всіх подальших аналогічних справ. У Фінляндії прецедент виступає в вигляді рішення вищих судових інстанцій країни, яке передує вирішенню усіх подальших за ним справ [11, с. 105].

Визнання правового прецеденту як джерела українського права, особливо з переходом від імперативного до диспозитивного правового регулювання, сприятиме й зміні розуміння ества права не як виняткового засобу примушення, а, навпаки, засобу забезпечення консенсусу, згоди в українському суспільстві, а також накопичення правового досвіду.

На жаль, сьогодні в Україні спостерігаються суттєві розбіжності між юридичною діяльністю та існуючим у суспільстві правовим досвідом. Цьому сприяють декілька факторів. Зокрема, зміни законодавства, що відбуваються на наших очах, а також інститутів і механізму правового регулювання в цілому настільки стрімкі й суперечливі, що приводять нерідко до таких неоднозначних (іноді, на жаль, до однозначно шкідливих) результатів, що необхідно, по-перше, уважно аналізувати наслідки схвалюваних правових рішень, а по-друге, знайти ефективні шляхи правового реформаторства в державі.

У юридичній практиці нашої держави виявляються тенденції довільного конструювання нормативно-правових актів і відсутність продуманих, науково обґрунтованих механізмів їх реалізації. Слід погодитися з думкою В. Головченка, що реальний стан вітчизняного законодавства – це показник наявності реальних суб'єктивних передумов нестабільності чинних нормативно-правових актів, що свідчить не тільки про неефективність законотворчого процесу, а й про невисоку правову культуру законодавця [12, с. 121]. На жаль, влада як колись, так і досі здійснює владні функції застарілими адміністративно-командними, бюрократичними методами.

Ефективність, а точніше результативність таких дій примушує серйозно задуматися щодо реальних і потенційних можливостей влади здійснювати свої функціональні обов'язки. Було б зовсім хибним стверджувати, що вона нічого не робить або знаходиться в положенні якогось наглядача. Ні, у країні, починаючи з перших днів існування незалежної України, здійснюється певна робота щодо впорядкування та вдосконалення чинного законодавства. Однак, якість її, м'яко кажучи, не належна.

Наприклад, у вересні 2000 року до Верховної Ради був направлений урядовий законопроект стосовно обов'язкового державного пенсійного страхування, який не тільки не сприяв поліпшенню справ у пенсійній сфері, а навпаки, фактично зменшував рівень пенсійного забезпечення громадян. Цей документ встановлював коефіцієнт страхового стажу 0,8 відсотка за повний рік, але не більш 40 відсотків заробітку. Фахівці підраховали, що для отримання пенсії у розмірі 40 відсотків зарплати на той час робітник повинен був мати 50 років страхового стажу, а цього він міг досягнути у віці 70 років [13].

Нам невідомо, проходив чи ні цей документ правову експертизу, але його поява – наочне підтвердження доволі безвідповідального ставлення чиновників до законотворчого процесу. До речі, тільки за перше півріччя 2005 року з 946 проектів нормативно-правових актів, що проходили правову експертизу в Міністерстві юстиції України, погоджено із зауваженнями лише 662 проекти, тобто 69,9 відсотків [14]. Усього за 1993-2008 роки в органах юсти-

ції не пройшли правову експертизу 23 відсотки нормативно-правових актів. За даними Мініюсту України щороку попереджується прийняття більше тисячі незаконних правових норм (зокрема, за 2008 рік попереджено прийняття 740 незаконних правових норм порівняно з 1056 у 2007 році) [15].

На жаль, і в 2009 році мали місце випадки прийняття необміркованих рішень. Зокрема, Міністерство освіти і науки України рекомендувало запровадити з 2010/2011 навчального року на відповідних спеціальностях вищих навчальних закладів вивчення дисципліни "Більш чисте виробництво". Дивує сама назва навчальної дисципліни, скажимо, чому "Більш чисте виробництво", а не "Менш шкідливе виробництво". Відповідь виявляється дуже простою: Комітет Верховної Ради України з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи 4.11.2009 року прийняв рішення "Про основні засади впровадження більш чистих виробництв (курсив мій) та екологічно чистої продукції". Це рішення, його формулювання коментарів не потребує, хіба що підкреслює ще раз необхідність ефективних дій в цьому напрямі. Але між рішенням законотворців і навчальною дисципліною, як кажуть в Одесі, дистанція великого розміру. У даному ж випадку ми бачимо явне прагнення чиновників міністерства тільки відрепортувати про виконання відповідного рішення Комітету Верховної Ради, непрофесійні дії фахівців (інакше не можна зрозуміти, як з рішення Комітету Верховної Ради України висмиктується декілька слів і на цій підставі формулюється назва навчальної дисципліни). Вони навіть не спромоглися запропонувати науково доцільну назву дисципліни, в межах якої студенти вивчали б засади впровадження чистих виробництв в Україні.

Подібних прикладів, на жаль, забагато. Як результат цього - недосконалість українського законодавства, поява в правовому полі України юридичних колізій, які виявляються в різному праворозумінні, наявності протиріч, розбіжностей між нормативно-правовими актами, неправомірних діяч державних та громадянських структур, намаганні змінити існуючий порядок. У результаті з'являється своєрідний "вільний простір", заповнити який

законодавщо не вдається і який виступає підставою щодо прояву загального та правового нігілізму.

Дійсно, на сьогодні нігілістичне відношення до права стало найбільш показовою і невід'ємною рисою культурно-правової кризи, що склалася в Україні. Проте правовий нігілізм і нігілізм взагалі – досить тривало існуюче та поширене у світі явище, яке можна розглядати як характерне для певного етапу розвитку європейської цивілізації.

Видатний німецький мислитель М. Хайдеггер, аналізуючи на основі феноменології європейський нігілізм як явище фундаментальне для сучасної свідомості, виявив його ключові риси. По-перше, світоглядний нігілізм – це панування безглуздя, знецінювання всього суцього. Відсутність адекватної вкоріненої в абсолюті ціннісної ієрархії приводить до розуміння рівнозначності всіх цінностей, їх відносності, а, отже, зрештою відсутність у них будь-якого загальнозначущого. По-друге, нігілізм розкриває себе в переконанні, що життєвий світ людини, суспільство зіткані з "психологічних потреб" і є тільки мережею приватних інтересів, що перетинаються [16]. Звідси витікає ідея про відсутність у світі та суспільстві єдиної наповненої сенсом організації, порядку і цілісності.

Конкретним проявом нігілізму як соціокультурного феномена є правовий нігілізм, котрий найбільш відверто виявляється саме в перехідний період розвитку суспільства, коли руйнуються старі ідеали, а замість них пропонуються якісь сурогатні, коли виявляється недосконалість правового регулювання, мають місце юридичні колізії у праві.

Ось чому в цей період (який зараз переживає й наша держава) особливого значення набувають питання вдосконалення юридичної практики, оскільки саме за її допомогою формується нормативно-правова база кардинальних перетворень в усіх сферах суспільного життя України. Їх вирішення – не тільки умова подолання існуючого в українському суспільстві правового нігілізму, а й подальшого ефективного розвитку України як соціальної правової держави.

**Використана література:**

1. Карташов В.Н. Юридическая практика / В.Н. Карташов // Теория государства и права. Курс лекций / [Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько]. - М.: Юрист, 1997. - 672 с.
2. Алексеев С.С. Проблемы теории права. Курс лекций в двух томах / С.С. Алексеев. - Свердловск, 1973. - Т. 2. - 401 с.
3. Алексеев С.С. Общая теория права: В двух томах / С.С. Алексеев. - М.: Юрид. лит., 1981. - Т. I. - 359 с.
4. Леушин В.И. Юридическая практика в системе социалистических общественных отношений / В.И. Леушин; Отв. ред. С.С. Алексеев. - Красноярск: Изд-во Красноярского университета, 1987. - 148 с.
5. Карташов В.Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность / В.Н. Карташов; Под ред.: Матузов Н.И. - Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. - 218 с.
6. Вопленко Н.Н., Рожнов А.П. Правоприменительная практика: понятие, черты и функции: Монография. / Н.Н. Вопленко, А.П. Рожнов. - Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2004. - 205 с.
7. Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах. Изд. 2-е, перераб. и доп. / [Отв. ред. проф. М.Н. Марченко]. - М.: ИКД "Зерцало - М", 2001. - Т. 3. - 528 с.
8. Великий енциклопедичний юридичний словник / [за редакцією акад. НАН України Ю.С. Шемшученка]. - К.: ТОВ "Видавництво "Юридична думка"", 2007. - 992 с.
9. Мазур М.В. Акти органів судової влади як джерело конституційного права України : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 "Конституційне право; муніципальне право / М.В. Мазур. - Харків, 2009. - 20 с.
10. Куц Г. Застосування норм Європейської конвенції та прецедентної практики Європейського суду з прав людини судами України / Г. Куц // Право України. - 2002. - № 2. - С. 23.
11. Марченко М.Н. Судебный прецедент: разнообразие понятий и многообразие форм проявления / М.Н. Марченко // Журнал Российского права. - 2006. - № 6. - С. 105.
12. Головченко В. Особливості формування правової культури молоді / В. Головченко // Право України. - 2004. - № 10. - С. 121.
13. Пенсія на обрїї // Іменем Закону. - 2000. - 20 жовтня.

14. Коментарі фахівців (архів 2006 року). Попередження колізій в сфері нормотворення як один із напрямків діяльності Міністерства юстиції України. – Реж. доступу: <http://www.miniust.gov.ua/0/7473>.

15. Міністерство юстиції України. Звіт про виконання плану роботи Міністерства юстиції України на 2008 рік. – Реж. доступу: <http://www.miniust.gov.ua/0/18343>.

16. Марков В.Б. Хайдеггер и Ницше. – Реж. доступу: <http://anthropology.ru/texts/markov/sergeev.13/html>

**С.Г. Ковальова**

завідувач кафедри історії і теорії держави і права,  
кандидат юридичних наук  
(*Чорноморський державний університет  
ім. Петра Могили, України*)

## ІНСТИТУТ ВІЧА НА РУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ XII – ПОЧАТКУ XIV СТ.

В умовах пошуку оптимальної моделі місцевого самоврядування, яке б могло ефективно співпрацювати з органами державної влади, корисним було б звернення до вітчизняного історичного досвіду у цій сфері. Насамперед це стосується функціонування на руських землях інституту віча, відомого з додержавного періоду і часів Київської Русі.

Віче вивчалось не одним поколінням науковців. Найбільш фундаментальні дослідження цього інституту належать М. Довнар-Запольському, В. Сергеевичу, М. Владимирському-Буданову, В. Ключевському, С. Юшкову, Б. Грекову, І. Фроянову, А. Дворніченко, Ю. Алексєєву та іншим [1]. Зусиллями вчених-істориків і правознавців докладно вивчені виникнення, повноваження, порядок скликання, функціонування віча. Цей інститут не залишався незмінним. Метою даної роботи є аналіз компетенції та діяльності віча в руських містах у XII – на початку XIV ст. Часові межі дослідження охоплюють період від початку феодальної роздроб-

леності Русі до входження руських земель до складу Великого князівства Литовського.

Важливість цього періода для розвитку інституту віча підкреслював М. Владимирський-Буданов, який розбив його історію на три етапи. I етап (VI - IX ст.) вчений визначає як період племенних зборів, II етап (IX - X ст.) - як перехідний від племенних зборів до міських, III етап (XI - XIII ст.) дослідник характеризує як добу виділення віча у самостійну форму влади, час повного розвитку його прав [2]. Погоджуючись із М. Владимирським-Будановим, додамо, що таких якостей віче могло набрати тому, що в умовах роздробленості влада великого Київського князя і удільних князів була послаблена і мала рахуватися з міськими громадами і зважати на їхню думку.

Термін "віче", очевидно, походить від слов'янського "віщати". Більшість дослідників погоджуються із тим, що віче виникло на руських землях ще до утворення Київської Русі, тож є споконвічним інститутом влади, який існував у всіх східнослов'янських племен. У Київській Русі віча продовжували функціонувати у руських містах. З настанням феодальної роздробленості роль віча в різних удільних князівствах не залишалась однаковою. Як це випливає з літописів, найбільшу вагу в XII - XIII ст. віча мали у Новгороді, Києві, Смоленську, Полоцьку: "Новгородца бо означала и смольняне и кыяне и полочане и вся власти яко же на думу на веча сходятся, на что же старейший сдумають, на том же пригорды стануть..." [3]. М. Довнар-Запольський пояснював причину розвитку вічового життя саме у західних землях тим, що в них була розвинена торгівля, отже, міське населення відіграло значну роль у політичному житті князівств. У східних руських містах, де економіка базувалась переважно на сільському господарстві, - Ростові, Суздалі, Володимирі, Муромі, Рязані тощо, - міське населення, а отже, і віча, хоча й існували, але не відігравали помітної ролі [4]. Однак не можна забувати того факту, що вже у XIII ст. віча в східних руських землях були викорінені монголо-татарами, тоді як у західних землях вони продовжували діяти.

До складу віча входили всі вільні люди міста, які не перебували під батьківською владою. Таким чином, віче представляло

все населення в цілому, незалежно від соціального і майнового становища ("люди в Києве", "вся Галицкая земля", "полочане, все добрыи люди и малыи"). Збори проходили у спеціально встановлених місцях. У 1147 р. Ігор скликав киян під Угорське, у 1147 р. київське віче збиралося біля Турової божниці [5]. Літописи згадують збори на Софійському майдані, Ярославовому дворі, Торговищі [6]. На Софійському майдані для присутніх були поставлені лави; біля Турової божниці лав не було, люди сиділи на конях. Дбання про зручність для присутніх свідчить про важливість ролі віча: засідання були частими і тривалими, на них вирішувались питання державного значення.

Одна з найважливіших функцій віча полягала у тому, що воно призначало і усувало посадовців, у тому числі князя. З князем віче укладало "ряд" - договір, який скріплювався хрестоцитуванням і клятвами обох сторін. У XII - XIII ст. такі договори, як і цивільні угоди, укладалися усно, а присутні на вічу були водночас і стороною, і свідками. Пізніше, на початку XIV ст., договори укладалися у письмовому вигляді.

Оскільки у XII - XIII ст. київський князь зберігав статус "старшого" князя Русі, то за київський престол точилася запекла боротьба. В таких умовах підтримка віча відігравала визначальну роль у виборі князя. З 50 князів, які посідали київський престол, 14 були запрошені вічем [7]. У Новгородській республіці віче запрошувало князя, який фактично виконував функції воєначальника, не беручи участі в безпосередньому управлінні державою. У випадку порушення князем своїх повноважень віче "вказувало йому поріг". Віче могло добитись усунення князя і в інших містах, наприклад, у Смоленську протистояння віча з Ярополком Романовичем закінчилося вигнанням останнього.

Питання про обрання князя могло бути вирішене не тільки у центральному місті землі. Так, наприклад, у 1151 р. полочани запросили на князювання Ростислава Глібовича, усунувши свого князя Рогволода Борисовича. Через певний час останній подався до Друцька, де віче проголосило його князем. Це дало підстави Рогволоду Борисовичу знов претендувати на полоцький престол.

У деяких містах – Новгороді, Пскові, Смоленську – віче брало участь у законодавстві. Полоцьке віче самостійно здійснювало зносини з іншими землями і укладало з ними договори без відома і згоди князя. У 1191 р. полочани уклали договір з Новгородом, у 1226 р. – із смоленським князем Давидом. Представники від смоленського віча перебували у складі посольства, направленого до Риги [8].

Не будучи судовим органом, віче, однак, мало судові повноваження. До нього зверталися князі у випадках, коли потребували виправдання і підтримки своїм діям. У 1097 р. київський князь Святополк, почувши від Давида про змову проти нього князя Василька, скликав віче і передав справу на його суд. Осліплений Василько вимагав від Святополка та Давида видати володимирському вічу тих людей, які зробили на нього наклеп [9, С. 12 -13, 17-18]. Віче могло судити і за власною ініціативою. У 1147 р. київське віче звинуватило Ігоря ворогом свого князя Ізяслава Мстиславича, винесло Ігорю смертний вирок, який негайно був виконаний [9, С. 12 - 13]. У 1136 р. новгородське віче винесло вирок князю Всеволоду Мстиславичу, за яким князь був заарештований і разом з родиною ув'язнений на два місяці у єпископському палаці, а потім вигнаний з міста [9, С. 64]. У 1207 р. новгородці скликали віче, на якому судили посадника Дмитра, який зловживав своєю владою, "и разграбиша двор его и села..." [9, С. 115].

На розгляд і затвердження віча князі виносили питання війни та миру. У 1147 р. кияни не затвердили рішення князя Ізяслава Мстиславича про війну з суздальськими князями Юрієм і Святославом Ольговичами: "Княже! Ты ся на нас не гневай, не можем на володимире племя руки възняти..." [10]. Є свідчення того, що смоленське віче самостійно, незалежно від князя, вирішувало питання про війну та мир [11].

Таким чином, віча у західних руських містах у XII – на початку XIV ст. виконували законодавчі, виконавчі, судові, контролюючі функції, брали участь у міжнародних відносинах, вирішували питання війни та миру. Слід, однак, підкреслити, що повноваження віча не були юридично закріплені; воно діяло, спираючись на давню державно-правову традицію, тож не могло істотно об-

межити владу князів, які, при бажанні і наявності сили могли знехтувати рішенням віча, нав'язавши місту свою волю. Віче не було станово-представницьким органом, воно скоріше нагадувало народні збори у царському Римі – куріатні коміції, котрі, як і віче, з'явилися ще у додержавну добу і зберігались протягом тривалого часу, залишаючись інститутом безпосередньої демократії. Незважаючи на давність походження, віче не було архаїчним органом; воно еволюціонувало відповідно до політико-правових реалій і не давало князівській владі перетворитись на деспотичну.

#### Використана література:

1. Див.: Довнар-Запольский М.В. Вече // Варшавские университетские известия. - 1907. - № 2; Сергеевич В.И. Древности русского права. Т. 2. Вече и князь. - СПб, 1908; Ключевский В. Лекции по русской истории. - Т. 3. - М.: Социально-экономическая лит-ра, 1959; Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. - Р./на-Д., 1995; Юшков С.В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. - М.-Л.: Наука, 1989; Греков Б.Д. Киевская Русь. - М.: АСТ, 2004; Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю. Города-государства Древней Руси. - Л.: Наука, 1987; Алексеев Ю.Г. Псковская Судная грамота и её время. Развитие феодальных отношений на Руси XIV - XV вв. - Л.: Наука, 1980; Горский А.А., Кучкин В.А., Лукин П.В., Стефанович П.С. Древняя Русь: очерки политического и социального строя. - М.: Индрик, 2008.
2. Див.: Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. - С. 53-54.
3. Див.: Полное собрание русских летописей. - Т. 3. Лаврентьевская летопись. - СПб., 1909. - С. 358-359.
4. Див.: Довнар-Запольский М.В. Вече. - С. 37.
5. Див.: Полное собрание русских летописей. - Т. 7. Воскресенская летопись. - СПб., 1856. - С. 35.
6. Див.: Лаврентьевская летопись. - С. 340, 352.
7. Див.: Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России: Учебник для студентов высших учебных заведений по специальности "Историко-архивоведение". - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Высшая школа, 1983. - С. 23.
8. Див.: Довнар-Запольский М.В. Вече. - С. 43.
9. Див.: Воскресенская летопись.

10. Див.: Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 71.

11. Див.: Довнар-Запольский М.В. Вече. – С. 41.

**Я.В. Коженко**

доцент кафедры государственно-правовых дисциплин,

кандидат юридических наук

(ГОУ ВПО "Таганрогский государственный педагогический институт", Россия)

### **ПРОБЛЕМЫ, ПРОТИВОРЕЧИЯ И НАПРАВЛЕНИЯ АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОЙ РЕФОРМЫ**

Актуальность темы исследования обусловлена первоочередными целями и особенностями современного государственного строительства, ориентирами, принципами и содержанием постсоветской политики в сфере укрепления вертикали государственной власти. Наиболее острый практический интерес в последнее время вызывает проблема эффективного государственного управления, как на федеральном, так и на региональном уровнях. В этой связи, административно-правовая реформа, как результат объективной потребности регулирования отношений между государством и обществом является системой средств и методов с помощью которых обеспечивается эффективность государственного управления. В этих отношениях ведущая роль, принадлежит не только государству, но и обществу (по крайней мере, должна принадлежать). Происхождение в России глубоких политических и экономических преобразований, формирование рыночных отношений, углубление демократии на всех уровнях властных структур и институтов, преодоление проявлений и последствий административно – командной системы, привели к объективной необходимости концептуально нового взгляда на институциональные формы эффективного государственного управления.

Очевидно, что современные демократические преобразования и экономические реформы не привели к ожидаемым резуль-

татам и не способствовали существенному прогрессу в обеспечении и защите интересов россиян, но положительный результат заключается в том, что первые шаги на пути к модернизации государственного управления (посредством сервисного подхода) уже сделаны. О положительной тенденции в данной сфере свидетельствует серия новых нормативных актов: ФЗ "О противодействии коррупции", Указы Президента Российской Федерации от 23 июля 2003 г. № 824 "О мерах по проведению административной реформы в 2003-2004 годах", Указ Президента Российской Федерации от 9 марта 2004 г. № 314 "О системе и структуре федеральных органов исполнительной власти", Указ Президента Российской Федерации от 16 июля 2004 г. N 910 "О мерах по совершенствованию государственного управления" и т.д.

Реформирование административно-государственного управления на современном этапе осложняется рядом ключевых проблем: это бюрократизация и неэффективность государственных институтов, коррупция, низкий уровень профессионализма, управленческой культуры государственных служащих, правовой нигилизм и политическая конфронтация общества. Для современной России возросла угроза территориальной целостности государства. В сложившейся ситуации необходим своевременный, мониторинг за проводимыми управленческими решениями, в частности за расходованием средств бюджета на управление.

К целям административной реформы относятся: повышение качества и доступности государственных услуг; снижение издержек бизнеса на преодоление административных барьеров; повышение эффективности деятельности органов исполнительной власти; повышение открытости и прозрачности для общества. Ее основные задачи: внедрение в органах исполнительной власти принципов и процедур управления по результатам; разработка и внедрение стандартов государственных услуг, предоставляемых органами исполнительной власти, а также административных регламентов в органах исполнительной власти; оптимизация функционирования органов исполнительной власти, в том числе контрольно-надзорных функций, и введение механизмов противодействия коррупции в сферах деятельности органов исполни-

тельной власти; повышение эффективности взаимодействия органов исполнительной власти и гражданского общества, а также повышение прозрачности деятельности органов исполнительной власти; модернизация системы информационного обеспечения органов исполнительной власти; формирование необходимого организационного, информационного, ресурсного и кадрового обеспечения административной реформы, совершенствование механизмов распространения успешного опыта государственного управления.

Тем не менее, при анализе состояния государственного управления в России очевидна отрицательная оценка гражданами деятельности государственных служащих (более 71% опрошенных, по данным ФОМ), качества оказываемых государственных услуг (только 14% опрошенных удовлетворены качеством государственных услуг). Злободневной остается проблема запредельных издержек бизнеса на преодоление административных барьеров (по оценкам, в среднем 8,5% выручки малых предприятий) и коррупцию (90-е место наряду с Гамбией, Индией, Мозамбиком, Непалом, Танзанией по индексу восприятия коррупции в 2004 г., по данным Transparency International). С позиции сравнительного правоведения очевидна низкая эффективности государственного управления в международных сопоставлениях (место России по эффективности государственного управления из 209 стран – индекс GRICS – в последней трети рейтинга).

В ходе изучения и анализа реализации Концепции административной реформы, целесообразно сделать вывод о том, что административная реформа в Российской Федерации еще далека до завершения. Темпы ее проведения нередко обесценивают результаты уже проведенных изменений и требуют более взвешенного подхода к определению последовательности преобразований. Научной, теоретической основы проведения административной реформы на момент ее начала не существовало. Была очевидна лишь необходимость формирования исполнительного аппарата, адаптированного к новому типу экономики, соответствующего условиям и потребностям нового экономического строя. Указанное обстоятельство, явилось причиной некоторой непо-

следовательности и даже приостановки отдельных направлений административной реформы. Несмотря на определенные успехи в реализации приоритетных направлений реформирования, в Концепции нельзя не отметить, что стадии практической реализации достигла лишь относительно небольшая часть мероприятий административной реформы. По ряду ее приоритетных направлений работы еще не начаты.

В этой связи, современная концепция сильного, сервисного государства исходит из того, что государство существует как система государственности, система отношений, в которой главным является отношение публичной власти и объектов, государства и гражданского общества. Ввиду этого под эффективным государством иногда понимается сильное государство, способное решать поставленные задачи. Итак, в современной России происходит процесс модернизации системы, поиск пути развития – создания правового, социального и демократического государства. Основное место отведено параметрам государственной власти, созданию более сбалансированной системы: усилении государственной власти, повышении ее результативности статуса в жизни всех членов нашего общества.

Сильное, эффективное государство – это государство основанное на господстве права, государство, целью которого является повышение качества жизни людей, осознание каждым человеком публичного интереса в тех сферах жизни, где это необходимо и выработка компромисса частных интересов где это возможно. Иначе говоря, сильное государство выступает, прежде всего, как правовое социальное государство. Сильное государство как средство должно послужить идеям становления правового и социального государства в первую очередь.

Проведенное исследование позволяет выделить в качестве важнейших направлений эффективного государственного строительства: оптимизацию структуры органов государственного управления, начиная с аппарата президента и правительства; исключение дублирования деятельности министерств и ведомств с целью недопущения возникновения в ряде сфер государственной деятельности "управленческого вакуума; обеспечение исключи-

тельной компетенции министерств, в рамках которой за любой вопрос отвечает только один руководитель, обладающий всей полнотой принятия решений в этой сфере; определение для каждого министерства его главной функции и четких, объективных, формализуемых критериев результатов работы; упрощение и резкое снижение бумажного документооборота; создание встроенного в аппарат государственного управления механизма его постоянного мониторинга и самосовершенствования. Выполнение этих установок может рассматриваться в качестве вполне реального вклада в построение сильного - эффективного государства в России. Современный этап административной реформы ознаменован целесообразностью повышение качества и доступности государственных услуг; модернизации способов оказания государственных услуг и ограничение вмешательства государства в экономическую деятельность субъектов предпринимательства, в том числе прекращение избыточного государственного регулирования.

В числе основных недостатков реализации современного этапа административной реформы можно назвать следующие: 1) в настоящее время отсутствуют единые представления о качестве и доступности государственных услуг, граждане практически ничего об этом не знают. Нужны эффективные процедуры досудебного обжалования решений и действий государственных органов и должностных лиц; 2) очевидна необходимость дальнейшей разработки и реализации механизмов противодействия коррупции; 3) требует оптимизации взаимодействие федеральных органов исполнительной власти, их территориальных органов с органами исполнительной власти субъектов РФ, а также взаимодействие органов исполнительной власти с гражданским обществом; 4) отсутствует необходимая координация деятельности федеральных органов исполнительной власти по внедрению систем информационно-технологического обеспечения административных процессов. Уровень использования современных информационных технологии остается недостаточным для кардинального повышения эффективности деятельности органов государственной власти; 5) не реализованы эффективные механизмы осуществления

государственного контроля и надзора, должны получить развитие меры, предусматривающие, упорядочение лицензирования, проведение государственной регистрации, аккредитации, государственных экспертиз и других форм государственного регулирования административного характера.

В качестве гаранта, способного обеспечить повышение эффективности системы государственного управления, выступает формирующаяся контрольная ветвь власти. Поэтому ведущим направлением развития современного этапа административного реформирования является, с одной стороны, выстраивание государственно-правового механизма, способного реально обеспечивать положения о правах человека как высшей ценности, а с другой – создание системы активного воздействия граждан на государство через институты гражданского общества осуществляющие общественный контроль. Такой двуединый механизм функционирования отечественной государственности пока не построен, он находится в стадии становления

Исследование институционально правовых форм государственного управления показывает, что контрольно-надзорная ветвь государственной власти занимает преобладающее место в системе государственного управления. Однако, правовые механизмы контрольной деятельности еще несовершенны и не отлажены. Так, например контрольные полномочия (исследования, обследования, экспертиза, анализ первичной информации) соединены с надзорными полномочиями (проведение проверок, наложение взысканий, выдача разрешений, приостановление деятельности). Процедуры проверок не обеспечивают соблюдения законных прав проверяемых организаций и граждан. Сферы контроля и надзора определены не оптимально. Реформа контрольно-надзорных органов должна обеспечить решение следующих задач: создание единого правового поля реализации контрольно-надзорных функций со стороны государства; организационное и нормативное обеспечение взаимодействия и координации деятельности различных контрольных и надзорных органов всех уровней власти, решить задачи комплексного правового регулирования субъектов государственного контроля, а также государственных кон-

тролеров в части конкретного закрєплення их прав и обов'язностей.

Проведений аналіз законодавчого забезпечення президентського, парламентського и правительственного контролю свідчить про те, що все три основних види державного контролю в цілому здійснюються не на основі федерального законодавства и тим більше не на основі єдиного федерального закону, а на базі численних, розрознених нормативних правових актів. Сучасний стан державного контролю и нагляду в країні характеризується тим, що в останнє час спостерігається значне посилення як ролі Президентського контролю, так и ролі Прокуратури (в світлі проведених змін в ФЗ "О прокуратурі РФ").

В межах адміністративної реформи особливе значення надається державним послугам. Законодавство о державних послугах, надаваних населенню, знаходиться в стадії формування. К основним недолікам існуючого правового регулювання розглядуваної сфери виступає як несистемність, відсутність єдиних вимог до сервісу державних послуг, так и складність контролю інститутів громадянського суспільства за їх якістю. Ключовою проблемою залишається знаходження оптимальної процедурно-процесуальної форми надання послуг. К сожалению, процесуальній стороні діяльності виконавчої влади ні в теорії, ні в практиці управління не приділяється належної уваги.

Так, в вітчизняній, так и в зарубіжній літературі, не сформувався єдиний підхід до визначення понять "правовий сервіс", "правові послуги", "державні послуги". Оцінюючи сучасний стан законодавства и концептуальних розробок в цій області, потрібно визнати, перш за все, цінність наукових ідей про природу послуги и особливостях обов'язкових правовідносин, предметом яких виступає надання послуг, наслідком розвитку и відображення в ГК РФ. Аналізуючи законодавство РФ можна зробити висновок про те, що в ньому виявляється недостатність теоретичної и практичної бази в цьому питанні: незважаючи на нормативні передумовки, от-

ношення по оказанию услуг продолжают необоснованно смешиваться с иными, в частности, подрядными; место обязательств по оказанию услуг в системе гражданско-правовых обязательств остается дискуссионным; в договорном регулировании не получают должной оценки особенности отношений, складывающихся по поводу оказания правовых услуг; вне законодательного регулирования оказался режим осуществления деятельности по оказанию правовых услуг. В широком смысле, деятельность по осуществлению правового сервиса это определенная сфера экономической и социальной активности субъектов, деятельность правового характера, в идеале служащая защите прав и охране интересов граждан и организаций, реализуемая через различные правоотношения – гражданско-правовые, трудовые, административные. Правовые, государственные, лоббистские услуги, по сути отражают многообразную палитру правового сервиса. Правой сервис как услуга и право, вообще, способен оказывать управляющее воздействие на состояние общественных связей субъектов, а отношения, складывающиеся по поводу оказания правовых услуг, охватывая публичную, частную и правовую сферы.

Деятельность по осуществлению "правового сервиса" представляет интерес как объект исследования, а правовое регулирование отношений, складывающиеся при осуществлении такой деятельности, как предмет исследования. Так, проблемы правового регулирования деятельности по оказанию правовых услуг с позиций выяснения их содержания, ответственности, порядка осуществления и совершенствования складывающихся по этому поводу договорных отношений. Деятельность по оказанию правовых услуг неоднородна и по содержанию правоотношений, ее опосредующих, и по статусу профессиональных участников таких отношений. Деятельность по оказанию правовых услуг требует правового регулирования, основанного на использовании нормативных и ненормативных средств упорядочения складывающихся при этом отношений.

В экономическом смысле услуга это товар, подлежащий реализации путем обмена на стоимости, обладающий особыми свойствами. Услуги рассматриваются в качестве самостоятельных объ-

ектов торговли. Правовая услуга выступает самостоятельным объектом гражданских обязательственных правоотношений, отличных от отношений, складывающихся по поводу передачи имущества и выполнения работ. Анализ развития обязательств, заключающихся в оказании услуг, позволяет сделать вывод о необходимости выделения договора по оказанию услуг в самостоятельный тип. Положения этого договора должны играть роль общих норм по отношению к видам договоров по оказанию, что и сформировало бы систему общих и специальных норм об обязательствах данного типа и, одновременно, определило бы место обязательств по оказанию услуг в системе гражданско-правовых обязательств.

Научные дискуссии относительно понятия государственной услуги, как правило, связаны с тем или иным пониманием "сервисной" концепции государства, получившей широкое распространение в США и ряде стран Западной Европы в 80-х - 90-х годах прошлого века. Согласно этой концепции, смысл и назначение государства заключается в служении индивиду, и, при ее буквальном толковании, практически любая деятельность государства по взаимодействию с индивидом оказывается государственной услугой.

В настоящее время законодательство Российской Федерации содержит ряд терминов, так или иначе связанных с понятием "государственная услуга". Однако, ни в одном из актов исчерпывающего понятия государственной услуги не устанавливается. Тем самым, этому понятию можно давать косвенное толкование - толкование в системе норм права, в которых упоминается этот термин. Нормативно-правовое регулирование отношений в сфере предоставления государственных услуг в Российской Федерации продолжает отличаться неполнотой и противоречивостью. Также отсутствует и легальное разграничение понятий "публичные услуги", "государственные услуги", "социальные услуги". Информационное обеспечение граждан и организаций в сфере правового сервиса оставляет желать лучшего. Продолжает оставаться злободневной и тема ответственности, за некачественное оказание услуг. Классически к признакам государственных услуг относят: обеспечивают деятельность общезначимой направлен-

ности; круг субъектов, пользующихся такими услугами не персонализирован; осуществляются органами государственной власти; основываются на государственной собственности. Публичные услуги, зиждутся на принципах добровольности обращения; непосредственное взаимодействие с органом власти; общедоступном характере; преобладание социальных результатов над экономическими; невозможность предоставления данных услуг на полностью конкурентной, рыночной основе и т.п. Публичные услуги это поле широкая правовая конструкция, включающая в себя государственные услуги. Так, если государственные услуги предполагают непосредственное исполнение их самими государственными органами, то публичные услуги могут: исполнять государственные органы, органы местного самоуправления; коммерческими и некоммерческими организации итд.

Еще одной проблемой является правовой нигилизм и увядающая политико-правовая активность граждан РФ. Считаю, что государство не должно форсировать гражданскую (политико-правовую) активность и инициативу искусственными способами. Очевидно, что проблема диалога между властью и обществом в системе современного государственного управления стоит очень остро. В действующем российском законодательстве не только отсутствует легальное определение общественного контроля, но и не раскрыт, системно не проработан механизм его реализации.

В этой связи, у Российской Федерацией стоящей в точке бифуркации два пути: 1) создать условия для формирования гражданского общества, правового государства и определения механизма взаимного контроля данных институтов. Принять специальный закон об общественном контроле. 2) если общественный контроль нереален в России, и нет объективных перспектив по его развитию, так может целесообразнее отказаться от этой утопической идеи, подобной идеям о правовом государстве и гражданском обществе и просто усилить государственные контроль и надзор. Подводя итоги, целесообразно сделать вывод о том, что развитие правового сервиса в современной России требует своего научного осмысления, особенно состав государственных услуг, который во многом зависит от наличия или отсутствия общест-

венних потребностей. Тем не менше, більш важливою проблемою є знаходження оптимальної процедурно-процесуальної форми надання послуг. В цій зв'язі, в цілях удосконалення правового регулювання набула необхідності в прийнятті спеціального федерального закону про "правовий сервіс", а також регламентів окремо по послугам і окремо по функціях, які могли б слугувати орієнтиром, як для федерального, так і регіонального правотворчості і правозастосування.

**О.М. Литвінов**  
доцент кафедри філософії права, історії та  
культурології, кандидат філософських наук,  
кандидат юридичних наук, доцент  
*(Луганський державний університет  
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, Україна)*

**КУЛЬТУРА, ТЕХНІКА І ПРАВО:  
ФІЛОСОФСЬКІ НОТАТКИ СТОСОВНО ІСТОРИЧНИХ  
АСПЕКТІВ ВЗАЄМОДІЇ**

*Актуальність теми цієї статті пов'язана насамперед із тим, що сучасний етап розвитку людства висунув багато проблем глобального масштабу, серед яких є такі, що стосуються навіть питання самого існування людини. Найбільш болюча – екологічна, не зійшло з "порядку денного" історії й питання можливого знищення засобами збройної протидії, яке трансформується в інші форми, що набувають поширення та потужності, наприклад, у вигляді тероризму. Втім, є дещо, що поєднає їх, і коріння такої недбалості щодо життя як дару Божого слід шукати у самій людині, способу її буття, відношенні до світу та до себе.*

Людина, яка продемонструвала неабиякі здібності у застосуванні на свою користь можливостей природи, яка створила унікальний світ культури і продовжує панувати на планеті як біологічний вид, сама стає заручницею своїх же перемог. Однією з останніх, що має надзвичайний вплив на спосіб життя, є створення

техніки. Ці знаряддя праці, які мали за мету зменшити тиск необхідності задля звільнення часу для свободи, сьогодні фактично підкорюють людське буття своїм механістичним алгоритмам. Йдеться не тільки про поведінку взагалі та способи дозвілля зокрема (зовнішні форми буття), йдеться про мислення та розбудову взаємин між людьми (внутрішні форми буття), які також підкорюються техніці.

На ці та інші проблеми, що викликані вибуховим розвитком техніки, звертали пильну увагу філософи М. Бердяєв, М. Гайдегер, Ю. Габермас, Д. Гелбрейт, А. Гелен, В. Гьосле, Ф. Дессауер, Г. Маркузе, Л. Мемфорд, Х. Ортега-і-Гассет, А. Печчеї, Ф. Рапп, В. Соловйов, А. Швейцер, Х. Шельскі, О. Шпенглер, К. Ясперс та ін. У середині ХХ століття, у період "холодної війни" вельми потужним напрямком думки були антивоєнні виступи видатних науковців та мислителів, найбільш відомі з яких Б. Рассел та А. Сахаров мали вплив і на правовий аспект проблеми, який, звісно, відбивався, насамперед, у міжнародному праві.

Новизну постановки проблеми обумовлює те, що у філософсько-правовому аспекті це питання не досліджувалося, хоча звернення до його окремих аспектів можна знайти у хрестоматійно відомих ученнях, найбільш відоме з яких – це вчення Ж.-Ж. Руссо, яке яскраво втілює традицію відкидання позитивного смислу культурних, у тому числі технічних досягнень людини, витоки ж її можна знайти ще у Лао-цзи. Однак сьогодні йдеться про феномен техніки, яка пронизує майже всі сфери життя людини і яка докорінним чином це життя змінює стосовно і оточуючого середовища, і навіть найбільш інтимних боків її існування. Без адекватного осмислення ситуації, що склалася, не уявляється можливість регулювання та упорядкування таких стосунків людини та техніки, реальний вплив на які може мати перш за все право, оскільки воно втілює єдність та можливість і свідомої дії, і дії під примусом, переважно раціонально обґрунтованим<sup>1</sup>. Ігнорування

---

<sup>1</sup> Слід зауважити, що радянська марксистська філософія також торкалася різних аспектів проблеми, що обговорюється, але ж, звичайно, у формі "критики буржуазних концепцій..." та всього буржуазного. Маємо й культурологічний варіант такого підходу [1].

таким питанням у сфері правової думки є вкрай небезпечним, що історично демонстрували часи "холодної війни" та панування тоталітарних режимів, які є, за висновком найвидатнішого філософа ХХ століття М. Гайдегера, не просто формою правління, а "слідством неприборканого панування техніки", оскільки "людина сьогодні підвладна безумству своїх творінь" [2]. А втрата влади над технікою, про що попереджали філософи вже більше, ніж півстоліття тому (Г. Маркузе [3] та ін.), і навіть захват технікою влади над самою людиною (тема, що широко розробляється чутливим художнім уявленням у фантастичних - сьогодні? - сюжетах на кшталт над відомого "Термінатора") є проблемою не тільки суто технічною, але й економічною, психологічною, політичною, екологічною тощо, а також правовою, оскільки грань культури у процесі діалектичного (негативного) переходу до цивілізації (умирання культури, за О. Шпенглером) може бути збереженою тільки правом, точніше моральною напругою права.

До речі, Шпенглер дуже слушно зауважує щодо значення техніки та взагалі економіки, завершуючи цими сюжетами свою грандіозну працю "Занепад Європи" [4, С.1283-1339]. Узагалі, західноєвропейську економіку, створену англійцями на основі машинної промисловості (та грошового кредиту<sup>1</sup>), як наполягає філософ, можна зрозуміти тільки у загальнокультурному контексті, підхід до неї як до самостійної сфери життя призводить до перекручення її значення та смислу. І, що є дуже важливим для нашої теми, він звертає увагу, що з цих перекручених уявлень витікають як основні поняття, так і закони, які також є перекрученими. І Адам Сміт, і його запеклий опонент Карл Маркс спираються на поняття та закони лише однієї культури, де є надто великою вага раціоналізованої ситуації економічного характеру, що фактично виводить за дужки особистість [4, С. 1286-1287]. Ще більш цікавими є його міркування щодо значення техніки (або, як частіше він висловлюється - машини) у боротьбі із диктатурою грошей, яка

---

<sup>1</sup> Тут О. Шпенглер заради цілісності своєї концепції дещо більш тумачить деякі факти історії (або елементарно помиляється), оскільки кредитування - це досягнення італійської культури, точніше - міста-держави Генуї часів Відродження.

здійснюється за допомогою її ж (грошової диктатури) політичною зброєю – демократією. Таку боротьбу між грошима (капіталізмом) та політикою (яку він, відновлюючи її вихідний – античний сенс як вирішення загальних питань заради загального блага називає соціалізмом) він також називає боротьбою між грошима та правом [4, С. 1338]. Правда, право це розуміється як сила крові та раси, оскільки більш нічого не в змозі подолати гроші, це прояв благородства та головне завдання світової історії як світового суду: вона "вносить смертний вирок окремим людям і цілим народам, для яких істини є більш важливими, ніж справи, а справедливість є більш суттєвою, ніж влада" [4, С. 1339]. Таким чином, і О. Шпенглер говорить про апокаліптичну роль техніки у світовій історії, правда, право, як засіб боротьби із цим є мов би проміжним етапом, а провідне значення тут має політика і влада. А значення крові, раси тощо є звичайною для філософсько-культурологічної концепції Шпенглера позицією з відомим і дуже вагомим міфологічно-образним чинником [5].

Правові – нормативні та регламентуючі – пам'ятки взаємодії людини та техніки з'являються із усвідомленням загроз здоров'ю та життю, які несе потужність технічного засобу. Першими документами такого характеру були елементарні правила користування механізмами, що витікали насамперед з вимог безпеки та ефективності їх використання. Ці інструкції з часом вдосконалювалися і набували правового характеру через законодавче встановлення певних санкцій за їхнє порушення. Вони, таким чином, втілювали загальнокультурну функцію щодо регулювання дій окремої людини, де вона розглядалася як представник роду, на збереження якого й було спрямованим попередження, підкріплене санкцією (раніше у синкретичному вигляді вони закріплювалися у табу, релігійних забобонах тощо).

Є очевидним, що техніку слід розглядати як певний (відповідний) аспект загального процесу раціоналізації і в цьому плані вона має досить багато спільного з розвитком права. Таку логічно-методологічну єдність обумовлює раціоналістичні витоки природничих наук Нового часу, які були основою і розвитку техніки, і

розвитку теорій природного права як права всіх людей, як права кожної людини.

Другою якістю, що також певним чином поєднує техніку і право, є вже згадана влада. Для права вона є обмеженою соціумом, для техніки – це влада і над природою, і над людиною. Однак саме людський розум зумовив складання такого становища, і саме він стає організатором панування техніки над природою. Звісно, таким чином техніка стає посередником між людиною та природою, але поступово вона все більше втрачає свій суто інструментальний характер. Причому останнє стосується не тільки комп'ютерної техніки, а взагалі її онтологічного статусу у світі та ролі, яку вона виконує через вплив на спосіб життя та мислення людини. Значною мірою йдеться вже про підкорення людини, точніше її людських якостей якостям машинного, механічного характеру, звільненням від таких культурних надбань, як мораль, внутрішній емоційний світ, емпатії, тобто здатності вживання у світ або образ Іншого (співчуття) тощо.

Той факт, що у гуманітарну сферу проникли окремі терміни та вирази, які відбивають суть технічного (машинного) мислення, відомий і значною мірою є природним, зважаючи на значення самої техніки і в житті повсякденному, і в професійній діяльності людей. Але йдеться не тільки про окрему термінологію, а й про загальний підхід, що формується відповідними методами, які стають, наприклад, "педагогічними технологіями" – вельми поширена сьогодні проблема наукових (дисертаційних) досліджень. Коротко механістично-технічну суть такого підходу у філософській термінології можна описати як суто суб'єкт-об'єктні відносини, де активний суб'єкт формує пасивний за суттю об'єкт за певним зразком на кшталт аристотелівського відношення форми та матерії, але з модерним (періоду Нового часу) раціоналізмом та активізмом, підкріпленням ідеологізмом радянського (і взагалі примітивно-силового тоталітарного) зразку. Окремими проявами такого явища, відомого як "технократизм мислення" (йому особливу увагу було приділено у другій половині ХХ століття, наприкінці якого необхідність позбавлення від цього явища було сформульоване як "подолання проекту епохи Модерну") у нас є й таке,

що існує в інших країнах, наприклад, тестування, і таке, що є виразом технократизму та рудиментом радянських часів, наприклад, вимоги ВАК України до дисертаційних досліджень, навіть саме існування його, тобто цієї установи.

Такий вельми строкатий конгломерат витоків впливу техніки як культурного явища на свого творця, тобто людину, у правовій сфері демонструє парадокси відношення рішень, що приймаються в органах, що керують відповідними сферами діяльності, нормам та принципам, сформульованим навіть в Основному Законі<sup>1</sup>. Втім, нас більше цікавить не цей формально-логічний момент, а суто філософські, насамперед метафізичні та екзистенціальні аспекти проблеми.

Перший стосується невідповідності функціонування сфери техніки та сфери науки у сучасному світі щодо вистражданих прав людини якраз протягом періоду її найінтенсивнішого розвитку. Парадокс цієї ситуації полягає в єдиному джерелі походження і ідеї прав людини (як кожної людини), і ідеї техніки як інструменту підкорення сил природи для використання її людиною (також – кожною людиною). Ключовим поняттям, що пояснює єдність указанного джерела, є, як відомо, поняття свободи, яке стало визначальним і для права, і для науково-технічної творчості. Тлумачення та пояснення суто господарсько-економічного характеру, на кшталт марксизму, мають досить обмежене значення, оскільки залишають без відповіді питання щодо початку, а саме: початку і технічного поступу людства у вигляді так званої технічної революції XVII століття, і витоків ідей прав людини та правової держави, які інтенсивно розроблялися у працях насамперед філософів-просвітителів також у XVII столітті. Звернемо увагу: і у першому випадку, і у випадку другому йдеться про Англію, яка невдовзі стає лідером світу. Але на той час, на час початку вказаних процесів наймогутнішою країною була не Англія, а Франція,

---

<sup>1</sup> Особливо це стосується екологічних проблем, але це надто широка тема, тут її тільки накреслимо. Зауважимо лише, що вітчизняна філософія права інтенсивно реагує на таку загальну проблематику стрімким розвитком антропології права, філософії прав людини тощо.

як за територією, так і на кількості населення та, відповідно, могутністю [6] Тому і виникає питання: чому саме Англія?<sup>1</sup> І чому саме в Англії могла бути поширеною думка про те, що уявляється очевидним, що кожна людина, яка існує під владою уряду, повинен насамперед висловити свою згоду підкорятися цьому урядові? Один з учасників революційних подій в Англії тих часів залишив нам свою думку: "...Я вважаю, що навіть найбідніша людина в Англії зовсім не повинна підкорятися владі такого уряду, у створенні якого він не брав участі..." [7]

Відповідь на сформульовані вище запитання, як і на багато інших, - в іншому понятті, понятті культури. Ця відповідь має декілька аспектів.

Історичний аспект. Після "Варфоломієвої ночі", тобто побиття гугенотів (протестантів), величезна їхня кількість утекла до Англії. Навіть у схематизованому вигляді розгляд подальшого розвитку цієї країни призводить до висновку про (як мінімум) величезний вплив цього чинника. Внутрішня готовність країни до такого напрямку розвитку, звичайно, теж мала значення, але й ця готовність було сформовано складним конгломератом культурних підмурків, як економічного, так і світоглядно-релігійного характеру. Додамо ще. Коли у цих працьовитих людей, які волили свободи навіть у спілкуванні з Богом та плекали почуття індивідуальної відповідальності за свої дії, почалися проблеми в Англії, вони почали тікати навіть за океан, де створили державу, яка з часом стала також лідером світу. Йдеться, звичайно, про Сполучені Штати Америки, де вперше людина сформулювала й конституювала свої права не тільки на рівні філософсько-правової рефлексії та політичних домагань, а на рівні документу вищої

---

<sup>1</sup> Більш точним та науково коректним, звичайно, було б запитання: "Чому Голландія та Англія?", оскільки навіть хронологічно нідерландська революція (1625 р.) передувала аналогічним процесам на Британських островах ("Славна революція 1688 року"), але, зважаючи на обмежений обсяг статті, звертаємося до тих явищ, які мали більш вагомий та більш широкий вплив на процеси європейські та, згодом, світові. Іншими словами, апелюємо до їхньої суті, а не до всіх фактів.

юридичної дії. Ідеї європейського Просвітництва було матеріалізовано у культурні форми правового характеру<sup>1</sup>.

Економічний аспект. Він яскраво описаний у відомому дослідженні класика соціологічної та економічної думки ХХ століття М. Вебера "Протестантська етика та дух капіталізму" [8]. Надавши будь-якій праці статусу служіння Богу, протестантизм докорінним чином змінив ціннісні орієнтири як економічні та побутові, так і загально світоглядні та правові. Раціональне ставлення до оточуючого світу освящається і кайдани середньовічного цкування технічних рішень виробництва скидаються. Перевагу має людина-трудівник, а не той, хто лише народився в аристократичному середовищі.

Філософсько-світоглядний аспект. Свобода стає ключовим поняттям, але вона жорстко пов'язана із відповідальністю. Ті аспекти нових релігійних поглядів, що мали найбільший вплив на становлення європейської (західноєвропейської) правосвідомості, можна звести до трьох головних принципів, які є іманентними протестантським корінням новочасного світогляду (водночас вони значною мірою зумовлюють підґрунтя шляху розвитку культури, який робить досить крутий поворот у бік техніки). Перший – це рівнодостоїнство, що означає рівність перед Богом усіх людей, незалежно від походження та роду занять. Другий – це індивідуальна відповідальність, яка розуміється як відповідальність перед Творцем за все скоєне та зроблене. Третій – це чесна праця, точніше б було сформулювати як "культ чесної праці", оскільки будь-яка праця тлумачилася саме як служіння Богові. Земним вираженням його, тобто служіння, був рівень матеріального достатку, тому бідність ставала еквівалентом лінощів, а значить – несумлінного служіння.

Правовий аспект. Він потребує додаткового пояснення у зв'язку із історією філософсько-правової думки. Насамперед йдеться

---

<sup>1</sup> Те, що вони стосувалися спочатку тільки колишніх і зовсім недавніх європейців, а індіанці та африканці набули аналогічного правового статусу із часом, є свідомством складного та вельми повільного поступу гуманістичних ідей, але поступу невпинного, який також почав набувати світового масштабу ("Загальна декларація прав людини" 1948 р.).

про значення досягнень маленької Голландії в особах, по-перше, Г. Гроція і, по-друге, Б. Спінози. Гроцій, який ще до Гоббса прояснював питання, що створили теорію природного права, і наполягав на початковому значенні розуму для формування права. Спіноза, який ще до і Гоббса, і Локка обґрунтовував наявність у кожної людини невідчужуваних природних прав, що має вирізняти людей від інших істот. Пояснення цього, правового аспекту можливе водночас в історичному і в філософсько-світоглядному планах. Голландія – перша буржуазна держава, де принципи політичної свободи втілилися на основі етики протестантизму, але її подальший вплив було припинено величезною Іспанією. Таке елементарне каузальне пояснення можна підкріпити ще й відомим в античній історії прикладом короткочасного демократичного ладу в Афінах, який і до сьогодні залишається необхідним взірцем для апелювання щодо наявності духу свободи у людини.

Щодо сформульованих нами принципів протестантизму або принципів Реформації, то їхній вплив на становлення права є досить очевидним. Рівнодостоїнство, тобто рівність усіх перед Богом та Божим законом стала означати, звісно, й рівність усіх перед законом людським. Індивідуальна відповідальність навіть не потребує коментарів, хоча й слід наголосити на принциповій новелі щодо її тлумачення, а саме: йдеться про відповідальність кожної людини, іншими словами, торується шлях до розуміння її – кожної людини – суб'єктом права. А культ чесної праці як основної форми служіння Творцю надав власності, створеній своєю власною працею, статусу "священної" з відповідним до неї ставленням. Тобто, приватна власність священна тому, що це є результатом служіння Богу. І ще. Звідси витікає, що власність – це є не будь-яке майно, яким користується людина, а лише те, що вона заробила саме чесною працею<sup>1</sup>.

Парадокс, про який йдеться, демонструє розвиток техніки, який приносить людині не свободу, і навіть не не-свободу, а взагалі забирає життя, як то було у тій же Англії і у тому ж XVII сто-

---

<sup>1</sup> Г.В.Ф. Гегель потім додасть: і те, що є правомірно відчуженим (спадщина, подарунки тощо) [9].

літті. Можна назвати це діалектикою розвитку, зіткненням нового зі старим тощо. Сьогодні нас, втім, цікавлять інші аспекти цієї проблеми як парадоксу, а саме: наступ техніки як відбиття алгоритмів механістичного мислення на буття людини і на саму її сутність, насамперед – поглинання етичної сфери. Сьогодні все більше ми стикаємося із людиною, алгоритми мислення якої з дитинства склалися під впливом комп'ютерних ігор, телевізійних розваг, що в умовах наочного віддалення сім'ї (а також школи, відповідних дитячих організацій тощо) від процесів виховання приносить сумнівні й сумні плоди. Ці алгоритми механістично-"неживого" мислення з відомим акцентом на агресивність перетворює безліч нових (молодих) людей на своєрідні "біооп'ютери", тобто живі істоти, які вже не мають деяких людських якостей, а деякі мають у недорозвиненому вигляді. А поєднання такого механістичного конгломерату очищених від моральної напруги способів буття з доісторичним пластом свідомості (або підсвідомим чи несвідомим) породжує безліч колізій взаємин із суспільством, іншими людьми, одним з найважливіших боків яких є нехтування правилами та нормами, включаючи правові.

Йдеться вже не тільки про втрату людських якостей окремими індивідами, а й про інституційне закріплення у соціумі певних форм співіснування, які мають відверто антикультурну, тобто антигуманну спрямованість. Можна тут апелювати до поняття девіантності поведінки тощо, але це не буде точним визначенням цієї думки. Йдеться більше про відверто криміналізовані форми такого закріплення, які своєю потужністю впливають навіть на правову систему, насамперед через діяльність владних та правоохоронних органів. Для нас найбільш впливовими є корупція як перероджена (у силовий – кримінальний бік) форма традицій людської люб'язності та вдячності, а також так зване рейдерство, тобто насильницький захват об'єктів господарювання, що повертає нас до часів так званої феодалної міжусобної боротьби. Серед прикладів світового масштабу, якщо відкинути вагу наркоторгівлі відповідно її масштабам, то, мабуть, найбільш яскравим прикладом результатів втрати людських якостей та повернення до попередніх, більш простих – примітивних – форм співіснування слід

назвати піратство, а також ганебний факт відродження рабства – торгівля людьми.

Усе це є прямим порушенням та руйнуванням вибудованих людською історією, тобто культурою основ людського співіснування, які має назву права та держави, що декілька останніх століть конкретизувалися й поширилися у поняттях прав людини та правової держави. Суттєвою якістю техніки, яку, наприклад, підкреслює К. Ясперс [10], є те, що вона панує тільки над механізмами, над неживим, універсальним. На основі лише технічних правил неможливо зробити те, що є доступним живому духу, це відношення до природи у справі культивування рослин та тварин, а у відношенні до людини – це процеси виховання, комунікації, створення *творів* духовної культури. Останнє стосується не тільки мистецтва, а й науки, зокрема технічної її галузі. Нежиттєвість техніки є субстанціональною, а тому перенесення її у сферу людської діяльності як якісний аспект, а не інструментальний чи функціональний, є фактично спотворенням людського. Іншими словами, це є несправедливим ставленням до самої людини, це є порушенням її права на життя, якщо розуміти його як право на людське (достойне, культурне, соціально забезпечене тощо) життя, уявлення про яке сформувалося у Новий час.

Звичайно, взаємодія культури, техніки і права мають досить потужні та важливі позитивні аспекти і результати, але у цих рядках акцент свідомо був на результатах неспозитивних, оскільки вони надто серйозно впливають на плин життя у сучасному світі. Наведені приклади свідчать про можливість не тільки прогресу у розвитку людського співтовариства, а й відсутнього регресу, причому техніка (технічні засоби) слугують ефективними інструментами у просуванні як у першому напрямку, так і в другому. Такі собі гойдалки історії з усе більш доскональними технічними винаходами. Але без правового врегулювання техніка знищує, по-перше, природу як середовище, місце існування (буття) людини, причому місце єдине, і природу як "світ природи", тобто інші організми; по-друге, культуру, також як середовище, як місце існування (буття) людини; по-третє, саму людину: і як соціальний (соціокультурний) феномен, і, можливо, як біологічний вид.

Звідси витікає надзвичайна цінність права як феномена культури, що у розумінні його сутності та, відповідно, напрямків дослідження означає обов'язкове його обґрунтування людиновимірністю: так культурологія права перетікає в антропологію права на загальному тлі філософії права.

#### Використана література:

1. Див.: Кертман Л.Е. История культуры стран Европы и Америки. 1870-1917. - М.: Высш. шк., 1987. - С. 36-47, 106-115; ін.
2. Див.: Беседа с Хайдеггером // Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге: Сборник: Пер. с нем. /Под ред. А.Л. Доброхотова. - М.: Высш. Шк., 1991. - С. 151.
3. Див.: Маркузе Г. Одномерный человек. - М.: REFL-book, 1994; ін.
4. Див.: Шпенглер О. Закат Европы. - Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2000.
5. Більш докладно див.: Литвинов О.М. Про державу як культурну форму в концепції Освальда Шпенглера і про можливий формально-логічний висновок з прогнозів видатного мислителя // Вісник ЛДУВС. - № 3. - 2007. - С. 31-41; Литвинов О.М. Культурологічний варіант інтерпретації держави: Освальд Шпенглер // Вісник ЛДУВС: Спеціальний випуск № 3: У чотирьох частинах: Ідея права і держава. - Луганськ, 2007. - Ч. 2. - С. 3-11.
6. Див.: Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв. - М.: Прогресс, 1992. - Т.3. Время мира. - С. 319-359.
7. Див.: Законодательство Английской революции 1640-1660 гг. - М.; Л., 1946. - С.94.
8. Див.: Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. - М.: Прогресс, 1990. - С. 61-272.
9. Див.: Гегель Г.В.Ф. Основы философии права, або природне право і правознавство: Пер. з нім. - К.: Юніверс, 2000. - С. 73-79.
10. Див.: Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. - М.: Политиздат, 1991. - С. 135-136.

М.В. Мазур

доцент кафедри теорії та історії держави та права  
*(Луганський державний університет  
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка Україна)*

### СУДОВА ПРАКТИКА ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)

Останнім часом на різноманітних наукових заходах і в науковій юридичній літературі досить активно обговорюється можливість визнання актів органів судової влади (судових прецедентів, судової практики тощо) джерелом вітчизняного права. Актуальність цієї проблеми для сучасної України не викликає сумнівів, оскільки її продуктивне розв'язання означатиме не просто вдосконалення системи джерел права, але суттєве підвищення ефективності правового регулювання й удосконалення всієї правової системи нашої держави. Проте чи є ця проблема новою для України? Очевидно, ні. Починаючи з часів Київської Русі судова практика в тих чи інших формах завжди відігравала певну роль у системі джерел вітчизняного права.

1. Становлення та розвиток у системі джерел права Київської Русі судового прецеденту відбувалися в межах загальних європейських тенденцій, які мали власну специфіку для варварських правових систем Західної Європи часів "Темних століть" [1]. Саме на основі судової практики було складено відомий пам'ятник вітчизняного права – Руську правду. Підтвердженням цієї тези можуть бути, зокрема, слова з Широкої редакції Руської правди, у статті 2 якої зазначено: "По Ярославе же паки совкупившесе сынове его: Изяславъ, Святославъ, Всеволодъ и мужи ихъ: Коснячко, Перенегъ, Никифоръ, и отложиша оубиение за голову, но кунами ся выкупати; а ино все якоже Ярославъ судить, такоже и сынове его оуставиша" ("По смерті Ярослава, знову зібравшись, сини його, Ізяслав, Святослав, Всеволод, і мужи їх, Коснячко, Перенег, Нікіфор, скасували помсту за вбитого, замінивши її викупом грошима; а все інше – як Ярослав судив, так і сини його встановили") [2].

2. Судовий прецедент був відомий на українських землях і в період їх перебування під владою Великого князівства Литовського. Як відзначає П.П. Музиченко, в юридичних актах литовсько-руської держави термін "звычай" використовувався поряд із терміном "обычай", причому останній позначав певну судову процедуру, яка сформувалася в результаті багаторазового застосування судами Великого князівства Литовського стародавніх звичаїв і трансформувалася на прецедент [3]. Тогочасні звичаї та судові прецеденти, що створювалися на їх основі, мали чітко виражений територіальний характер. Спробою створення єдиної загальнодержавної системи правових норм стало прийняття у 1468 році Судебника Казимира IV, який було складено на основі норм звичаєвого права та практики розгляду судових справ протягом XIV – першої половини XV ст.ст. Певну роль в регулюванні суспільних відносин судова практика відіграла й значно пізніше, хоча з розвитком законодавства вона поступово зменшувалася аж до середини XIX століття [4].

3. У системі джерел права Російської імперії з початку XVIII століття значення своєрідних судових прецедентів мали "сепаратні укази" Урядуючого сенату (рос. – Правительствующий сенат), заснованого 22 лютого 1711 року Петром I. Не дивлячись на те, що в цей період статус основних джерел права Російської імперії поступово набували законодавчі акти, укази Сенату в судових справах на практиці мали величезне значення. Поштовхом для активної наукової дискусії щодо можливості визнання указів Сенату судовими прецедентами стала судова реформа 1864 року новостворені, після якої новостворені спеціальні касаційні департаменти Сенату заявили про обов'язковість своїх рішень для всіх судів Російської імперії. У другій половині XIX століття – на початку XX століття думки щодо правотворчої природи указів Сенату та судової практики взагалі висловлювали: І.В. Гессен, Г.В. Демченко, М.М. Коркунов, С.А. Муромцев, С.В. Пахман, А.В. Романович-Славатинський та інші [5].

4. У СРСР і в УРСР важливу роль у нормативному регулюванні суспільних відносин після Великої Вітчизняної Війни відігравали керівні вказівки Пленуму Верховного суду СРСР, а починаючи з

1960-х років – і пленуму Верховних суду УРСР. З'являлися також намагання теоретично обґрунтувати правотворче значення окремих судових рішень у конкретних справах чи судової практики взагалі [6].

5. У сучасній Україні на законодавчому рівні визнано прецедентний характер практики Європейського суду з прав людини. Рішення Конституційного Суду України практично беззаперечно визнаються джерелами права України. З моменту набуття незалежності важливу роль відігравали роз'яснення Пленуму Верховного Суду України. На даний момент зростає значення роз'яснень пленумів вищих спеціалізованих судів України. Деякі вчені висловлюють думку, що на практиці значення джерел вітчизняного права мають також окремі рішення вищих судових інстанцій України. Для існування такої позиції існують певні законодавчі передумови.

#### **Використана література:**

1. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні / Шевчук С. – К. : Реферат, 2007. – С. 27-28.
2. Пространная Русская правда (по Троицкому списку второй половины XIV в.) : [Электронный ресурс] / Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова // Сайт исторического факультета Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова. – Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/RP/prp.htm>
3. Музиченко П.П. Формування судового прецеденту в українських землях XIV – початку XVI століть // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1998. – № 2. – С. 4.
4. Пашук А.Й. Суд і судівництво на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. – Львів, 1967. – С. 94; Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – С. 64.
5. Мазур М. В. Дискусія про правотворчі повноваження судів у дореволюційній українській і російській літературі / М.В. Мазур // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. – 2007. – № 3. – С. 52-60.
6. Мазур М.В. Наукове обговорення проблем судової правотворчості в радянський період / М. В. Мазур // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 2. – С. 111-117.

**А.Ю. Мамычев**

заведуючий кафедрой государственно-правовых дисциплин, кандидат юридических наук, доцент  
(ГОУ ВПО "Таганрогский государственный педагогический институт", Россия)

### ИДЕНТИФИКАЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННО-ПРАВОВЫХ ПРОСТРАНСТВ И НАЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕРЕС В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Процессы глобализации, унификации политико-правовой и социально-экономической организации различных обществ, легитимации (или делегитимации) существующих государственно-правовых режимов со стороны международного сообщества, обусловливают принципиально иную эпоху в развитии национальных государств, другую геополитическую матрицу оценки существующих проблем и угроз – с одной стороны, вариантов и перспектив цивилизационного взаимодействия с другой.

Эта эпоха рассматривается многими аналитиками как "парад мягких суверенитетов", постепенной десоверенизации государственно-правовых пространств, слом "национально-территориальных инстинктов" (Ж.-Ф. Ришар) государства, предполагая всеобщее (сетевое) управление глобальными процессами, "гуманитарные интервенции", стандартизацию экономической и политической действительности. Политическим клеше, оценочной матрицей происходящих трансформаций в политико-правовом развитии стало, выражение известного политолога Г. Киссинджера о том, что современные мировые процессы свидетельствуют о "смерти" Вестфальской системы и бессмысленности вообще идеи государственных суверенитетов, идеи национально-культурного развития.

Постсуверенный мировой порядок формулирует и новую классификацию и типологизацию существующих государств. Так, согласно новой доктрине международного порядка все государственно-правовые организации должны быть подразделены на сильные и слабые. Причем в содержание характеристик силы и слабости включается не традиционное представление о военной, фи-

нансової, культурної сили і незалежності держави, а адміністративна і інформаційна стабільність. Утверджується, що слабкі – не контролювані і демократично не компетентні уряди і національно-культурно (закриті) інформаційні внутрішні державні системи є джерелом серйозних проблем ("проблем першого порядку"), особливо в розвиваючому і глобалізуючому світі. При цьому вважається, що проблематика міжнародної безпеки в цьому випадку вимагає постійного і активного "вирішення проблем всередині слабких держав, вимагає зміни їх режимів для запобігання подальшій загрози з їх боку" [1].

Ф. Фукуяма в недавній вийшовій книжці, присвяченій розвитку світового порядку і міжнародного контролю над внутрішніми державними урядами достатньо однозначно формулює цю думку. ґрунтуючись на доктринальних політичних програмах, воєнно-політичних і економічних акцій міжнародного співтовариства і в першу чергу США обґрунтовує, що після закінчення Холодної війни "слабкі держави", або ще він їх називає держави-"неудачники" перетворилися в найважливішу проблему міжнародного порядку<sup>1</sup>. По відношенню до цих держав "неудачникам" поняття "суверенітет" по твердженню Фукуяма "стає вигадкою або скверною жартоєм", оскільки слабкі інституційні структури управління і демократична некомпетентність цих держав підірвує їх суверенітет. "Це відбувається тому, що проблеми, які слабкі держави створюють для себе і інших, збільшують ймовірність того, що ще якась-небудь з країн міжнародної сис-

---

<sup>1</sup> "В державах "слабких" або "неудачників" порушуються права людини, вони піддані масовим лихам. Вони є джерелом хвилі масової імміграції і нападів на сусідні держави. 11 вересня ясно показало, що ці країни служать прикриттям міжнародним терористам, які здатні нанести серйозний урон Сполученим Штатам і іншим розвинутих державам – такаво темна картина, яку малює Фукуяма. Він вважає, в тому числі, що все по-радянське простір це "збирище" небезпечних держав неудачників, за якими потрібний контроль і дисциплінарне управління з боку міжнародних організацій, під публічним або прихованим контролем США.

темы захочет вмешаться во внутренние дела этих слабых государств против их желания" [1, С. 163]<sup>1</sup>.

Отныне, заключает автор суверенитет государства и легитимность внутригосударственных институтов и структур, проводимой ими политики не может автоматически, без признания высшей силы (наднациональных интересов), дорваться тем, кто де-факто находится у власти в стране. Следуя этой логике, Фукуяма обосновывает, что начиная с 90-х годов, достаточно отчетливо проявляются процессы институционализации международной имперской власти, которая распространяет свои "постколониальные" интересы на всю "слаборазвитую" часть мира.

Таким образом, современная классификация государств, опирающееся на демократическую компетентность и устойчивость институциональных структур, подразделяет их на "сильные" (дословно имеющие достаточно силы для защиты прав и свобод человека не только в своей стране, но и за ее пределами) и "слабые" (некомпетентные, не имеющие ресурсов для реализации этих прав и свобод)<sup>2</sup>. При этом интегративное сообщество "сильных" госу-

---

<sup>1</sup> Главной проблематикой в этом ракурсе для всего мирового сообщества, и прежде всего США, становится формирования действенных механизмов постколониального управления слаборазвитыми и недемократичными пространствами, включение их в систему взаимодействия развитых стран в качестве подконтрольных территорий. И в этом плане становится "не совсем ясно. Существует ли альтернатива квазиперманентным квазиколониальным отношениям между "вассальной" страной получающей помощь, и международным сообществом. В некотором смысле - заключает Фукуяма - международное сообщество восстанавливает прежнюю мандатную систему Лиги Наций того периода, когда определенные колониальные власти получали привилегии управлять некоей территорией в своих интересах" [1, С. 175].

<sup>2</sup> Эта идея в основном опирается на сложившейся в середине XX века концепции "слабой управленческой способности государства (state capacity)", предполагающей оценку способности государственных организаций и институтов "формулировать всеобщие правила и внедрять их в политику, управление, экономику и общество с минимальными отклонениями от политических намерений". В дальнейшем эта концепция была развита международно-финансовыми и международно-правовыми организациями к характеристике "слабости государства" было добавлено и стало в последствии ведущим - степень гарантированности прав и свобод, стабильности и демократической компетентности правительства, международное адекватности и предсказуемости развития государственного законодательства, уровень коррупции и этнополитической напряженности [2].

дарств осуществляют международный контроль и управление за слабыми странами. Однако данный политический миф на самом деле прикрывает стремление ряда стран к постколониальному управлению различными территориями, обладающих стратегическим ресурсным потенциалом, в своих интересах.

Неслучайно многие отечественные и зарубежные теоретики государства и права видят в этой политической риторике не поиск универсальных политико-правовых основ взаимосвязи и взаимодействия государств, а прежде всего попутку обоснования возможности включения того или иного государства в зону постколониальных интересов, установление контроля над территорией и ресурсами этого государства. Так, например Ю.А. Тихомиров полагает, что сама проблематика "переосмысления суверенитета и ценности государственности видится на Западе, прежде всего, как проблема российская – именно России предписано переступить через свою государственную традицию и усвоить "новые реалии". То есть, вновь, как во времена большевиков, воплотить умозрительные европейские теории и следовать на практике либеральной риторики" [3].

Полагаем, что концептуальное становление современной универсалистской доктрины прав и свобод человека протекало в "узко" цивилизационных рамках, в ее содержание заложен лишь один способ юридико-политической организации, не учитывающий разнохарактерность и разновекторность правокультурного развития иных общественных систем. Действующая концепция прав и свобод человека соответственно выражает определенный цивилизационный образ жизни, ценности и интересы конкретной общности людей. Не случайно западный политический аналитик Дж. Грей утверждает, что современная концепция прав и свобод человека является культурно ориентированной, политически ангажированной, выражает лишь одну тотальную, всеобщую (не учитывающую, не воспринимающую) модель социально-политической организации – либерально-демократический проект. Его тотальность связана с тем, что действие этого проекта направлено на "преодоление всего исторически случайного и культурно неоднородного и заложение основ единой цивилизации,

качественно отличной от всего, что существовало прежде... предполагает невнимание к культурным различиям в человеческой жизни, вследствие чего он колоссальным образом недооценивает политическое значение данных различий и даже искажает наш угол зрения... мешает нам верно воспринимать политические реалии, трактуя национализм и этническую принадлежность как переходящие и даже побочные или второстепенные черты современной жизни" [4].

При этом действующая доктрина прав человека институционализирует асимметричность процессов глобализации и международного сотрудничества, где все действующие государства типологизируются с точки зрения соответствия внутреннего законодательства, этнополитического процесса и социально-экономической организации этой доктрине, либерально-демократическим постулатам. Например, западноевропейские и американские неоконсерваторы вообще утверждают, что статусом суверенного государства в современном мире могут обладать только те государства, которые в полной мере выражают и институционально гарантируют права и свободы человека. В свою очередь все остальными странами вообще не признается данного суверенного качества. Эти страны должны быть открыты для международного вмешательства, внешней корректировки политического процесса, включению в экономическую систему наиболее развитых стран в качестве объектов регулирования.

С этих позиций все чаще государства с точки зрения воплощения доктринальных и институциональных основ прав и свобод человека подразделяют на:

- *суверенные*, являющиеся центром, двигателем мирового развития, носителем гуманитарного идеала, обладающими соответствующими ресурсами (материальными, институциональными, культурными, военными и проч.) обеспечения прав и свобод человека и их продвижение вглубь "мировой периферии". Именно за этим центром сохраняются суверенные качества, способность независимого формирования принципов международного порядка, определять "врагов" этого порядка. Безусловно, прав в этом

контексте К. Шмитт определяя суверенитет как свободу в принятии "решения о враге";

- *варварские (закрытые) государственные образования*, являющиеся периферией мирового сотрудничества, которые не имеют ни соответствующих ресурсов, ни политической воли реализации западноевропейского демократического проекта на своей территории. В тоже время обладающие достаточным ресурсным потенциалом для самостоятельного развития, поддержания внутреннего ("варварского" с точки зрения демократической проективности) порядка<sup>1</sup>;

- *колониальные области и регионы* являются открытыми для гуманитарной экспансии западной цивилизации, для финансовой корректировки и политического управления, импортирования публично-правовых институтов демократического устройства. Конечно, за данными областями и регионами не признается качества суверенности, права легитимности властного господства и принуждения, а также прав равноправного отстаивания своих национальных (государственных) интересов в международном взаимодействии. Они, условно говоря, выступают в большей степени объектами международного порядка, чем самостоятельными и независимыми субъектами его формирования. Они становятся "спутниками", способствующими формированию нового имперского порядка, моноцентричной формы глобального сотрудничества. "Либеральные идеологи, – отмечают В. Юртаев, А. Попов, – типа З. Бжезинского, утверждают такие постулаты глобализации, как: кризис и устаревание самого института государства; неизбежность вестернизации мира как приобретения им "прогрессивной" цивилизационной формы мироустройства; "демократическая" однополярность как предпочтительный способ организации международного сообщества. В результате реализации такого проекта фактически, хотя и не открыто, создается гло-

---

<sup>1</sup> Здесь также можно вспомнить доктринальные положения уже цитируемого Ф. фон Хайека, который в своей работе "Дорога к рабству" (обеспечившая, в большей степени с политической точки зрения, присуждение этому теоретику Нобелевской премии) подразделяет все государства на либеральные и тоталитарные (варварские – с позиции защиты свободы и прав человека). Иных путей развития в современном мире, по его убеждению, вообще не существует.

бальная американская империя. Эту тенденцию можно назвать "моноцентричной глобализацией" [5].

В этом плане понятно и сетования международного сообщества в том, что "неспособность международного сообщества в случае Косово решить эти две в равной степени насущные задачи – обеспечение *универсальной легитимности и эффективная защита прав человека* – можно рассматривать только как трагедию. Это обозначило главный вызов, с которым столкнутся в следующем столетии Совет Безопасности и Организация Объединенных Наций в целом: добиться единства в отношении принципа недопустимости массовых и систематических нарушений прав человека, где бы они ни происходили (курсив наш – авт.)" [6].

В связи с этим следует признать, что данная типологизация государств предельно идеологизирована и утопична в своей доктринальной основе. *Во-первых*, понятие "Запад" или "Европа" – это политические концепты лишённые конкретного содержания, они не обозначают ни какой родовой общности, с четко кристаллизованными интересами и потребностями, реализуемыми и обеспечиваемыми на международной арене. Справедливо, что культурное, политическое и историческое многообразие "создает предпосылки для того, чтобы Европейский союз опирался не на некую этническую общность по происхождению и даже не на общие мифы и воспоминания, а на политическую культуру прав человека, правового государства и демократии". Поэтому "Запад", "Европа" – это *глобальный политический проект тотальной унификации политико-правового и социально-экономического развития*, основанный на абстрагированной идеологии, не включающий культурно-исторический материал [7].

*Во-вторых*, этот политический проект, впрочем как и сама Конституция Евросоюза, уставы многих международных организаций, корпораций и т.п. требует "утопического" стиля мышления, которое обосновывает и легитимирует свое существование через универсальные характеристики политико-правового и социально-экономического устройства, абстрагированные от конкретных пространственно-временных и духовно-нравственных основ (источников). Отсюда и критика всей "действительности" с позиции универсального и свободно сознающего самое себя идеа-

ла [7]. Это политическая утопия, как ее обосновывал К. Шмит, представляет собой "абстрагирование от... связанности места и порядка. Любой порядок есть конкретно местоположенное право: право, которое обладает правотой только на правильном месте – по эту сторону "линии"!... Словом, я вижу в утопии не некую произвольную фантастику или идеальную конструкцию, но *определенную систему мышления*, созданную на основе снятия пространства и потери местоположения, на больше-не-связанности социальной жизни человека с пространством (курсив наш – авт.)" [7].

*В-третьих*, утопичность и метафизичность нового международного порядка и сотрудничества связана с тем, что надгосударственные институты и структуры формируют новые формы поддержания мирового порядка, базирующиеся на аморфных и подвижных основаниях. Если традиционно при столкновении с теми или иными проблемами формировались межгосударственные конфедеративные союзы, основанные на четких правовых основах, общих принципах и интересах, то в настоящее время конфедеративное пространство взаимодействия государств образуются через абстрактную идею борьбы с "мировым Злом", причем субъективно не определенным. Это напоминает "августинианское зло", которое не имеет четких источников, проникает в мир через "трещины Бытия", "где очагами Зла самым последовательным образом объявляются темные углы и ложбины", не отмеченные прямым присутствием миротворческих сил. Соответственно, "основной формой изгнание бесов в космологическом масштабе" является сам акт размещения "демократического контингента" в затемненных мировых точках, не взирая на юрисдикцию [7, С. 96]<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> Таким образом, современные формы конфедеративного пространства взаимодействия существенно отличаются от традиционных военных, политических и экономических блоков. Так, например, "представьте, – отмечает М. Ремзов, – что участники второй мировой, вместо того, чтобы узнавать врага друг в друге, провозглашают некую священную борьбу против ночных бомбардировок и танковых атак... словом, против разрозненного множества средств войны, словно бы превращенных в ее раскрепостившихся духов" [7]. Можно также вспомнить слова Президента США Дж. Буша после 11 сентября, который ясно сформулировал эту идею, что в битве Добра со Злом всем демократическим странам необходимо вступить в легионы Добра для борьбы со Злом невзирая ни на что (в обход международно-правовых принципов).

Несколько иную, но схожую типологизацию государств в глобализирующемся мире предлагает И. Валлерстайн. В предложенной им типологизации выделяются не только различные типы государств, но и определяется их место в международном порядке, а также специфика их взаимодействия, перспективы развития и роли тех или иных государственно-правовых пространств в процессе глобализации [8].

Итак, он выделяет так называемое "ядро" *мировой цивилизационной системы*, в которое входят высокоразвитые государства, обладающие эффективной политико-правовой и социально-экономической институциональной организацией. Эти государства представляют собой главных субъектов всех международных процессов, извлекающих максимальную выгоду из созданной их усилиями международной системы разделения труда, осуществляют гуманитарную, экономическую, юридико-политическую экспансию на все остальные страны. Суть их международной активности заключается в закреплении существующего положения вещей и обеспечения постколониального господства в планетарном измерении. В этом контексте прав В.Б. Кувалдин, что процессы глобализации, рассматриваемые как продвижение и обеспечение универсального международного стандарта, дают в руки этим государствам "мощные рычаги контроля, сдерживания, а при необходимости - и ликвидации потенциальных конкурентов. В зависимости от значения проблемы, конкретных условий, силы сопротивления они могут варьировать меры воздействия в широком диапазоне от предоставления займов до вооруженного вмешательства" [9].

Следующий тип государств по Валлерстайну - это *"периферийные" государственно-правовые системы*, которые выступают, прежде всего, объектами глобализационных процессов, становящиеся "изгоями", странами "неудачниками". Данное "сообщество" государств является преимущественно ресурсно-сырьевой основой для функционирования ядра цивилизации, а территория этих стран представляет собой "помойку" мир-экономики. Функционирование данных государств предполагает не учет их суверенных прав, внешняя легитимация властно-правовой воли,

фрагментарное управление со стороны международного сообщества внутренними социально-правовыми и этнополитическими процессами. У таких государств-объектов глобализационных процессов не хватает ни ресурсов, ни механизмов и способов влияния на сложившийся мировой порядок. Как правило эти государства характеризуются слабостью институциональной структуры, демократической некомпетентностью правительства, этнополитической, социально-экономической и юридической нестабильностью.

Третий тип государств – это *"полупериферийные"* *государственно-правовые системы*, их положение в складывающемся мировом порядке нельзя описать однозначно и четко. Скорее всего, можно сказать, что они принимают *"пульсирующее"* участие в глобализационных процессах. Другими словами, данные государства, являясь в большинстве случаев также объектами мировых процессов, в тоже время изредка (ситуативно, не стратегически) оказывают влияние на траекторию развития эти процессов. Полупериферийность этих государств означает промежуточное положение по уровню политико-правовой автономности (суверенности). Как правило, они обладают определенными ресурсами, но не способны конкурировать с государствами-"ядрами" мировой системы, поэтому остаются зависимыми экономически от высокоразвитых стран.

Взаимодействие между этими странами Валлерстайн описывает не только через субъект – объектные отношений, но и главным образом, посредством *"симметричности"* и *"ассимметричности"* отношений между государствами. Соответственно первый тип государств осуществляют взаимодействие между собой на симметричных, равноправных основах, а в отношении к полупериферийным и периферийным государствам предполагается ассиметричное международное давление в интересах высокоразвитых государств.

В качестве предположения можно сказать, что данная логика типологизации государств уж больно таки схожа с принципами типологизации протогосударственных образований в раннеклассовый период. Как известно, в древний период данные образова-

ния также типологизировались на: "центральные" политически и экономически устойчивые, обладающие мощной институциональной структурой и военной силой города-государства; "полупериферийные" образования находящиеся под политическим, экономическим и культурным влиянием центральной зоны, периодически взаимодействующие с ней, фрагментарно оказывая воздействие на ее развитие; периферийные районы или области, выступающие, прежде всего, защитным буфером и используемые лишь изредка в военно-политических целях.

#### Использованная литература:

1. См. доктринальное обоснование этой международно-политической парадигмы: Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке. - М., 2007. - С. 5 - 7, 159.

2. См. об этом: Государственная политика и управление. В 2 ч. Часть II. Уровни, технологии, зарубежный опыт государственной политики и управления / Под ред. Л.В. Сморгунова. - М., 2007. - С. 433.

3. Тихомиров Ю. А. Государство: Развитие теории и общественная практика // Правоведение. - 1999. - № 3. - С. 3 - 14.

4. Грей Дж. Поминки по просвещению: Политика и культура на закате современности. - М., 2003. - С. 199 - 200.

5. Юртаев В., Попов А. Глобализация: Российский проект глобализации"// "Актуальная Россия". Сб. - Вып. 1. - М., 2000.

6. Выступление Генерального Секретаря ООН Кофи Аннана // Проблема вмешательства: Две концепции суверенитета [Электронный ресурс] // Режим доступа: [www.un.org](http://www.un.org)

7. См. об этом: Ремизов М. В. Быть ястребами [Электронный ресурс] // Русский Журнал. - Режим доступа: [www.russ.ru/politics/20021029-remizov.html](http://www.russ.ru/politics/20021029-remizov.html); Ремизов М. В. Предвзятые размышления об этничности в компании одного европейца [Электронный ресурс] // Русский Журнал. - Режим доступа: [http://old.russ.ru/politics/grammar/20001030\\_remizov.html](http://old.russ.ru/politics/grammar/20001030_remizov.html); Ремизов М. В. Введение в эпистемологию консерватизма [Электронный ресурс] // Русский Журнал. - Режим доступа: <http://old.russ.ru/politics/20030117-rem-pr.html>

8. См.: Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. - СПб., 2001.

9. Кувалдин В.Б. Глобализация - светлое будущее человека // Глобализация: Контуры XXI века. - М., 2002. - С. 170.

**Л.М. Москвич**  
докторант кафедри організації судових  
та правоохоронних органів, кандидат юридичних наук, доцент  
(Національна юридична академія України  
імені Ярослава Мудрого, Україна)

### ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ "ЕФЕКТИВНІСТЬ"

Термін "ефективність" (від лат. Effectus - результат, наслідок якихось причин, дій) не одне десятиріччя активно використовується в працях науковців при характеристиці державно-правових явищ (діяльності, правових норм, правозастосовних актів і т.п.), і тому в даному випадку немає необхідності наводити приклади. Однак предметом спеціального аналізу це поняття так і не стало, а отже немає єдності розуміння щодо його змісту. В умовах же проведення судової реформи в Україні, основним призначенням якої зазначено побудова *ефективної* судової системи, а отже визначення поняття "ефективність", зрозуміння його сутності і повинно визначити вектор реформування судової системи.

Поняття "ефективність" відноситься до числа фундаментальних. Але в різних галузях існують найрізноманітніші підходи до його визначення та окреслення змісту. Однак цей факт не виключає можливості моделювання визначення, яке б віддзеркалювало б лише його загальні найсуттєвіші ознаки. Результат цієї роботи може бути корисним для досліджень в будь-якій галузі, і, зокрема, в роботі над шляхами підвищення ефективності судової системи.

В цій статті ми на підставі аналізу існуючих визначень поняття "ефективність", а також аналізу використаних для формулювання цієї дефініції специфічних ознак цього явища, спробу-

ємо виокремити сутність цього поняття та оцінним можливість його застосування в контексті досліджень проблем ефективності судової системи. Ціль роботи – виявити істотні специфічні ознаки ефективності, здійснити змістовний аналіз цього поняття, на основі чого планується запропонувати уніфіковане визначення поняття "ефективність".

Перш за все, дати визначення поняття будь-якого предмета дослідження – означає відповісти на питання, що треба розуміти під цим предметом (явищем). І. Кант в своїй праці "Логіка. Посібник до лекцій" визначив поняття як "загальне чи рефлексивне уявлення... або уявлення того, що притаманне багатьом об'єктам" [1, С. 190]. Іншими словами, поняття є формою думки, яка є результатом узагальнення (і виокремлення) предметів або явищ того чи іншого класу по більш менш суттєвим ознакам.

В широкому значенні, визначити поняття – означає розкрити зміст, властивості, відносини з іншими предметами; в вузькому ж значенні, це означає встановити сутність предмета дослідження, сформулювати дефініцію. Це логічна операція, шляхом якої розкривається зміст того чи іншого поняття, або вказуються суттєві, характерні ознаки предмета, що відображені в понятті [2, С. 76]. Отже, дійти висновку про сутність предмета – значить зрозуміти предмет, знайти в ньому те, що становить його специфіку.

Кожне поняття характеризується наявністю певного змісту та об'єму. В зміст поняття входять основні, суттєві ознаки явища. Якщо всі ці ознаки виокремленні правильно, то всі разом вони достатні для визначення поняття. Достатність та необхідність ознак, використаних в якості основного змісту, можна розглядати як критерій точності поняття.

Аналіз правової літератури дає нам підстави зробити висновок, що в правознавстві не існує єдиного підходу до визначення сутності ефективності того чи іншого явища. Хоча на перший погляд і все зрозуміло, але коли робиться спроба виокремити щось відмінне, типово, що відмежовує поняття "ефективність" від інших юридичних понять, тут же з'являються багато запитань.

Ефективність як спеціальна наукова проблема вперше з'явилась в працях економістів. Сам принцип ефективності був запропонований в науковий обіг італійським економістом та соціологом В. Парето в 1909 році. Ф.Є. Жалинський та М.В. Костецький пишуть: "Поняття ефективності, виникнувши у сфері економіки, стало загальнонауковим, яке відноситься до всіх областей знання, але в кожній з них воно наповнюється конкретним значенням.... Аналіз ефективності того чи іншого елемента... нерідко передує формулюванню теоретичного висновку про закономірності його функціонування або методичної рекомендації про шляхи його вдосконалення...." [3, С. 8]. Тобто, з'явившись в сфері економіки, це поняття швидко розповсюдилось у різних галузях науки, в яких науковці намагалися дослідити його сутність та визначити зміст, правознавство не стало виключенням.

В юридичній науці термін "ефективність" використовується, по-перше, як теоретиками права, так і спеціалістами галузевих дисциплін; по-друге, для дослідження будь-якої правової категорії, інститутів, а також юридично значущих дій (діяльності).

Загальнонаукова теорія ефективності розглядається це явище, як таке, що відбиває співвідношення між ціллю його застосування та результатом функціонування. Однак, слід зазначити, що подібний підхід до розуміння категорії ефективності не є безспірним, і традиційно у вітчизняній науці визнається дискусійним. Одні науковці визначають ефективність як правильність, обґрунтованість, доцільність та результативність, ступінь реалізованості необхідної правової можливості [4, С. 318]. Інші під ефективністю розуміють спроможність впливати на суспільні відносини у певному, корисному для суспільства напрямку [5, С. 93]. Цікавою є точка зору, за якою ефективність слугує лише певним кількісним показником, що віддзеркалює ступінь відповідності реальних відносин, що склалися в певній сфері, якійсь типовій формі, ідеальному уявленню [6, С. 31-35]. Але в цих різноманітних на перший погляд визначеннях, є єдність думки стосовно того, що ефективність – це функціонально-цільова категорія, що характеризує свідому, суспільно значущу діяльність

людини та соціальних інститутів, яка завжди пов'язується з очікуванням певного (позитивного) результату.

Таким чином, категорія "ефективність" є вихідною при дослідженні соціального результату буття того чи іншого явища взагалі та державно-правових реалій зокрема. На хвилі актуальності досліджень соціальної проблематики права, в юридичній літературі з'являється тенденція застосування категорії "ефективність" в дуже широкому спектрі: роботи присвячуються дослідженню проблем ефективності права (С.С. Алексєєв, Д.А. Керимов, Ф.Н. Фаткуллін, Л.Д. Чуликін), закону (В.Н. Кудрявцев), правового виховання (В.В. Головченко), правозастосовних актів (В.В. Лазарєв), покарання (Ю.А. Костанов, Т.Ю. Погосян, А.М. Яковлев, М.Д. Шаргородський, І.І. Карпец), правосуддя (Л.Л. Петрухін, Г.П. Батуров, Т.Г. Морщакова) та ін. У більшості робіт ефективність досліджується скрізь призму співвідношення цілі та результату досліджуваного явища. Разом з тим в галузевих науках висловлюються зауваження щодо такого одноманітного підходу. Так, В.В. Лунєєв при дослідженні ефективності кримінально-правових норм зазначає, що аналіз такої складної діяльності, як боротьба зі злочинністю, може мати ряд підходів. В одному випадку під ефективною боротьбою зі злочинністю розуміється обґрунтованість та доцільність норм права та правоохоронної діяльності, в іншому - максимальне досягнення цілі при мінімальних затратах людської енергії, часу та матеріальних засобів, в третьому - відношення фактично досягнутого результату в боротьбі зі злочинністю до тієї цілі, для досягнення якої були прийняті ті або інші заходи тощо. Крім того, існують різні підходи відносно того, що обрати за вихідну ціль: усунення причин злочинності, її викоренення чи зниження рівня; підвищення розкриття злочинів; захист прав громадян і т.п. [7, С. 106].

Разом з тим, не дивлячись на значну кількість досліджень проблем ефективності державно-правових явищ, категорія "ефективність" виявилась недостатньо вивченою. Наука не дає однозначної відповіді, що таке ефективність правової категорії, явища чи структури. Тому стало вже традицією вивчення категорії ефективність розпочинати з визначення її поняття, але

оскільки кожний автор намагається доповнити дефініцію новими, на його точку зору, важливими складниками, кількість визначень налічує кілька десятків. В цьому контексті важливо зрозуміти, що будь-який підхід до визначення ефективності правового явища повинен враховувати той факт, що саме правове явище охоплює все різноманіття соціальної дійсності, де все переплетено і домінує дифузійні процеси об'єктивної реальності. Тому судження про самі правові явища нескінченно багатогранні, як і сама соціальна реальність. А оскільки ця реальність весь час перебуває в русі, змінюючись на вимогу часу, то і юридичне поняття не може бути постійним, а отже не можна говорити про неправильність тієї чи іншої позиції науковця стосовно визначення поняття "ефективності", треба робити поправку на конкретний час, відрізок соціальної реальності за умов якої формулювалося дане визначення. Як справедливо зазначив Д.А. Керимов: "Якщо об'єктивна правова дійсність постійно розвивається і змінюється, якщо процес руху правових явищ здійснюється в боротьбі протиріч і має за результат ліквідацію старого і виникнення нового, то юридичні поняття, для того, щоб вони були вірним відображенням цієї дійсності, повинні бути всебічними, гнучкими, рухомими, здатними змінюватися, єдиними в протилежностях" [8, С. 70].

До того ж науковці роблять пошук оптимальної моделі ефективності виходячи з тієї конкретної задачі, що стоїть перед ними. В результаті більшість дискусій зводиться до порівняння "ефективно" чи "не ефективно". Автори намагаються запропонувати критерії оцінки ефективності досліджуваного предмета чи явища. В наслідок чого виробляється поняття ефективності, яке актуально для дослідження конкретного предмета і унеможливує його застосування до іншого предмета чи явища. Аналіз наукової дискусії дозволяє виявити, з одного боку, єдність авторів в тому, що ефективність державно-правового явища вони пов'язують з його соціальною результативністю, з іншою – розходження у висновку недостатності однієї категорії "ефективність" для характеристики дії державно-правових явищ і запропонування для використання більш широкої та ємної категорії

"оптимальність". Таким чином, в правознавстві склалися два напрямки розуміння ефективності, різниця між якими полягає в розмежуванні категорій "ефективність" та "оптимальність" [9, С. 167-172].

Перший напрямок, найбільш опрацьований в теоретичному плані, використовується авторами, які визначають ефективність того чи іншого державно-правового явища через співвідношення між ціллю та досягнутим результатом. Таке розуміння ефективності (Е) можна представити у вигляді формули  $E = M / P$ , де М - мета, що стоїть перед певним явищем, інститутом; Р - соціальний результат, що досягається його функціонуванням.

До другого напрямку відносяться роботи тих вчених, які розглядають ефективність лише як один з аспектів всебічної оцінки правових явищ та оптимального управління ними. Тому необхідно конструювати більш широку категорію, яка включала б у себе ефективність в зазначеному змісті, а також інші важливі аспекти всебічної оцінки державно-правових явищ [9, С. 168]. Прихильники такого підходу розглядають ефективність як елемент категорії "оптимальність", за якою соціальна результативність державно-правових реалій характеризується з урахуванням витрат, що забезпечують досягнення такої результативності [10, С. 40-47]. При цьому соціальна результативність (С) визначається за формулою  $C = (A2 - A1) / B$ , де А2 - результат функціонування державно-правового явища; А1 - початковий стан суспільних відносин; В - здійснені суспільством витрати.

Однак в середині кожного з напрямлень праворозуміння сутності ефективності також існує багато різних точок зору щодо цього поняття. Наприклад, поняття "ефективність" поділяють на види (рівні): виокремлюють ефективність правової системи в цілому, окремих інститутів і норм, соціальну і юридичну ефективність [4, С. 48-51]. При цьому соціальна ефективність розуміється як можливість досягнення за допомогою державно-правових реалій соціально корисних результатів, об'єктивним критерієм яких є їх відповідність потребам суспільства; юридична ж ефективність характеризується результативністю механізму реалізації правових явищ.

На наш погляд, слід зазначити, що поняття "ефективність" та "оптимальність" не є тотожними. "Оптимальність" є найвищою формою ефективності, найбільш корисний (соціально значущий) результат за мінімальних затрат. Тому при формуванні поняття "ефективність" повинні використовуватись кількісні та якісні показники, а також ступінь відповідності реального результату очікуваному.

Категорія ефективності не може бути визначена методами якісного аналізу, оскільки останній дозволяє формулювати загальні положення ефективності, що дає можливість робити судження про характер та тенденції в галузі розвитку окремих сфер правової дійсності. Але для аналізу ефективності соціальних витрат, що спрямовані на досягнення результативності державно-правових явищ, є необхідним кількісний аналіз, який дозволить відображати результативність досягнення цілей та витрати на її забезпечення. Тому виключне значення для підвищення ефективності державно-правових явищ має опрацювання показників, що характеризують як масштаб явища і окремих його складових, так і особливо рівень досягнення цілей, що стоять перед ним.

З урахуванням вищевикладеного можна зробити висновок, що поняттю "ефективність" треба надавати значення властивості, в результаті якої досягається поставлена ціль. Найбільш точно зміст категорії "ефективність", що використовується правознавством, може бути визначено як властивість державно-правового явища, що забезпечує при певних умовах досягнення цим явищем соціально корисних цілей.

Спираючись на вище викладене, вважаємо за можливе сформулювати декілька позицій щодо розуміння такого явища, як "ефективність судової системи". Ефективність судової системи дійсно визначається співвідношенням цілі та результату, однак відмітимо, що і ціль, і результат об'єктивно є суттю явища. Вони не охоплюються безпосередньо змістом ефективності судової системи. Містити вказівку на свою соціальну ціль судова система може, але тоді соціальна ціль як ідеально визначений її стан знаходиться поза межами власного змісту. Ціль завжди направляє, а

результат отримується. Вони ніколи не можуть стати внутрішньою властивістю судової системи. Вже з цієї причини ефективність не можна розглядати одночасно і як властивість судової системи, і як відношення її цілі та результату. Жодна внутрішня властивість, в тому числі і ефективність, не може розглядатися в якості її співвідношення з іншими зовнішніми явищами, а лише має вираз в "такому відношенні". Співвідношення цілі та результату – це не суть ефективності судової системи, а можливий шлях її зміни. Поняттям ефективності судової системи фіксується її певна внутрішня властивість, а точніше – її спроможність здійснити реальний благотворний вплив на певні правовідносини, внаслідок чого розв'язується соціальний конфлікт та досягається соціальна справедливість.

Нормативне закріплення цілі судової системи в українському законодавстві має декілька проявів. Грунтуючись на аналізі конституційних норм можна зробити висновок, що ціль судової системи – забезпечити розгляд та вирішення справ судовою владою. Зазначене положення повторюється і конкретизується в процесуальному законодавстві. Зокрема, аналіз норм чинного ЦПК України дає підстави визначити ціль судової системи – створення умов справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або спірних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Тобто, вказується не лише на якість судового розгляду (справедливий, неупереджений та своєчасний), а й вказується на кінцевий результат функціонування судової системи (її кінцева мета) – захист прав, свобод чи інтересів фізичних і юридичних осіб або держави. Виходячи зі змісту ст.ст. 2, 48, 142, 148 КПК України, зазначимо, що в кримінальному судочинстві ціллю функціонування судової системи є не лише захист чи охорона прав, але й розкриття злочину, викриття та притягнення до кримінальної відповідальності винних, встановлення істини по справі. З наведених положень можна зробити висновок, що законодавець отожднює поняття цілі, завдання та результату функціонування судової системи.

На наш погляд, оскільки судова система виступає організаційною формою функціонування судової влади, загальнотеоретичне визначення цілі судової системи необхідно моделювати виходячи з соціальної природи суду. Остання визначається наявністю суспільної потреби у розв'язанні конфліктів, викликаних зіткненням конфронтуючих інтересів членів суспільства. З погляду філософських категорій причини й наслідки в співвідношенні "соціальний конфлікт - судовий спір" перший виступає як причина, а другий - наслідок. Тобто призначення суду - розв'язання конфліктів, позовів. Ця соціальна функція існувала завжди, тому що вона необхідна в будь-якому співтоваристві (колективі) людей як діяльність третьої сторони, яка спроможна безпристрасно і авторитетно вирішити спір. В цьому розумінні суд - явище, що існує поза часом та цивілізацією [11, С. 52-54].

Що ж стосується очікуваного результату функціонування судової системи - досягнення соціальної справедливості, то стандарти справедливості судової системи були закладені ще в ХХ сторіччі, а саме, в Загальній декларації прав людини 1948 р., Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі - Конвенція), Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 р. Проаналізував зміст ч. 1 ст. 6 Конвенції, можна дійти висновку щодо основних засад справедливості судової системи: по-перше, особа повинна мати фактичний (реальний) доступ до установ судової системи, включаючи фінансові перешкоди у вигляді надмірного судового мита та судових витрат, апеляцію, строки позовної давності та ін., а також нормативне закріплення й реальне утвердження рівності громадян перед законом і судом. Другим аспектом справедливості судочинства є публічність судової процедури. У поняття "публічність" включається: а) проведення судових засідань у відкритому режимі; б) можливість усного розгляду хоча б на рівні першої інстанції; в) публічне проголошення судового рішення. Третьою засадою справедливості є розумний строк судового розгляду справи. Четвертою засадою справедливості судової системи є належна судова процедура, а саме: належне сповіщення про слухання; ґрунтування рішення суду лише на доказах, отрима-

них відповідно до закону; обґрунтованість рішення; забезпечення змагальності та рівності сторін в процесі; заборона законодавчого втручання у процес здійснення правосуддя; належне виконання судового рішення. І, нарешті, п'ятою засадою справедливості є правова легалізація судової системи: а) правова основа існування судової установи; б) діяльність суду ґрунтується на правових нормах; в) законність складу суду; г) незалежність та неупередженість суддів, підкорення їх лише закону. Закладення вищезазначених елементів в фундамент судової системи гарантує її справедливість.

Наприкінці відмітимо, що в науці та практиці щодо висновків про ефективність судової системи традиційно оцінюється лише робота судових установ. Між тим судова система – це відкрита система, її основна діяльність тісно пов'язана як з особами, які звертаються до суду і які приймають участь в судовому процесі, так і з органами, що здійснюють виконання судових актів, тобто забезпечують реальність захисту прав. Ефективність судової діяльності залежить не лише від суду, а й від суб'єктів, які тим чи іншим чином залучені до судового процесу. Тому при визначенні шляхів оптимізації судової діяльності слід оцінювати не лише ефективність функціонування самої судової системи, а і всього кола суб'єктів, які тим чи іншим чином торкаються судового процесу.

#### **Використана література:**

1. Кант И. Трактаты. – СПб, 1996.
2. Чупахин И.Я. Вопросы теории понятия. – Л., 1961.
3. Жалинский Ф.Э., Костицкий М.В. Эффективность профилактики преступлений и криминологическая информация / Жалинский Ф.Э., Костицкий М.В. –Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1980.
4. Эффективность правовых норм/ В.Н. Кудрявцев, В.И. Никитинский, И. С. Самощенко, В. В. Глазырин. – М., 1980.
5. Лейст О. Э. Сущность права / Лейст О.Э. – М., 2002.
6. Эффективность действия правовых норм / А.С. Пашков, Л.С. Явич, Л.И. Спиридонов и др. – Л., 1977.

7. Лунеев В.В. Эффективность борьбы с преступностью и ее отдельными видами в современной России // Государство и право. - 2003. - № 7.

8. Керимов Д.А. Философские проблемы права. - М., 1972.

9. Петрухин И.Л., Батуров Г.П., Морщакова Т.Г. Теоретические основы эффективности правосудия. - М., 1979.

10. Пашков А.С., Явич Л.С. Эффективность действия правовой нормы. (К методологии и методике социологического исследования) // Сов. государство и право. - 1970. - № 3.

11. Цихоцкий А.В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам. / Цихоцкий А.В. - Новосибирск: Наука, 1997.

**С.І. Саєнко**

заступник начальника кафедри адміністративного  
права та адміністративної діяльності

кандидат юридичних наук

*(Луганський державний університет*

*внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, Україна)*

## ПОЛІТИЧНА СКЛАДОВА АДМІНІСТРАТИВНО- ДЕЛІКТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Тенденцією розвитку сучасної української державної правової політики протидії адміністративній деліктності є незадовільний стан оновлення адміністративно-деліктного законодавства. Чинний КУпАП 1984 року більш-менш адекватно відображав політичну, економічну та правову ситуацію в країні, що склалася на той період часу. При прийнятті даного акта реформа адміністративно-деліктного законодавства не була згорнута, а навпаки, тоді вона одержала своє логічне продовження. Однак те, як вона відбувається сьогодні, до яких, деколи негативних наслідків може призвести або вже призвела, є украй актуальним і гострим питанням, над яким необхідно серйозно замислитися науковцям, політикам і представникам державної влади задля аналізу негативних наслідків відповідних реформаторських процесів.

Аналіз причин недосконалості чинного адміністративно-деліктного законодавства, особливо грубих, очевидних помилок і прогалин, допущених у ході чергового етапу його удосконалення, проведеного Законом України "Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо відповідальності за порушення правил дорожнього руху" від 5 квітня 2001 року № 2350-III, показує, що до числа головних з них доцільно віднести явне ігнорування рекомендацій адміністративної деліктології та адміністративно-правової науки. Про необхідність залучення вчених-адміністративістів до реформування як адміністративно-деліктного, так і кримінального законодавства говорилося достатньо багато не тільки в науковому середовищі, а й у парламенті, у Генеральній прокуратурі України тощо. Проте ніяких позитивних зрушень у цьому напрямі, на жаль, так і не відбулося. Правова експертиза законодавчих актів про адміністративну відповідальність все ще не отримала путівки в життя і, на превеликий жаль, немає ніяких особливих надій, що це станеться у найближчій перспективі. Однак ми повинні переконати наших правотворців і суспільство, що питання про ретельну правову експертизу всіх без виключення норм законодавства про адміністративну відповідальність як і раніше актуальне та має не тільки теоретичний, а й, перш за все, суто прикладний характер.

Тим часом негативні наслідки її ігнорування виявляються практично на кожному кроці, у тому числі при ухваленні законів у сфері протидії адміністративній деліктності та іншим антиправним проявам, а також в інших галузях законодавства: кримінального, цивільного, фінансового, природоохоронного, адміністративно-процесуального тощо. Достатньо навести положення частини 4 ст. 50 Кодексу адміністративного судочинства України, якими передбачається право адміністративних судів на підставі адміністративного позову суб'єкта владних повноважень застосувати примусові заходи щодо громадян України, іноземців чи осіб без громадянства, їх об'єднань, юридичних осіб. Зазначені нововведення вчені-адміністративісти вже охрестили "нонсенсом" ідеології адміністративної юстиції [1, с. 10-11].

Вважаємо, що однією з головних причин таких неспрогнозованих негативних наслідків розвитку в Україні законодавства про адміністративну відповідальність є відсутність концепції та програми реалізації державної правової політики протидії адміністративній деліктності на найближчі 10 років. Українські політики та законодавець повинні усвідомити, що зазначені правові документи доцільно приймати у формі законів без наповнення їх політичними деклараціями.

Проте й дотепер тенденцією створення вітчизняного адміністративно-деліктного законодавства є те, що воно все частіше використовується, як збряддя для реалізації політичних програм і декларації політичних цілей. Такого роду практика була поширена також і за радянських часів, коли адміністративно-деліктне законодавство було відверто політизованим і в ньому було дуже багато програмних моментів, політичних заяв. Це витікало з концепції законотворчості того періоду, сутність якої полягала в тому, що законодавство повинне не стільки регулювати суспільні відносини, скільки "виховувати" людей у дусі точного та неухильного додержання законодавства (див. ст. 1 КпАП УРСР). Вказана практика зберігається й сьогодні, оскільки того вимагають нормативні положення ст. 1 КУпАП.

На нашу думку, реалізуючи політику у сфері протидії адміністративній деліктності, держава повинна змінити підхід до формування законодавства про адміністративну відповідальність. Все-таки адміністративно-деліктне законодавство – це перш за все правові механізми, права й обов'язки, це адміністративна відповідальність, це юридичний захист. Решта всіх елементів – цілі, програми, заяви, на наш погляд, це політична матерія, не законодавча. Звичайно, коли депутати працюють над проблемою, їх складно утримати від того, щоб свої "оригінальні", тяжко народжені ідеї не закріпити у вигляді закону. Але від цього їм слід утримуватися, інакше стирається грань між законом і політичною заявою.

Ми переконані, що це не є на користь як програмним документам політичного характеру, так і адміністративно-деліктному законодавству України. На перший погляд, звичайно, привабливо політичну програму або якісь політичні гасла оформити у вигляді

закону: це підвищує їх суспільний статус, привертає до них увагу, створює певний імідж для окремого політичного документа. Але при цьому відбувається негативна річ – політизація й ідеологізація адміністративно-деліктного законодавства України та політизація практики його застосування. Відповідно, не можуть працювати в повну силу механізми судового захисту, механізми адміністративної відповідальності, оскільки якщо в адміністративно-деліктному законодавстві закріплені цілі, то спробуйте державний орган або його представника притягнути до відповідальності за недосягнення цих цілей – вони вам мільйон об'єктивних причин назвуть, чому ці цілі не досягнуті, наприклад, чому рівень адміністративної деліктності постійно зростає, більшість адміністративних стягнень не виконуються тощо.

Тому, на наш погляд, потрібно виходити з того, що для програм, для цілей, для політичних документів необхідні особливі правові або квазіправові документальні форми. Не треба змішувати політику та право в одних документах (виняток може скласти лише закріплення на рівні закону Концепції державної правової політики протидії адміністративній деліктності, із відповідним визначенням у ній для державних органів відповідних прав, обов'язків і найголовніше відповідальності за її не реалізацію). Адміністративно-деліктне законодавство України має бути законодавством, і воно повинне працювати як законодавство.

Інший аспект проблеми, на який би хотілося б звернути увагу. Надзвичайно важливо розділяти ефективність адміністративно-деліктного законодавства, ефективність законотворчості у сфері адміністративної відповідальності, тобто процесу створення цього законодавства та ефективність державної правової політики протидії адміністративній деліктності – правильності тих соціальних цілей, які намагаються досягти через створення цього адміністративно-деліктного законодавства.

Чинне законодавство, у тому числі й адміністративно-деліктне, сьогодні може розглядатися швидше як більш менш випадковий результат політичних дебатів і компромісів, чим як раціональне зусилля, спрямоване на соціальні зміни. Внаслідок цього і законодавча діяльність може розглядатися як символічний

акт, що не претендує на досягнення практичних результатів. Символічний у тому сенсі, що головною функцією політичної еліти може бути прояв стурбованості щодо вирішення певної проблеми, її готовності розділити клопотаність людей і бажання продемонструвати, що ситуація знаходиться під контролем.

Проте, як це не парадоксально звучить, в законотворчій практиці процитований момент дійсно дуже важливий. Вчені-адміністративісти неодноразово закликали депутатів Верховної Ради України до того, щоб аналізувати результативність адміністративно-деліктного законодавства, передбачати наслідки законів, що приймаються з метою забезпечення правопорядку в країні за допомогою заходів адміністративної відповідальності. Тим часом, якщо ви подивитесь повістку ВРУ, то в ній цих питань практично немає. Їх розгляд іноді відбувається на рівні комітетів, але теж в дуже невеликому, обмеженому обсязі. Найчастіше вони висвітлюються в певних експертних висновках по тому або іншому законопроекті.

Можна запитати, чому? Невже депутати не розуміють, як важливо аналізувати наслідки ухвалюваних ними правових рішень? Звичайно, розуміють. Але для них ефективність адміністративно-деліктного законодавства не зводиться до ефективності самої адміністративно-правової норми. Для них адміністративно-деліктна законотворчість ефективна, якщо їх показали під час дебатов, якщо вони виступили перед виборцями, якщо їх процитували газети – це теж складові елементи ефективності законодавчої діяльності.

І може виникнути парадоксальна ситуація, коли законодавча діяльність ефективна, а закон, направлений на врегулювання суспільних відносин у сфері адміністративної відповідальності, в результаті з'являється нікчемний, і наслідки його нікчемні. Тобто ефективний політичний шум навколо питання, а результат, загалом, не відповідає суспільним очікуванням. Але це свідчить про те, що ефективність самої адміністративно-правової норми не можна плутати з ефективністю законодавчого процесу – там свої критерії і своя оцінка.

У цієї проблеми є й інша сторона. Коли ми бачимо недостатню ефективність адміністративно-деліктного законодавства України або навіть його негативний результат, у цьому не можна звинувачувати лише депутатів. Потрібно розуміти, що позитивний або негативний результат впливу адміністративно-деліктного законодавства на суспільні відносини або рівень адміністративної деліктності – це сукупність багатьох складових. Після прийняття адміністративно-деліктного законодавства включається Кабінет Міністрів України, який або фінансує, або не фінансує реалізацію його нормативних приписів, включаються інші органи виконавчої влади, прокуратура, суд, громадські організації, ЗМІ. Тобто існує ще дуже багато учасників, які задіяні в процесі реалізації адміністративно-деліктного законодавства. Якщо будь-яка з цих ланок не працює – а ми чудово знаємо, як вони працюють, – позитивний результат не буде досягнуто. Тому в недоліках реалізації адміністративно-правової норми несправедливо звинувачувати тільки того, хто її створив. Потрібно розуміти, що адміністративно-правова норма – це лише один з елементів дуже складного механізму, за допомогою якого або досягається, або не досягається позитивний результат, наприклад, зниження рівня адміністративної деліктності.

Специфіка обговорюваної проблеми полягає в методологічній складності виділення того, що залежить від адміністративно-правової норми, а що – від інших елементів механізму реалізації адміністративно-деліктного законодавства. Тому що як зазначається в одному із прислів'їв "у перемоги сто батьків, поразка – завжди сирота". Мало хто погодиться взяти на себе відповідальність за те, що саме із-за його бездіяльності позитивний результат у сфері протидії адміністративній деліктності не досягнуто, але всі готові приєднатися до перемоги, якщо мета досягнута та отримано позитивний результат.

І останнє. Дуже важливий аспект проблеми – це розмежування ефективності адміністративно-деліктного законодавства і ефективності державної правової політики протидії адміністративній деліктності. Формально її об'єкт (мається на увазі об'єкт оцінки ефективності законодавства) відрізняється від об'єкту аналізу по-

літики. Проте, якщо на дане співвідношення подивитися з практичної площини, то принаймні під час забезпечення правопорядку правоохоронні органи ніяких фундаментальних відмінностей між оцінкою ефективності вказаних правових явищ не проводять. Іншими словами на практиці, оцінюючи адміністративно-деліктне законодавство, оцінюють і ефективність формування та реалізації державної правової політики протидії адміністративній деліктності в цілому.

Підсумовуючи наведене доцільно зазначити, що розроблення концептуальних засад державної правової політики протидії адміністративній деліктності має бути врешті-решт поставлене на тверду наукову і, водночас, на досконалу законну основу. Необхідно зрозуміти, що без цього ефективно протидіяти поширенню адміністративної деліктності в Україні неможливо, а вірогідність створення дійсно дієвого законодавства може перетворитися в політичну декларацію.

#### **Використана література:**

1. Авер'янов В. Кодекс адміністративного судочинства України: необхідність і шляхи усунення концептуально-понятійних вад / В. Авер'янов, Д. Лук'янець, Ю. Педько // Право України. - 2006. - № 3. - С. 10-11.

**Т.В. Татоли**  
доцент кафедри теорії і історії держави і права,  
кандидат історических наук, доцент  
*(Луганський державний університет  
внутрішніх справ імені Е.А. Дидоренко, Україна)*

#### **СООТНОШЕНИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЙ И ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ ВЛАСТЕЙ В ПРАКТИКЕ БОЛГАРСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕЖИМОВ 20-30-Х ГГ. XX ВЕКА**

Идея разделения властей, предложенная еще философами древности, получившая дальнейшую разработку в трудах мысли-

телей нового времени (Локка, Монтескье и др.), нашла свое практическое воплощение в практике государственного строительства большинства государств XIX столетия. В демократических и либерально-демократических государствах принцип разделения властей не только закреплен конституционно, но и реально соблюдается (хотя и здесь можно наблюдать тенденцию увеличения роли исполнительной власти). В государствах переходного типа и авторитарных государствах разделение властей, как правило, лишь декларируется, на практике же исполнительная власть стремится усилиться за счет законодательной, беря на себя значительную часть законодательных полномочий. Эта тенденция четко прослеживается в политической истории Болгарии 20-30-х гг. XX ст., когда за короткий промежуток времени у власти сменилось несколько политических режимов авторитарного типа.

В марте 1920 г. в Болгарии на парламентских выборах побеждает левая аграрная партия Болгарский земледельческий народный союз, которая и формирует в мае того же года однопартийное правительство, возглавляемое лидером БЗНС Александром Стамболийским. По нашему мнению, установившийся в стране политический режим авторитарным не был, но имел тенденцию к перерастанию в таковой.

Режим БЗНС официально не посягал на ликвидацию действовавшей в стране Тырновской конституции, что декларировалось партийными лидерами, однако на практике мы наблюдаем обратное. Прежде всего, нарушается соотношение закрепленных конституцией полномочий основных институтов центральной государственной власти: монарха, парламента и правительства. Роль монарха по сути стала формальной: он был лишен поста главнокомандующего болгарской армией, были ограничены его исполнительно-распорядительные функции, возможности контроля за деятельностью парламента (царь не налагал вето на принимавшиеся законы, не решал вопросов о роспуске и назначении даты выборов Народного собрания). В период правления БЗНС он даже не представлял страну на международной арене, поскольку эту роль взял на себя А. Стамболийский. Таким образом, налицо фактическая ликвидация двоеначалия в вопросах

осуществления высшей законодательной и исполнительной власти.

Как же складывались отношения представителей двух ветвей власти - правительства и Народного собрания? Многие исследователи отмечают нарушение в период правления БЗНС принципа разделения властей, причем не в пользу парламента. Происходит явное усиление роли и значения правительства. Это противоречило принципам Тырновской конституции, но было в духе программы "сельской демократии", разработанной А. Стамболовским. Правительство, состоявшее из деятелей крестьянской партии, увеличивая свою роль, обеспечивало увеличение роли крестьянства в политической жизни страны, что было необходимой ступенью к установлению этой самой "сельской демократии". Мысль весьма спорная, но очень привлекательная для крестьянского большинства населения страны.

Болгарский ученый Т. Галунов исследовал те тенденции, которые проявились в практике болгарского парламентаризма в период правления БЗНС и, по его мнению, способствовали изменениям в соотношении полномочий и роли правительства и Народного собрания [1]. Прежде всего, по инициативе БЗНС были изменены действовавшие с 1909 г. Правила деятельности Народного собрания: было ограничено время дебатов в пленарном зале при обсуждении законов и изменены правила вечерних заседаний. В соответствии с новыми изменениями вечерние заседания продолжались до 20.00, в исключительных случаях - до 24.00, и, в отличие от предшествующего текста Правил, позволялось в период с 20.00 до 24.00 начать дебаты по новому вопросу. В результате этих изменений были созданы дополнительные условия для увеличения числа принимаемых законов; за период 1920-23 гг. было принято 272 закона и поправки к существующим законам. Однако, считает исследователь, принятые наспех и часто под давлением правительства и "земледельческих" партийных структур, эти законы не всегда отвечали нуждам страны. Это можно было бы смягчить при условии, что парламентские комиссии работали бы эффективно; но это было труднодостижимо, поскольку в них до-

минировали представители БЗНС, не имевшие необходимой законотворческой компетентности [2].

В правление земледельцев были сделаны попытки, причем весьма успешные, игнорировать парламентский контроль оппозиции над правительством. Контроль, согласно Тырновской конституции, мог осуществляться в следующих формах: вопросы и запросы депутатов к правительству, создание парламентских проверочных комиссий по изучению деятельности министров [3]. По подсчетам исследователей, за период с марта 1920 г. по апрель 1923 г. правительство из 278 полученных вопросов дало ответ всего на 44 [4].

Запросы как одна из форм парламентского контроля могут быть определены как вопросы к правительству относительно мотивов или намерений его действий, которые могут повлечь за собой общие дебаты с участием представителей всех парламентских групп. С целью уменьшения действенности этой формы контроля БЗНС добивается изменений соответствующего пункта Правил работы Народного собрания, в результате чего ответы на запросы правительство может давать не по мере их поступления, а два раза в месяц. Это позволяло правительству затягивать с ответами на неудобные для него запросы или вообще не отвечать на них. В результате за период 1920-23 гг. Народное собрание получило ответ на 13 из 49 запросов, сделанных оппозицией к правительству [5].

Проверочные комиссии как форма парламентского контроля правительства в правление БЗНС применялись очень редко: из 8 созданных в 1920-23 годах комиссий деятельность лишь двух имела отношение к действиям исполнительной власти. Но их доклады не были оглашены в зале заседаний.

Таким образом, парламентский контроль над деятельностью правительства БЗНС был явно нерезультативным, что свидетельствует о невыполнении Народным собранием одной из важнейших функций любого парламента. Это делало Народное собрание в некоторой степени "инструментом" правительства и нарушало принцип разделения властей.

Уменьшению роли Народного собрания способствовало и восстановление такого депутатского наказания, как "лишение слова", существовавшего до 1909 г.: закрывание рта оппозиции укрепляло позиции депутатов-"земледельцев", действовавших во исполнение решений своей партии и, соответственно, премьер-министра А. Стамболийского. Этим же целям служило и игнорирование правительством БЗНС депутатского иммунитета. Так, 17 сентября 1922 г. были арестованы бывшие министры кабинетов, находившихся у власти в 1912-13 гг. и 1918 г., признанные БЗНС виновниками национальных катастроф: Т. Теодоров, Д. Яблански, М. Маджаров, С. Бобчев, С. Костурков, Й. Фаденхехт, А. Малинов, А. Ляпчев, Г. Данаилов и Н. Мушанов, хотя в момент ареста они являлись депутатами. Арест произошел по распоряжению правительства, которое 24 октября 1922 г. издало постановление, "узаконившее" задним числом арест. В такой ситуации Народное собрание должно было соответствующим образом отреагировать и высказаться по вопросу задержания депутатов. Однако преобладавшие по численности депутаты от БЗНС не выполнили своей депутатской обязанности [6]. Министр внутренних дел Р. Даскалов, замещавший в тот момент А. Стамболийского, оправдывал задержание депутатов фактом, что они вскоре будут отвечать перед судом как бывшие министры. По его мнению, аресты отвечали государственным интересам, несмотря на то, что не была соблюдена законная процедура [7]. Таким образом, налицо нарушение принципа разделения властей: подконтрольный орган (кабинет министров) совершает насилие над представителями контролирующего органа (Народного собрания).

Возрастание роли исполнительной власти за счет уменьшения контроля над ней власти законодательной проявлялось и в том, что А. Стамболийский как премьер-министр отчитывался о работе правительства не перед Народным собранием, а перед съездами БЗНС [8].

Эта идея - об ответственности правительства не перед царем и Народным собранием, а перед руководящими органами партии - звучала на XVI (1921 г.) и XVII (1922 г.) съездах БЗНС. Так, на XVI съезде А. Стамболийский заявил: "Депутаты лишь являются

представителями организованного земледельческого народа, которые пользуются его доверием. Они могут контролировать их деятельность, но не могут лишить их должности. Снять может только тот, кто и министров, и депутатов назначал, т.е. съезд" [9]. О реализации этой идеи свидетельствуют и такие факты. XVI съезд БЗНС заслушал отчет Стамболийского о деятельности правительства, принял его отставку и вновь возложил на лидера партии полномочия подобрать новый состав кабинета. На XVII съезде в 1923 г. процедура была повторена. Отставка правительства в феврале 1923 г. была принята Верховным союзным советом БЗНС, заседавшим совместно с Верховным союзным судом и парламентской фракцией "земледельцев".

9 июня 1923 г. оппозиционно настроенные к режиму БЗНС силы, возглавляемые организациями Народный стовор и Военная лига, произвели государственный переворот. В новом правительстве, составленном из представителей оппозиционных БЗНС партий, ключевые посты заняли военные, представители Военной лиги, а премьер-министром стал председатель Народного стовора А. Цанков. В стране утвердился правоавторитарный режим.

Новая власть не ставила задачу открытой ломки старой государственной-политической системы. Сохранялись конституционные формы организации власти - выборный парламент, Совет министров, в котором были представлены различные партии, наследственный монарх как глава государства. Следовало лишь приспособить традиционную парламентскую структуру к потребностям этой новой власти, добиться усиления исполнительной власти за счет законодательной, а для этого - наполнить старую форму новым содержанием.

Прежде всего, значительно возросла роль премьер-министра, в руках которого сосредотачивалось общее политическое руководство государством. Значение единоличного главы правительства было гораздо большим, чем всего кабинета как коллективного органа. И это не случайно, поскольку таким образом обеспечивалось единство в основных направлениях деятельности властных структур. Однако полной бесконтрольности в своих действиях А. Цанков достичь не смог, так как вынужден был считаться с военными, обеспечившими его приход к власти.

В связи с усилением роли исполнительной власти уменьшилась роль власти законодательной, то есть Народного собрания. Эта тенденция не была новой для страны: режим БЗНС уже продемонстрировал те возможности, которые дает правительству перераспределение полномочий в его пользу. Да и в прошлом Болгарии уже были периоды, когда роль Народного собрания падала за счет увеличения значения исполнительной власти. Никаких юридически закрепленных преобразований законодательной власти режим А. Цанкова не осуществлял, просто возрастание роли правительства приводило к тому, что оно брало на себя ряд законодательных функций. По свидетельствам современников, нередкой была практика, когда кабинет министров принимал по тем или иным вопросам решения, имевшие силу закона, и только ставил об этом в известность депутатов [10]. Одновременно практически на нет была сведена возможность парламентского контроля за деятельностью правительства. Тем самым, формально не отрицая роли парламента, но диктуя ему свою политику, кабинет Цанкова внес серьезные коррективы в принципы и практику парламентаризма. Этому способствовали и попытки создания единой провластной партии, каковой станет Демократический сговор. В дальнейшем же предполагались более радикальные изменения. Об этом косвенно свидетельствует фрагмент тронной речи монарха перед второй сессией новоизбранного Народного собрания, в котором подчеркивалось, что нужно "улучшить и больше приспособить к духу времени наше правовое устройство" [11]. Сущность этих изменений предугадать несложно: после прихода к власти следовало воплотить в жизнь предложенную народу в качестве программной идею "сильной государственной власти".

Процесс претворения в жизнь этой идеи оказался настолько болезненным для государства, сопровождался таким значительным количеством жертв, что это, наряду с очень нерезультативной внешней политикой, обострением экономических проблем, стало причиной смены премьер-министра. 4 января 1926 г. Александр Цанков, чтобы избежать снятия с поста премьер-министра, подал в отставку и заявил, что своим преемником он видит Анд-

рея Ляпчева. Отставка была принята царем, который поручил формирование нового кабинета А. Ляпчеву. Ляпчев устраивал Бориса своей склонностью к компромиссам и отношением к трону как к незыблемой основе государства. Кроме того, Ляпчев как человек с большим политическим опытом и авторитетом специалиста по хозяйственным и финансовым вопросам, полученными еще в период его деятельности в довоенных кабинетах, устраивал и предпринимательские круги, стремившиеся извлечь максимальную пользу из складывавшейся экономической конъюнктуры: признаки стабилизации на Западе и в самой Болгарии все отчетливее давали о себе знать [12].

При правительстве Ляпчева продолжалась тенденция увеличения роли исполнительной власти. По мнению самого Ляпчева, парламент являлся выражением представительного характера политической системы, а его большинство выдвигало правительство, но в то же время именно исполнительная власть должна осуществлять руководство страной. Народному собранию должна быть отведена вспомогательная роль: оно должно своей законодательной деятельностью, прениями и т.д. содействовать осуществлению правительственных предпочтений [13].

На практике это проявлялось в следующем. В Народном собрании самую активную роль играли члены правительства, поскольку все они, за исключением военного министра, были депутатами. Они во главе с Ляпчевым участвовали во всех заседаниях парламента, направляя его работу. Именно Ляпчев чаще всего определял повестку дня следующих заседаний, их сроки. Исполнительная власть преимущественно осуществляла и право законодательной инициативы. С октября 1927 по июнь 1929 г. министры внесли 182 законопроекта, из которых 145 стали законами. В это же время "по частной инициативе" (для чего было необходимо собрать подписи не менее 1 депутатов) было внесено 36 законопроектов, а принято всего 6 [14].

19 мая 1934 г. в Болгарии был осуществлен очередной государственный переворот, организаторами которого стали политическая группа "Звено" и Военный союз (бывшая Военная лига). И вновь в деятельности новых властей наблюдается тенденция уве-

личения роли исполнительной власти за счет перехода к ней части полномочий власти законодательной. Новое правительство, которое возглавил представитель "Звена" К.Георгиев, издает 25 мая 1934 г. декрет (отныне все преобразования в государстве будут осуществляться с помощью таких декретов), в котором закрепляет за собой законодательную функцию: "Все постановления Министерского совета, принятые в течение и после 19 мая 1934 г., имеют силу закона и отменяют законные распоряжения, которые им противоречат. Изданные в это же время распоряжения министров о назначении должностных лиц или по организационным, административным и финансовым вопросам имеют обязательную силу и не могут не исполняться под предлогом, что они несообразны с законом или ему противоречат" [15].

Правительства, действовавшие после падения в 1935 г. "режима 19-майцев", находились под влиянием царя Бориса III и действовали в интересах усиления его власти. Все они, в известном смысле, имели дворцовый характер: премьер-министры были доверенными лицами царя, а не лидерами той или иной партии, министрами становились политически неизвестные лица, военные, технократы, администраторы, чиновники, полностью зависимые от царя. Законотворчество через правительственные декреты, начатое предшествующим режимом, не было приостановлено. Наоборот, издавались декреты с исключительно карательными постановлениями, в результате чего увеличивалась роль подчиненной царю исполнительной власти: декрет об изменении и дополнении декрета о роспуске партийно-политических организаций (1935 г.), декрет о защите моральной и материальной силы армии (1936 г.), декрет о государственной полиции (1937г.), декрет о временном надзоре за прессой (1938 г.), декрет о государственном надзоре за организациями и объединениями (1938 г.) и др. [16].

Увеличение полномочий исполнительной власти было решено закрепить конституционно. И в 1936 г. кабинет министров рассматривал несколько вариантов новой конституции. Все они, по мнению исследователей, были отмечены сочетанием традиционного консерватизма и антипартийности, но не включали тоталитарных элементов. Народное собрание должно было трансформи-

роваться в Законодательное (по одному из вариантов, двухпалатное), имеющее право менять, дополнять, толковать вносимые советом министров законопроекты. Совет министров, парламент и царь становились равноценными законодательными органами. Выборы в парламент становились двухстепенными, кандидатам запрещалось принимать инструкции каких-либо партий. Депутатами по закону становились некоторые государственные чиновники, а также председатели торгово-промышленных, ремесленных и земледельческих палат. Формулировки прав и свобод были взяты из Тырновской конституции, хотя предполагалась возможность их ограничения специальными законами [17]. Ни один из проектов новой конституции одобрен не был. Впоследствии до принятия новой конституции дело так и не дошло.

Когда осенью 1938 г. парламентская оппозиция (ее представляли депутаты, связанные с БЗНС, социал-демократической, коммунистической и некоторыми центристскими партиями) проголосовала за вотум недоверия правительству, это показало монарху наличие опасной тенденции – стремления законодательной власти к увеличению своей роли. Ответным шагом монарха стало внесение с помощью проправительственных депутатов очередных изменений в Правила деятельности Народного собрания. Были предусмотрены новые ограничения прав народных представителей, увеличение прав комиссии по проверке выборов, увеличение наказаний для депутатов за нарушение внутреннего порядка и т.д.

Таким образом, политические силы Болгарии, приходившие к власти в 20-30-е гг. XX ст., в своей деятельности нарушали принцип разделения властей, стремясь к усилению исполнительной власти, что проявлялось в переходе к ней части законодательных полномочий, уменьшении роли Народного собрания, ослаблении парламентского контроля за деятельностью правительства. Подобные тенденции не являлись чем-то, произросшим исключительно на болгарской почве. Их можно было наблюдать в политической практике многих западноевропейских государств в XX ст., что свидетельствует об определенной трансформацией в современных условиях принципа разделения властей.

**Використана література:**

1. См. Галунов Т. БЗНС и българският парламентаризъм (1920-1923) // Исторически преглед. - 1998. - № 5 - 6. - С. 60-76.
2. Галунов Т. Ук. соч. - С. 65.
3. Методиев В., Стоянов Л. Български конституции и конституционни проекти. - София, 1990. - С. 29 - 30.
4. Петрова Д. Самостоятелното управление на БЗНС. - София, 1988. - С. 271.
5. Галунов Т. Ук. соч. - С. 67 - 68.
6. Петрова Д. Ук. соч. - С. 287 - 298.
7. Галунов Т. Ук. соч. - С. 76.
8. См. Петрова Д. Самостоятелното управление на БЗНС. - С. 186, 271.
9. Крапивин А.В. Александр Стамболийский: жизнь, взгляды, деятельность. - М. : Высшая школа, 1988. - С. 105.
10. Гришина Р.П. Возникновение фашизма в Болгарии. 1919 - 1925 гг. - София : Изд-во на БАН, 1976. - С. 213.
11. Българските царе в Народното събрание (1879 - 1946): Тронни слова. - София, 1996. - С. 259.
12. Болгария в XX веке. Очерки политической истории. - М. : Наука, 2003. - С.205.
13. Първанова Р. Андрей Ляпчев в спомени на съвременниците // Минало. - 1994. - № 3. - С. 64.
14. Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 1917 - 1929 гг. - М. : Наука, 1988. - С. 295.
15. Наредба-закон от 25.05.1934 г. // Ф.Милкова. История на Българската буржоазна държава и право през периода 1918 - 1944. - София, 1973. - Приложение. - С. 73.
16. Манчев К. Монархията и диктатура в България (1934-1944) // 681 - 1948. Из историята на българската народност и държава: Изследвания, анализи, преоценки. - София : Изд-во Пеликан алфа, 1993. - С. 279 - 280.
17. Цветков П. Поппетров Н. Към типологията на политическото развитие на България през 30-те години // Исторически преглед. - 1990. - № 2 - С. 72 - 73.

**Л.О. Терських**

доцент кафедри теорії та історії держави та права,  
кандидат педагогічних наук, доцент  
*(Луганський державний університет  
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, Україна)*

### АКМЕОЛОГІЧНІ РЕАЛІЇ В РОЗБУДОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Історично Україна стоїть на межі взаємодії європейської й азіатської цивілізацій, й тому є результатом продуктивного поєднання багатьох культур. Балансуючи між Сходом і Заходом, геополітичними інтересами великих держав, українці зберегли свою ментальність і культуру, але втратили державність.

Розуміння державності як феномена визначає певну плюралістичність. Саме її існування як історичного феномена потребує постійного самовизначення, постійного людського самопорозуміння, національно-культурної само ідентифікації [1, с. 5].

Українці зуміли за несприятливих історичних обставин сформуватись, створити неповторну національну культуру, перетворитись у модерну націю, яка проголосила у кінці ХХ століття свою незалежну державу.

Нині, за умов розбудови незалежної української державності, в Україні гостро постає проблема відродження духовних основ української національної державності... Без знання історії державності неможливе відтворення та збереження нашого національного минулого, значення його місця та ролі у загальнолюдському процесі розвитку цивілізації. Народ без історичної пам'яті приречений на деградацію.

М. Бердяєв зазначав: "Ви не зрозумієте жодної з великих історичних епох, чи то епоху ренесансу, епоху розквіту середньовічної культури, зародження раннього християнства, чи період розквіту еллінської культури...інакше як шляхом історичної пам'яті, в одкровеннях якої пізнаєте своє духовне минуле, свою духовну культуру, свою батьківщину. Ви повинні

переносити свою духовну долю у всі великі епохи для того, щоб осягти їх". Вивчення витоків, етапів становлення українського етносу, його культури, ментальності, творення української нації та державності, що формується усіма народами, які проживають в нашій країні – питання надзвичайно важливі для розуміння історії нашої вітчизни, її перспектив у сучасному світі.

Щоб дізнатися, куди і як йти суспільству у своєму розвитку, необхідно знати, звідки, з якого стану воно вийшло й який його історичний шлях.

Дю Таміль писав: "Історія законів та устрою держави є історією людської мудрості, тоді як опис битв та облог є не що інше, як історія людського безумства" [2, с. 6]. Зрозуміло, що особливе геополітичне становище України стало величезним випробуванням для природних сил народу та його волі до життя і самоствердження. Від часів Батия всі ці чинники, разом узяті, і визначили трагічну історичну долю України, що й спричинило, зрештою, драматизм світосприймання українця як домінуючу його духовного життя. Проте цей драматизм, це особливо гостре відчуття своєї тяжкої долі спричинило не лише постійно пригнічений стан українця, а й зумовило його героїчні та відчайдушні спроби в розбудові своєї державності. І це щоразу додавало йому сил, підіймало на опір, а згодом і відкриту боротьбу в обстоюванні своїх законних прав та інтересів, попри всі страхітливі дії, спрямовані на придушення цих спроб.

Для самоствердження особистості в Україні вченими та громадськістю сьогодні велика увага звернена до етнічної історії, національних та державотворчих процесів.

Реалізація української ідеї як самоствердження українського народу, який сам визначає власну долю відповідно до свого світобачення, до власного розуміння пріоритетів та перспектив суспільного розвитку, може здійснитися лише на перехресті засвоєння досвіду світової спільноти, визначення та врахування тенденцій розвитку загальнолюдської культури на основі власного багатоговікового досвіду боротьби та праці, здобутків і втрат, звершень і прорахунків [1, с. 123-124].

Питання про реальність національного характеру - це питання про єдність історичного суб'єкта, яким є певна нація. А наявність та єдність такого суб'єкта - це питання єдності історії.

Великі історичні народи відзначаються саме тим, що вони діють впродовж тривалої історичної доби, постійно вносячи до загальної історичної дійсності специфічні якості своєї вдачі та здатностей. Тобто вони мають певну долю, посідають в історії своє місце, сама наявність якого становить складову частину загального сенсу історії [1, с. 135].

Історична доля українців не позбавлена слави, проте вона досить гірка. Гіркою доля є тоді, коли в ній не можуть здійснитися людські прагнення, хоч би які зусилля докладались.

Багатовіковий досвід українського народу в усіх галузях матеріального і духовного життя увійшов до скарбниці безцінних надбань людської цивілізації.

Закономірність виникнення, розвитку та занепаду давньоруської, литовсько-руської, військово-демократичної (козацької), гетьманської форм української державності та чинних правових систем, державно-правовий розвиток України після Лютневої революції (1917 р.) у Петрограді й до 1991 року - це боротьба за державність українського народу, яка мала гірку історичну долю [3].

Довгий час, з періоду занепаду Галицько-Волинського князівства, й до часів Б.Хмельницького, український народ вів велику тривалу боротьбу за волю, можливу лише за умов державності. Врешті-решт була збудована козацька держава - Гетьманщина - нова форма Української держави. Зборівський договір примусив міжнародну спільноту визнати територію і права козацької України. Та, аналізуючи історичні обставини, Б.Хмельницький вдався до укладення військово-політичного союзу з Московською державою, прагнучи повного визволення українських земель з під влади Речі Посполитої. Ці часи відомі в історії української державності, як часи обмеження автономії України, а потім і повна її втрата за часів Петра 1 та Катерини II, яка в 1764 році ліквідувала Гетьманщину, а в 1775 р. - Запорозжя, як гаранта української державності й саму державність.

То ж ні своїм попереднім досвідом у сфері національно-державного будівництва, ні конституціоналізмом, ні ідеями та концепціями суверенітету, декларованих на теренах національно-державного відродження, український народ не поступався іншим націям світу. Однак, на відміну від інших народів Європи, він не зміг утвердити свою суверенність упродовж майже трьох століть.[3] Хоча його державне існування ставало історичним фактом, зафіксованим в Універсалах Української Центральної Ради (1917-1918 рр.), у прокламації Української Національної Ради у Львові 1918 р., в Акті Соборності України 22 січня 1919 р., в проголошення 15 березня 1939 р. незалежності Карпатської України, та декларуваннями суверенності України конституціями УРСР. В умовах партійної монополії на владу, посилення унітаристських тенденцій в державному будівництві, Україна у складі Радянського Союзу залишалась економічно й політично залежною від союзного центру. Радянське право пройшло певний еволюційний шлях від правового нігілізму та революційної правосвідомості до кодифікації законодавства, створення Зводу законів СРСР і УРСР. Проте чіткі правові форми й відносно висока юридична техніка часто співіснували з юридичною догмою та політичним цинізмом [4]. Тобто, історично формувалась політична свідомість українців, куди належать уявлення, погляди, ідеї про суспільство та державу, про природу державної влади тощо. Це можуть бути як "повсякденні" уявлення окремих людей, соціальних груп та всього суспільства (так звана "масова політична свідомість"), так і професійні ідеї, концепції, теорії ("професійна політична думка"). А також політична поведінка, куди належить поведінка, пов'язана з використанням влади або з намаганням вплинути на державу: це дії законодавця та урядовця, критика дій посадових осіб чи політичних інституцій, створення політичних партій, участь у виборах, лобювання та інші різновиди тиску на державу.

Держава - базовий інститут політичної системи і політичної організації суспільства, створений для налагодження життєдіяльності суспільства загалом і виконання політичної влади домінуючою частиною населення у соціально-неоднорідному суспільстві з метою забезпечення його цілісності й безпеки, задоволення за-

гально соціальних потреб. Виникнення та існування держави пов'язане з будь-якою соціальною диференціацією суспільства, де поряд із спільними, загальносоціальними та загальнолюдськими, диференційоване суспільство має також і свої особливі, а не рідко й протилежні інтереси [5].

Концепції української державності в концентрованій, узагальненій формі відображали ідеали політичних еліт, прагнення представників народних мас, давали відповіді на запитання чим повинна бути українська держава, для чого вона існуватиме, яким шляхом буде побудована. Кінець ХХ – початок ХХІ століття характеризується формуванням основних політичних ідеологій в Україні, однотипних з основними європейськими ідеологіями, таких як демократизм, консерватизм, націоналізм [1, 251].

Державницькі ідеї в українській політичній думці мають глибоке коріння. Їх початки лежать в "Слові про закони і благодать" Іларіона, "повісті врем'яних літ", творах українських гуманістів і полемістів, козацьких літописців, працях істориків народницької школи, представників національно-державницького напрямку, прихильників радикально-націоналістичної ідеології й знаходять продовження в працях наших сучасників.

Історія державотворчої думки в Україні не однотипна. Це – арена протистояння політичних ідей, що реально відображають стан розвитку суспільства, держави, нації.

Називаючи український народ окремою етнографічно-культурною одиницею, народники, наприклад, розглядають його як історико-політичну суцільність.

В українській історії консерватизм проявлявся у відстоюванні рідної мови, батьківської віри, звичаїв та обрядів, а головне – традиційних форм родинного й громадського життя. Така настанова допомагала зберегти українську національну ідентичність в умовах бездержавного життя. В сучасному політичному спектрі України представники консерватистської ідеології вважають демократичний націоналізм певним балансом між інтересами нації та правами людини, віддають перевагу суспільним інтересам, а не особистісним, інтересам держави перед правами громадян і завжди схильні до преференції на користь нації.

В основі націократичного напрямку лежить складний і суперечливий феномен, а також об'єктивний історичний процес, що розвивається за своїми власними законами. Цей феномен – націоналізм.

Під ліберальними ідеями криється прагнення до свободи, демократії, гуманізму. Лібералізм ґрунтується на визнанні пріоритетності прав особи, яка є вищою цінністю порівняно з колективною, нацією, суспільством та державою. Цей світогляд стверджує визнання святості та недоторканості приватної власності, гарантії прав та свобод особи. Сучасний лібералізм розглядає націю, як більш складне явище, визначаючи важливу роль культури в широкому розумінні, сформовану людьми й передану від одної генерації до наступної. Тобто ліберальні ідеї в нації можуть бути культурні й етнічні – визначається поліетнічність у кожній нації.

Сучасна соціал-демократична думка вважає, що у своєму культурному та історичному розвитку народ послідовно проходить шлях від племені до нації, яка повинна будуватись не на етнічній, а на громадській основі. Нація, на їхню думку, тісно пов'язана з історією конкретного народу, але органічно інтегрує й усі інші етнічні і культурні групи, що живуть на її землі.

Отже, індетермінізм в контексті розбудови державності в Україні, має основні державотворчі ідеї, що зароджувались синхронно з формуванням модерної української нації впродовж багатьох століть. Він має своє продовження в сучасній незалежній Україні, спираючись на теоретичний та практичний фундамент. А це, в свою чергу, свідчить про вікові традиції, спадкоємність, та актуальність в сьогоденнішому суспільстві, дає підстави для перспективного розвитку української державності у майбутньому [2].

#### **Використана література:**

1. Феномен української культури: методичні засади осмислення. / Відповід. ред. В. Шинкарук, Є. Бистрицький. – К.: Фенікс, 1996. – 470 с.
2. Крупник Л.О. Історія України: формування етносів, нації, державності. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 216 с.

3. Історія державності України. Експериментальний підручник. За заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Бандурки О.М., д-ра юрид. наук, професора Ярмиша О.Н. - Х.: Одиссей, 2004. - 608 с.

4. Терських Л.О. Культурологічні основи розвитку системи освіти та педагогічної думки на Донеччині в кінці ХІХ – початку ХХ століття: дисерт. канд.пед. наук. – Луганськ, 2001. – 198 с.

5. Кузьминець О., Калиновський В. Історія держави і права України. Видав. "Україна". - К., 2002. - 427 с.

6. Історія України та її державності. За ред. д-ра істор. наук, проф. Л.Є. Дещинського. - Львів: "Бескид Біт", 2005. - 368 с.

**О.В. Дмитренко**

викладач кафедри конституційного та міжнародного права  
*(Луганський державний університет  
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, Україна)*

### **ТЕМА ВЛАДИ У ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ**

Тема влади (або різноманітні її аспекти) вивчаються будь-якою наукою, за умовою, що предметом її дослідження є держава, право, суспільство – бо влада, як цивілізований феномен, є притаманною для будь-якого сталого об'єднання людей [1].

Багато авторів – представників різних теоретичних й методологічних напрямків – звертались у минулому й звертаються сьогодні до вивчення цього явища. Так, наприклад, Т. Парсонс розглядає владу лише у політичному виміру, залишаючи поза дужками інші її вияви. Біхевіористи Г. Ласвел, А. Каплан, Р. Даль зводять усе різноманіття владного спілкування у соціумі до відношень між акторами та їхніми вольовими прагненнями, переконаннями, та, природно, інтересами. Х. Арендт визначає владу як спосіб регулятивного спілкування (діалогу) між рівними суб'єктами. У рамках формально-управлінського підходу увага приділяється, як правило, державній владі із притаманними їй відносинами панування-підпорядкування; лише мимохіть розглядаються інші види влади (соціальна, економічна, політична, тощо).

Очевидно, що об'єктивні труднощі у визначенні влади пов'язані, по-перше, з тим, що багато мислителів, починаючи з давніх часів й закінчуючи сьогоднішнім, намагалися збагнути запропонувати своє власне трактування цього невловимого явища. Розглядаючи владу з різноманітних методологічних позицій, вони сформували неосяжне пізнавальне поле (у накопиченому на протязі століть матеріалі сучасний дослідник може навіть розгубитися); по-друге, різноманіття поглядів на владу багато в чому пояснюється обставинами й соціальним запитом на той чи інший вид інтелектуальної діяльності на визначеному історичному етапі; по-третє, проблема влади (державної, політичної, інш.) поринає, як правило, у край ідеологізований та політизований простори.

Сучасний рівень розвитку правової й політичної науки пропонує вже досить велику кількість концепцій та підходів, що надають власне бачення природи влади, її видів й основних тенденцій розвитку. В спеціальній літературі зустрічаються різноманітні визначення й класифікації.

Можна виділити наступні традиції у вивченні й розумінні влади: вольова, структурно-функціональна й інтелектуально-технічна.

Вочевидь, що вольове розуміння влади є традиційним для німецької наукової думки. Влада у Гегеля, Маркса, Фіхте, Шопенгауера, Ніцше та Вебера розглядалася як потенційна спроможність (або можливість) нав'язування своєї волі суб'єктом влади – об'єктові. Наприклад, у Ф. Ніцше влада є воля й спроможність самоствердження, у К. Маркса – воля пануючого класу, у М. Вебера – це спроможність, можливість проводити усередині суспільних відношень волю суб'єкта, всупереч опорі, за допомогою різних механізмів і технік.

У рамках структурно-функціонального підходу влада розглядається у якості посередника у системі суспільних відносин і, більш того, вона належить не окремим індивідам, а є надбанням колективу. Влада у цьому випадку виступає як інтегруючий й регулюючий фактор, функцією якого є мобілізація соціальних сил для досягнення тієї чи іншої соціально значущої мети (Т. Парсонс). Розвиваючи цю ідею, Д. Істон акцентує увагу на спромож-

ності влади приймати значущі для суспільства рішення, привносячи й підтримуючи визначені цінності [2].

Інтелектуально-технічна традиція представлена, в основному, двома напрямками. Перше – комунікативне (Х. Арендт, А. Гіддес, Ю. Хабермас) – де влада визначається як вид тотального спілкування, яке з цього приводу не може бути чіткою власністю (або бути власністю окремого суб'єкта). Влада служить організації погоджених суспільних дій, що обпираються, перш за все, на перевагу публічного інтересу над приватним [3]. Ю. Хабермас вважає, що влада є механізмом опосередкованого виникнення протиріч між публічною та приватною сферами життя, яка забезпечує при цьому відтворення природних каналів комунікації та взаємодію між усіма політичними суб'єктами [4].

Щодо другого напрямку, до нього можна віднести концепцію М. Фуко (генеалогія влади). Звертаючись до розгляду сутності влади, він відходить від традиційного її розуміння як впливу (примусу) суб'єкта на об'єкт за допомогою різноманітних механізмів, ресурсів, тощо. Влада у Фуко розглядається не як сукупність інститутів та апаратів, а як множинність відносин сили, іманентних областей, у яких вони здійснюються й формуються (економічні, політичні, інш.). У зв'язку з цим влада розглядається не у якості надбання, яке можна придбати й застосувати, а навпаки – як певний комплекс стратегічних дій з притаманними йому знаннями, технологіями й техніками [5].

Таким чином, влада не має своєї власної екзистенції (існування), вона не є довольною і не живе сама по собі, коли кожен бажаний може її захопити, утримати й володіти нею. Ні, вона народжується у надрах соціальної діяльності, існує у вигляді мислення, дій, думок й поведінки. Згідно такого розуміння, влада виступає як соціальна дія, яка інструментуалізує волю колективу по відношенню до певної значимої мети.

З точки зору сучасного розвитку загальної теорії держави безсумнівний інтерес викликає дослідження імперативного, диспозитивного та дисциплінарного аспектів влади. Щодо імперативного підходу – ми розуміємо сукупність суспільних відносин, що базуються на принципі панування й підпорядкування, тобто такі

відносини мають асиметричний характер. Останнє, без сумніву, притаманне сфері державного управління, де завжди існує чітке формально-нормативне регулювання відносин між різними органами державної влади. Говорячи про диспозитивний характер, слід відмітити, що цей вид відносин базується на принципах рівності сторін й встановлення власно-зобов'язувальних відносин між рівними суб'єктами на договірній основі. Цьому виду, відповідно, притаманний симетричний характер відносин.

І найбільш важко уловимі (часом неусвідомлювані) владні відносини мають дисциплінарний характер. Такі взаємовідносини, які виникають між державою, його органами, різними інститутами й суспільством, є опрацьованими сьогодні у вітчизняній літературі явно недостатньо. Можливо саме цим і пояснюються ті труднощі, що виникають при вивченні характеру владного впливу держави на громадянське суспільство в умовах переходу від тоталітарної до демократичної моделі соціально-політичного устрою. Фактично, дисциплінарний характер влади починає формуватися у Європі вже у XVII-XVIII ст.ст., коли владні відносини розповсюджуються на нові, раніше приватні сфери людської поведінки за допомогою таких владних практик (дисциплін), як релігія, медицина, освіта, педагогічний контроль, в'язниця, etc. У рамках останніх й створюються контрольні та репресивні елементи, що утворюють так звану "дисциплінарну владу" [6], під якою, в свою чергу, ми розуміємо певні техніки, що трансформують окремих суб'єктів комунікації й взаємовідносини у об'єкти (підлеглості).

Щодо питання визначення специфіки державної влади слід, перш за все, розподілити (і такий подібний досвід все частіше затверджується у сучасній українській державознавчій літературі) політичну та державну владу. Зазначимо, вслід за Ч.Е. Мерріамом та деякими іншими авторами, що сучасний політичний простір є представленим двома полюсами: в першу чергу, це державна влада, з іншого боку – це неофіційний вплив різноманітних (консолідованих) суб'єктів, зокрема, політичних партій, організацій, окремих соціальних груп, тощо. Таке подібне співіснування офіційного центру влади та багатьох інших організацій, сил й відпо-

відних ним зон впливу, було описано ще в трудах Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш.Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та інші [7]. У зв'язку з цим, політичну владу можна визначити як багаторівневу, складну мережу владних відносин, національних управлінських стратегій і практик, що постійно змінюються, самоорганізуються та саморозвиваються. А саме від того, яким чином взаємодіють між собою усі суб'єкти та інститути у політичному просторі, яким є характер і принципи цих взаємовідносин, залежить стан та режим функціонування всієї політичної системи в цілому. Це основні індикатори, що відображають реальний стан державно-політичної життєдіяльності суспільства (на відміну від формально-фіксованого стану: наприклад, у Конституції країни).

Досить цікаве визначення (саме в цьому напрямку), що охоплює сутність та соціальну значущість політичної влади, пропонує А.Б. Венгеров. Він вважає, що "політична влада характеризується спроможністю впливати на напрямки діяльності людей, соціальних груп, прошарків, класів за допомогою економічних, ідеологічних й організаційно-правових діянь, а також використовуючи авторитет, традиції, насильство. Це є могутнім фактором для організації й регулювання спільної діяльності людей, засобом для упорядкування їхніх взаємовідносин, способом для забезпечення порядку й стабільності" [8].

Безумовно, центральне місце у політичній організації будь-якого суспільства посідає державна влада. На відміну від політичної, державна влада характеризується низкою специфічних ознак. Вона володіє своїм власним консолідованим суб'єктом влади (державним апаратом), має монопольне право на правотворчу діяльність (спосіб організації суспільних відносин) та діяльність правозастосовчу (спосіб регулювання й контролю) [9, С. 5-15]. Державна влада може абсолютно легально вмикати силові механізми, спираючись на спеціальний апарат примусу; має єдиний, організаційно-оформлений центр прийняття управлінських рішень, однак використовує не лише механізм примусу, але й економічні, соціально-політичні, культурно-інформаційні ресурси. Усі перелічені ознаки "напряму впливають із відмінних рис держави. Вони їх конкретизують стосовно до організації держав-

ної влади, дають змогу відмежувати їх від інших видів соціальної влади" [9, С. 14-15].

У сучасному вітчизняному державознавстві (і це досить законотвірний результат принципу методологічного, теоретичного та ідеологічного плюралізму, що встановлюється на протязі останнього десятиріччя у науковому пізнанні) існує різноманіття різного роду дефініцій державної влади. Незважаючи на це, головний упор у них робиться на розмежування суспільства на владних та підвладних, або розуміється як спосіб влади кого-небудь (у рамках вольової традиції). Так, С.С. Алексеев вважає, що державна влада – "це відношення панування й підлеглості, при якому воля й дії одних осіб (пануючих) домінують над волею й діями інших (підвладних)", або "державна влада є концентрованим вираженням волі й сили, могутності держави, що втілюються у державних органах та установах". Однак, на наш погляд, має місце якась методологічна слабкість цього підходу, тому що такі подібні уявлення навряд чи дозволять прослідкувати, з'ясувати специфіку незліченних метаморфоз державної влади у її національному вимірюванні [10].

Очевидно, що у сучасний період у вітчизняних політико-правових дослідженнях вже назрів перехід до принципово другої аналітики державної та політичної влади – такої, що була би у змозі модулювати їхнє дійсне, реальне здійснення.

#### **Використана література:**

1. Більш детально про це див.: Халипов В.Ф. Власть. Основы краптологии. - М., 1995; Халипов В.Ф. Введение в науку о власти. - М., 1996.
2. Більш детально про це див.: Мухаев Р.Т. Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений. - М., 2000.
3. Див.: Арендт Х. Массы и тоталитаризм// Вопросы социологии. - 1992. - № 2; Він же. Ситуация человека// Вопросы философии. - 1998. - № 11.
4. Див.: Дегтярев А.А. Основы политической теории. - М., 1998. - С. 43.

5. Більш детально див.: Фуко М. Воля к истине. По ту сторону знания, власти и сексуальности. - М., 1996; Розин В.М. Юридическое мышление. - Алматы, 2000.

6. Див.: Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. - М., 1999; Він же. Рождение клиники. - М., 1998.

7. Див.: Дегтярев А.А. Политическая власть, как регулятивный механизм социального общения// Полис. - 1996. - № 3; Бурде П. Социология политики. - М., 1993.

8. Див.: Венгеров А.Б. Теория государства и права. - М., 1998.

9. Див.: Любашиц В.Я., Мордовцев А.Ю., Тимошенко И.В. Теория государства и права. - Ростов-на-Дону, 2002.

10. Детальніше див.: Мордовцев А.Ю., Чумакова К.М. Природа государственной власти: мифы и реальность// II Международная научно-практическая конференция "Проблемы регионального управления, экономики, права и инновационных процессов в образовании": Тезисы докладов. - Таганрог, 2001. - С. 77-79.

**А.Р. Єреган**

зобувач кафедри теорії та історії держави та права

*(Луганський державний університет*

*внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, Україна)*

## **ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТТЯ ЗЛОЧИНУ ТА ПОКАРАННЯ В ДЖЕРЕЛАХ ПРАВА КИЇВСЬКОЇ РУСІ**

Значну роль у збагаченні сучасної науки про державу і право, галузевих юридичних дисциплін у вирішенні їх складних злободенних завдань відіграє постійне звернення до нашої інтелектуальної правничої спадщини. Без урахування її досвіду, без вивчення, критичного осмислення та засвоєння матеріалу, накопиченого попередніми поколіннями, неможливо достатньо чітко й обґрунтовано намітити коло тих фундаментальних проблем та методів їх вирішення, розроблення яких визначає подальший розвиток і теорії, і історії держави та права та інших галузей пра-

ва України. У цьому зв'язку можна відмітити значну актуальність цієї статті.

Тому при дослідженні проблем становлення і розвитку поняття злочину та покарання в джерелах права Київської Русі необхідно перш за все вивчити історіографію цього питання. Тому що саме історіографічний огляд дозволить більш повно виявити рівень дослідженості вченими цієї проблеми.

Історіографічний аналіз проблем, над якими в цьому дослідженні працює дисертант, на нашу думку необхідно проводити у двох напрямках. По-перше. Проблема генезису найголовніших категорій права стосовно періоду існування стародавньої держави активно досліджується вже протягом декількох століть, а вивчення права Київської Русі з моменту становлення вітчизняної історико-правової науки було одним з основних напрямків, що постійно привертало увагу дослідників. Вже в дореволюційний період з'явилася обширна історіографія, яка глибоко і з різних методологічних позицій розглядала окремі інститути права Київської Русі. Тому першочергово треба вивчити науково-дослідницький матеріал, накопичений попередніми поколіннями учених дореволюційного періоду, стосовно теорії та історії права IX-XII століть. По-друге. Враховуючи те, що дослідження права Київської Русі проводилось і у післяреволюційний період: вченими у науковий обіг було введено нові джерела, на основі яких з'явилася ціла низка блискучих галузевих і узагальнювальних досліджень, стосовно проблем права Київської Русі. Тому другим напрямком є проведення аналізу наукових надбань радянських вчених, що приділили значну увагу проблемам права періоду Київської Русі.

Саме такий порядок проведення історіографічного аналізу вказаного часового періоду вітчизняного права дасть можливість виявити ступінь дослідженості проблеми, теоретичні здобутки й недоліки основоположних юридичних категорій – понять злочину та покарання.

Звернемось до нашої інтелектуальної правничої спадщини. Її відкриває І. Ф.-Г. Еверс. Саме він був одним з перших, хто стояв напочатку наукового дослідження права Київської Русі. Його наукові надбання в праці 1826 року видання "Древнейшее русское  
188

право в историческом его раскрытии" [21]. В цій монографії учений вивчає правові джерела Русі: договори Русі з Візантією, Руську Правду, літописи X століття. Саме ці правові джерела були відображенням правового становища у суспільстві. При дослідженні русько-візантійських договорів та Руської Правди, Еверс застосує постатейне тлумачення. Але автор не звертає уваги на вивчення системи основоположних категорій права по досліджувальним правовим джерелам вказаного періоду. Тому ученому це не дало можливості розкрити зміст таких інституцій як поняття злочину, його соціологічний аспект, мета покарання та ін.

Дослідженням права стародавньої держави займався також О.М. Богдановський. У своїй праці 1857 року "Развитие понятий о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого" [3] учений намагався проаналізувати поняття злочину, поняття суб'єкта та суб'єктивної сторони злочину, розглянув питання, що стосувались групових злочинів. Учений прагнув дати роз'яснення визначенню поняття злочину. З іншого боку, необхідно зазначити, що учений досить обмаль місця приділив становленню і розвитку поняття злочину та покарання згідно договорів Русі з Візантією.

Подібне дослідження проводив М.І. Ланге. Результати його наукових праць, стосовно права Київської Русі у монографії 1859 року "Исследование об уголовном праве Русской Правды" [7]. У цьому дослідженні учений намагався глибоко вивчити за Руською Правдою види злочинів та систему покарань. Заслужують на увагу дослідження ученого щодо спроби дати визначення основним категоріям права того часу. Але разом з тим, автор обмежився тільки наявністю термінів, понять та інституцій права Київської Русі, тому поза увагою залишилось питання щодо їх детермінізму.

Вагомим внеском у питанні розвитку права Київської Русі є наукові твори І.Д. Беляєва 1879 року "Лекции по истории русского законодательства" [2]. У своїй монографії автор намагався здійснити аналіз руського законодавства на підставі правових джерел. Основними спірними моментами при аналізі були питання щодо тлумачення змісту статей договорів Русі з

Візантією та Руської Правди, а також трактування змісту покарань за церковними уставами та ін. Однак поза увагою залишились питання визначення поняття злочину та окремі елементи складу злочину. Крім цього, відсутнім є аналіз розвитку окремих понять та інституцій.

Значний внесок у розвиток дослідження права Київської Русі зробили відомі історики права М.Ф. Владимирський-Буданов та В.І. Сергеевич. У монографіях М.Ф. Владимирського-Буданова 1886 року "Обзор истории русского права" та В.І. Сергеевича 1883 року "Лекции и исследования по древней истории русского права" [17] досліджувалися основоположні поняття та інституції права Київської Русі. Важливим у плані дослідження є те, що вони приділяли значну увагу питанням кривавої помсти та смертної кари, а також те, що вони досліджували найголовніші категорії, поняття та інституції права визначеного періоду. Також учені намагалися проаналізувати рецепцію візантійського права в старослов'янське право.

Значну вагу для розвитку дослідження права Київської Русі мають фундаментальні твори М.О. Максимейко. Найбільш відомі з них монографії 1905 року "Мнимые архаизмы уголовного права "Русской Правды" [12], 1914 року "Опыт критического исследования Русской Правды" [13]. Змістом цих праць були питання, стосовно тлумачення окремих понять права Київської Русі. Саме Максимейко визначив поняття кривавої помсти. Однак в цих дослідженнях проблема вивчається структурно згідно відповідних основних понять та інституцій права, за окремими фрагментами, тобто за відсутності його загальної характеристики.

Треба відмітити що значний вклад дореволюційні учені присвятили дослідженню системи покарання. М.Я. Дієв був одним з перших, хто з кола вчених зробив крок дослідження у цьому напрямку. У своїй праці 1837 року "О вирах у россиян X и XI столетий" [4] учений вивчав проблематику щодо стягнення такого штрафу як віра за часів існування Руської Правди. Разом з тим автор у своєму труді не розглянув систему покарань періоду Київської Русі.

Важливою у напрямку дослідження системи покарання у Київській Русі є праця М.І. Ланге 1859 року "О наказаних и взыска- ниях за бесчестье по древнему Русскому Праву" [7]. У своїй моно- графії учений спробував розглянути покарання, які мали місце при скоєнні злочинів проти моралі згідно Руської Правди. Ми гадаємо, що у праці ученого не розглянуто положення договорів Русі з Візантією та церковних уставів.

У дореволюційний період дослідженню інституту покарання присвятили П.М. Мрочек-Дроздовський "Исследования о Русской Правде" [15] 1886 року, О.О. Малиновський "Кровавая месть и смертная казни" [13] 1908 року. Учені провели дослідження окре- мих положень договорів Русі з Візантією та Руської Правди. Також вони мали спробу періодизувати процес розвитку кривавої пом- сти. Однак у працях цих учених відсутній висновок щодо об- ґрунтування положень результату проведеної роботи. Разом з тим, недостатньо в роботі П.М. Мрочек-Дроздовського залиши- лась і характеристика причин зміни кривавої помсти.

Значну увагу у дореволюційний час приділялося спеціалізо- ваним дослідженням стосовно права Київської Русі на основі до- говорів X століття Русі з Візантією. Започаткував дослідження та- кого напрямку В.В. Сокольський у своїй праці 1870 року "О дого- ворах руських с греками" [18]. Разом з тим, слід відзначити той факт, що у його праці відсутній аналіз поняття злочину, а також поза увагою залишилась характеристика генезису права Київської Русі.

Дослідження права Київської Русі X століття проводили такі вчені як Д.М. Мейчик. У його праці 1875 року "Система преступ- лений и наказаний по договорам Олега и Игоря и Правде Яро- слава" [14] було проаналізовано процес трансформації окремих понять договорів у Правді Ярослава. Але в його роботі залиши- лись не виявленими причини формування відповідних понять договорів у Правді Ярослава, а також відсутнє визначення понят- тя злочину. Дослідженням того же напрямку займався й В.І. Сер- геєвич. У своїй праці 1882 року "Греческое и русское право в дого- ворах с греками X века" [17] автор намагався зробити порівняль- ний аналіз візантійського та руського права. Разом з тим, залиши-

лась відсутньою характеристика розвитку права Київської Русі у Х столітті. Вагомим у працях цих учених є те, що автори намагалися визначити ті поняття і терміни, що є прогалиною у трудах попередніх поколінь учених. Крім цього, учені у своїх дослідженнях використовували постатейний юридичний та філологічний аналіз, що мало результатом безсистемності дослідження, а це приводило к відсутності аналізу відповідних основоположних понять та інституцій права Київської Русі. У дослідженнях учених А.В. Лонгинова 1904 року "Мирные договора русских с греками" [10], а також Г.М. Бараца 1910 року "Критико-сравнительный анализ договоров Руси с Византией" [1] учені спробували проаналізувати види злочинів та інститут покарання згідно з русько-візантійськими договорами. Разом з тим, треба відзначити, що ці учені не визначили оцінку характеру становлення та розвитку права Київської Русі у Х столітті.

Необхідно відмітити той факт, що учені дореволюційного періоду працювали на дослідженням у напрямку правових джерел Київської Русі. Відомий дослідник руського права Ф.І. Леонтович у своїй праці 1869 року "История русского права" [9] намагався охарактеризувати ті правові положення, що на думку ученого існували на Русі. Учений спробував проаналізувати звичаєве право Київської Русі, а також охарактеризувати його основні риси та зовнішні форми. Разом з тим, треба відмітити той факт, що учений вивчив тільки зовнішню сторону розвитку права Київської Русі, однак змістовність його залишилась поза увагою ґрунтовного вивчення автором.

Вивченню основних понять та інститутів права Київської Русі проводилось і у післяреволюційний період. Дослідженню головних інститутів та понять права цього періоду було приділено увагу також іншими ученими. Наприклад, М.М. Ісаєв у праці 1946 року "Уголовное право Киевской Руси" [6] проаналізував поняття злочину, окремі елементи його складу та інститут покарання згідно Руської Правди. Крім цього, дослідник зробив глибокий аналіз окремих понять права тієї епохи, намагався вирішити спірні питання щодо поняття злочину, що має державний аспект. Разом з тим, треба відмітити той факт, що труди ученого обмежені у

тому, що автор не достатньо дослідив генезис основних понять та інститутів права за іншими джерелами права Київської Русі.

Грунтовному вивченню права Київської Русі, а також його основних понять та інститутів, а також джерел права тієї епохи підлягали фундаментальні труди відомого історика права С.В. Юшкова. Це праця 1939 року "Русская Правда как кодекс русского феодального права", 1949 року "Русская Правда. Происхождение, источники и их значение" [22]. У вищезазначених працях учений дослідив русько-візантійські договори X століття, дослідив основоположні інститути та поняття за першим виданням Руської Правди. У своїх працях учений багато місця приділив проблемі, стосовно причин формування составних частин Руської Правди, не розділяв думки попередніх учених щодо впливу іноземного права на вітчизняне. Разом з тим, учений не зробив повного аналізу стану дослідженості відповідних базових понять та інститутів у періоді X століття.

Дослідження основних понять та інститутів права Київської Русі проводилось і у післяреволюційний період. Однак дослідження продовжували проводячи лише виходячи із вивчення Руської Правди, але інші джерела права Київської Русі були недостатньо проаналізовані. Наприклад, учений М.М. Тихоміров у своїй праці 1941 року "Исследование по Русской Правде" [19] проаналізував Руську Правду лише із зовнішнього аспекту. Більша частина дослідження була присвячена аналізу відповідних редакцій Руської Правди. Однак, учений поза увагою залишив тлумачення особистих рис права того часу.

Дослідженням теоретичного обґрунтування, а також розробки питань у вивченні права Київської Русі займались теж учені радянського часу. Так, наприклад Р.Л. Хачатуров у своїх трудах 1974 року "Некоторые методологические и теоретические вопросы становления древнерусского права" [20] намагався знайти причини та базові елементи його формування. Однак, поряд з цим, відсутнім залишився аналіз впливу інших, крім соціально-економічних, чинників на становлення і розвиток права та його основних інститутів.

Велику увагу питанням становлення поняттю злочину та інституту покарання присвятив український учений В.М. Єрмолаєв. У своїй праці 1996 року "Деякі проблеми злочину та покарання в Київській Русі" [5] автор багато місця приділив аналізу поняттю злочину та системі покарання. Ми вважаємо, що слабким місцем цієї роботи є недостатньо вивчена загальна характеристика становлення та розвитку основоположних інститутів права вищезначеного періоду. Крім цього, багато інших українських учених досліджували правові джерела Київської Русі. Так, наприклад Р.М. Лященко у своїй праці 1923 року "Лекції по історії українського права" [8] зробив аналіз русько-візантійських договорів, Руської Правди та церковних уставів. Центральною проблемою його досліджень був вплив візантійського права на право доби Київської Русі. Однак у трудах ученого відсутнє дослідження щодо становлення і розвитку правових інститутів та понять вказаного періоду часу, на основі вивчення правових пам'яток, окрім вивчення зовнішніх рис та історичного огляду права.

Таким чином, підсумуючи вищевикладене можна зробити наступні висновки. Торкаючись аналізу дослідників, які вивчали право Київської Русі та його основні інститути і поняття необхідно відзначити лише маленьке коло трудів, як дореволюційного так і радянського періоду та учених українських, що досліджували б більшість проблемних моментів історії цих інститутів. Так, згідно періоду існування Київської Русі більш вагомими є фундаментальні труди І.Ф.-Г. Еверса, В.І. Сергеевича, С.В. Юшкова [21; 17; 22]. У наукових трудах інших учених розглядалась тільки невелика кількість питань, що охоплювала б окремі проблеми основних понять та інститутів права того часу, вони досліджувались не за всіма, а лише згідно певних правових джерел або пам'яток, наприклад, за договорами Русі з Візантією, або тільки за Руською Правдою, тощо. Необхідно відмітити, що при досліджуванні розглядалися певні поняття та інститути права Київської Русі, але ж іншим не залишалось місця з боку дослідження. В інших же працях проблемні питання вивчались фрагментарно.

**Використана література:**

1. Бараць Г.М. Критико-сравнительный анализ договоров Руси съ Византией. - К.: Типографія 1-й Київской Артели Печатнаго Дѣла, 1910. - 266 с.

2. Беляевъ И.Д. Лекцій по исторіи русскаго законодательства. - М.: типо-литографія С.А. Петровскаго и Н.П. Панина, 1879. - 728 с.

3. Богдановскій А.М. Развитие понятій о преступленіи и наказаній въ рускомъ правѣ до Петра Великаго. - М.: Типографія Каткова, 1857. - 145 с.

4. Діевъ М. О вирахъ у Россіянъ X и XI столѣтій // Русскій историческій сборникъ. - 1837. - Т. 1, кн. 2. - С. 30-66.

5. Єрмолаев В.М. Деякі проблеми злочину та покарання в Київській Русі // Вісник Академії правових наук України. - 1996. - № 5. - С. 135-143.

6. Исаев М.М. Уголовное право Киевской Руси // Ученые труды ВИЮНа. - 1946. - Вып. 8. - С. 153-176.

7. Ланге Н.И. Изстѣдоваше объ уголовномъ правѣ Русской Правды // Архивъ историческихъ и практическихъ свѣденій, относящихся до Россіи. Монографій. - СПб: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1859 - 1860. - С. 1-226.

8. Лашенко Р.М. Лекції по исторіі українського права. - К.: Україна, 1998. - 254 с.

9. Леонтовичъ Ф.И. Русская Правда и Литовскій Статутъ, въ видахъ настоятельной необходимости включить литовское законодательство въ кругъ исторіи русскаго права // Университетскія извѣстія. - 1865. - № 2. - С. 1-25.

10. Лонгиновъ А.В. Мирные договоры русскихъ съ греками, заключенные въ X вѣкѣ. - Одесса: "Экономическая" типографія, 1904. - 161 с.

11. Максимейко Н.А. Мнимые архаизмы уголовного права "Русской Правды". - СПб: Сенатская типографія, 1905. - 55 с.

12. Максимейко Н.А. Русская Правда и литовско-русское право / Оттискъ изъ сборника статей по исторіи права, изданнаго под ред. М. Ясинскаго въ честь М.Ф. Владимирскаго-Буданова. - К., 1904. - 14 с.

13. Малиновскій І. Кровавая мѣсть и смертная казнь. - Томскъ: Типо-литографія Сибирскаго Товарищества Печати. Дѣла, 1908. - Вып. 1. - 209 с.

14. Мейчикъ Д.М. Русско-византійскіе договоры // Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія. - 1916. - 4.62, № 3. - С. 89-127.

15. Мрочекъ-Дроздовскій П.Н. Изслѣдованія о Русской Правдѣ. (Приложенія ко второму выпуску) // Чтенія въ Императорскомъ Обществѣ исторіи и древностей русскіихъ при Московскомъ Университетѣ. - 1886. - Январь - мартъ. - С. 1-274.

16. Правда русская: Учебное пособие / Комментар. Б.А. Романова / Под ред. Б.Д. Грекова. - М. - Л.: Изд-во АН СССР, 1940. - 112 с.

17. Сергеевич В.И. Греческое и русское право въ договорахъ съ Греками X вѣка // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. - 1882. - 4.219, № 1. - С. 82-115.

18. Сокольскій В.В. О договорахъ русскіихъ съ греками // Университетскія извѣстія. - 1870. - № 4. - С. 1-29.

19. Тихомиров М.Н. Пособіе для изученія Русской Правды. - М.: Московскій университет, 1953. - 191 с.

20. Хачатуров Р.Л. Некоторые методологическіе и теоретическіе вопросы становленія древнерусскаго права. - Иркутск: Иркутскій гос. ун-т, 1974. - 184 с.

21. Эверсъ И.Ф.Г. Древнѣйшее русское право въ историческомъ его раскрытіи: Пер. с нем. - СПб: Печатано въ Типографіи Штаба Отдѣльнаго Корпуса Внутренней Стражи, 1835. - 422 с.

22. Юшков С.В. Русская Правда. Происхожденіе, источники, ея значеніе. - М.: Государственное изд-во юридической литературы. - 1950. - 379 с.

**О.В. Кафанова**

здобувач кафедри теорії та історії держави і права

*(Луганський державний університет*

*внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, Україна)*

### **ПРАВО І МОРАЛЬНІСТЬ: СПІВВІДНОШЕННЯ Й ВЗАЄМОВПЛИВ (ЗАГАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ НА ОСНОВІ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ Є.М. ТРУБЕЦЬКОГО)**

Політичні зміни, що відбулися в Україні понад 20 років тому, значно сприяли дослідженню різнопланових теоретичних концепцій у державоправорозумінні, адже вперше була надана можливість ознайомитися з роботами вчених, чії імена раніше були за-

бути або взагалі невідомі. Нові погляди на суспільні явища лише збільшили інтерес до їх спадщини.

Проте й сьогодні залишається багато авторів, чия творчість до цих пір недостатньо досліджена або не досліджена зовсім (хоча і представляє певний науковий інтерес), адже справжнє значення історичних подій і внеску окремих осіб у розвиток цивілізації повною мірою виявляється лише в ході часу. З перебігом років наукова спадщина цих учених може бути проаналізована нами в своєму дійсному масштабі. Очевидно, якби до думки цих людей своєчасно прислухалися і робили відповідні висновки, то траєкторія історичного прогресу могла б виглядати в нашій країні інакше.

Вищезначене відноситься і до наукових досліджень видатного представника суспільної державно-правової думки Євгена Миколайовича Трубецького (1863-1920) – філософа, правознавця, публіциста, – якого заслуговано вважають одним із засновників вітчизняної концепції *етичного права*.

Перш ніж розглянути форму та зміст право-моральних (морально-правових) співвідносин, варто відзначити, що у сучасній науці про право ця проблема є досить актуальною. Актуальність ця обумовлена тим, що сьогодні світ стикається з новою хвилею критики позитивізму, у тому числі і юридичного (що абсолютизує закони, які відображають принципи старого правопорядку), а також глибокого інтересу до моральних і природно-правових теорій. Як правило, такі тенденції є пов'язаними з періодами нестабільності в суспільстві і пошуками альтернативного шляху розвитку. Етична течія в праві є одним з центральних напрямів сучасної юридичної науки, інтерес до якої виник ще в старовині і не вичерпується і по нині. Це пов'язано, перш за все, зі складністю і неоднозначністю соціально-правових інститутів права та моральності. Отримання вірного уявлення про сутність цих феноменів, а також ефективне вирішення проблем, що виникають при втіленні їх в життя, безпосередньо пов'язано з вивченням і аналізом точок зору вчених, як сьогодення, так і минулого. Таким чином, вивчення наукової спадщини Є.М. Трубецького, який, як відзначалося вище, приділяв значну увагу дослідженню

проблем етичного права, є абсолютно доцільним при розгляді питання взаємовідносин та взаємовпливу права і моральності.

Крім того, актуальність проблем, що підлягають розгляду, - в накопиченні знань щодо Київської релігійно-моральної філософсько-правової школи, до якої, крім Є.М. Трубецького, можна віднести таких видатних мислителів, як П.Д. Юркевич, П.І. Новгородцев, Є.В. Спекторський, Н.О. Бердяєв, Б.П. Вишеславцев, О.С. Ященко, Ф.В. Тарановський, Б.О. Кистяківський, ін. Учені мали на меті пошуки цілісного універсального світогляду, вільного від односторонності і недоліків як європейського раціоналізму (де розум вже в своїй "практичній" іпостасі виявився безсилим побудувати необхідне і загальне моральне законодавство), так і емпіризму. А з цього неминуче витікають і інші завдання, які ставлять перед собою дослідники: дати оцінку явищам моралі та правового життя з точки зору вищих розумово-етичних основ; виділити ідеали і принципи, до яких повинно прагнути і якими може керуватися право.

Одним з ключових питань сучасної теорії права є питання про співвідношення таких соціальних явищ, як право і мораль, право і моральність, право і релігія. Відповідь на нього, на думку багатьох представників правової науки, дозволить нам зробити ще один крок на шляху отримання цілісного правового знання. Так, О.В. Поляков перед тим, як зробити спробу розв'язати поставлене питання, відзначає, що "теоретичне розрізнення <...> і з'ясування співвідношення цих важливих явищ соціального життя є важливим науковим завданням, без вирішення якого неможливо побудувати цілісну концепцію права" [1]. У зв'язку з цим й І.В. Михайловський свого часу справедливо відзначав, що "суть права, зміст його норм стане для нас ще зрозумілішим, коли ми розглянемо відношення його до спорідненої області - моральності (моралі)" [2].

При з'ясуванні ролі права і моральності в суспільному житті, варто відзначити, що ці категорії є не лише засобом нормативного регулювання суспільних відносин, але і служать могутнім чинником виховання народних мас. Адже, на наш погляд, загальною рисою сучасних наукових досліджень, присвячених взаємодії

норм права і моральності, є декілька спрощений підхід до проблеми: суть моралі і права не розглядається як складна за змістом теоретична і методологічна проблема. Замість цього дослідники досить часто використовують спримітизовані характеристики як моралі, так і права, представляють їх в руслі марксистсько-ленінської традиції, тобто як суто класові явища.

Вважаємо, що подібний підхід до вивчення морально-правових концепцій руйнується наступними міркуваннями: моральна норма і моральна оцінка вчинку або якості особистості завжди дається конкретною людиною і несе на собі відбиток його індивідуальності, однак, водночас будь яка сформульована таким чином моральна норма і оцінка завжди претендує на загальнозначущу. Коли посилаються на норму моралі, то чекають, що значущість цієї норми визнає кожна людина, оскільки ця норма справедлива. Коли дають оцінку з моральної точки зору якогонебудь вчинку, то представляють її як значущу для всіх. Так, у випадку, коли хто-небудь висловлює свій осуд людині, що зробила аморальний вчинок, то він претендує на те, що порушник вимог моралі погодиться із справедливістю його вчинку.

Зрозуміло, у формулюванні моральної норми може полягати неясність, неточність, в ній завжди міститься якась частка неконкретності, моральна оцінка вчинку може бути і помилковою. Проте навряд чи можна сумніватися в тому, що само формулювання моральних вимог і вислів моральних оцінок має сенс і можливо лише тоді, коли мається на увазі, що в цих вимогах і оцінках міститься загальнозначущий зміст, з яким повинна погодитися кожна людина, яка зрозуміє їх сенс.

Навіть ті моральні оцінки суспільних явищ, вчинків, особистих якостей людей, які зустрічаються в марксистсько-ленінській політичній публіцистиці, присвяченій викриттю пороків буржуазного суспільства, претендували на загальнозначущу позицію. Наприклад, моральне засудження вчинку містера Сміта, що обкрав свого ж компаньйона (навіть в тому випадку, коли воно супроводжувалося коментарем про те, що подібні вчинки нібито вважаються цілком справедливими в середовищі буржуазії) – таке моральне засудження мало на увазі загальнозначущу, об'єктивну

справедливість, абсолютність; ніколи не мовилося: ми засуджуємо цей вчинок з погляду нашої моралі, але по нормах моралі свого класу ця людина права. Який же сенс мало б моральне засудження, якщо воно не претендувало на об'єктивність і загальнообов'язковість?

Подібні ж міркування можна висловити і щодо норм права. Правові норми, в один і той же час регулюючи одні й ті ж суспільні відносини, можуть істотно розходитися по суті. Проте, обов'язковою вимогою до змісту і до застосування норм права у будь-якому випадку є вимога справедливості. Справедливість припускає максимальну варіативність ситуації, до якої застосовується норма права, але всяке розуміння справедливості претендує на об'єктивність і загальнообов'язковість, інакше воно не буде розумінням справедливості. Тому всяка думка про моральну справедливість має на увазі існування загальних принципів права, яким повинні відповідати конкретні норми і їх застосування.

Так чи є класові інтереси джерелом змісту норм моралі і права? На нашу думку, вони по суті не можуть бути прямим і безпосереднім джерелом змісту цих категорій. Класові інтереси можуть впливати на формування цих норм опосередковано: по-перше, у зв'язку з тим, що сам факт соціального розподілення суспільства породжує певні суспільні відносини, які потребують морального і правового регулювання; по-друге, у зв'язку з тим, що застосування і інтерпретація моральних і правових норм пов'язано з соціальними і світоглядними стереотипами і установленнями, які можуть мати соціально-груповий характер. Але вимоги моралі і права не можуть по своїй суті змінюватися залежно від того, представник якого класу їх виражає.

Моральність є загальною цінністю, яка виявляється в будь-якому етносі, вона є притаманною народній культурі. Форми виразу моральних цінностей, розпоряджень і оцінок досить різноманітні. Але при цьому вони єдині у своїй основі. Єдність змісту моральних вимог обумовлена загальним механізмом дії моралі.

"Моральність і право мають одне загальне джерело – свободу людської особи. Так само, як плотська істота є підпорядкованою дії своїх пристрастей і зовнішнього світу, так і людина, як духовна вільна істота, здатна відмовитися від цієї дії і керуватися в своїх вчинках і думках розумом вищим інтуїтивним розумінням миру (етичним відчуттям)" – таку думку було висловлено наприкінці XIX століття професором В.М. Нечаєвим. Ця точка зору, зближуючи у своєму визначенні право і мораль, у той самий час проводить між ними чітке розміжування: мораль обов'язково охоплює сферу мотивів, в моральному розпорядженні мається на увазі те, заради чого повинен здійснюватися моральний вчинок, мотив враховується і при моральній оцінці; морально лише те, що робиться на основі глибокого внутрішнього переконання, по велінню серця (совісті).

Право ж враховує мотив лише тоді, коли він стає реалізованим наміром. За цими межами мотив правом не враховується і при дотриманні людиною норм права з точки зору права мотив, власно кажучи, є (або може вважатися) зайвим.

Мораль регулює всі сфери людської діяльності: що б і при яких би обставинах людина не робила, вона, як вільна істота, повинна давати собі самооцінку і встановлювати приписи з точки зору вищих цінностей. Правове ж нормування і розпорядження має конкретні межі: правові норми повинні встановлюватися тільки там, де зовнішня свобода однієї людини стає в супереч з такою ж свободою інших людей. Іншими словами, право – це зовнішнє обмеження свободи, оскільки воно необхідне для здійснення свободи.

Право функціонує в житті всякого цивілізованого суспільства у вигляді не лише загальних принципів, але й у вигляді системи конкретних і детальних норм. Навіть при сталості загальних базових основ права, його норми, а також практика їх застосування, підлягають досить частим і швидким змінам. В процесі цих змін є можливим зіткнення і протидія різних тенденцій. При цьому має місце взаємодія різнопланових соціально-групових інтересів і загальних принципів і цінностей права. Й

саме у цьому процесі одну з найважливіших ролей грає співвідношення та взаємовплив моральності і права.

Право і моральність є двома історичними формами існування людської цивілізації в конкретно-історичних умовах, а точніше двома засобами регулювання суспільних відносин. Наша сучасниця Г. Міронова немов говорить словами Євгенія Трубецького, стверджуючи, що "в своєму ідеальному визначенні моральність і право мають загальну область і мету застосування: це – свобода особи і благо суспільства" [3]. У ідеальному вигляді моральність і право співвідносяться як абсолютне і відносне (мета і засіб): моральність визначає ідеальні орієнтири, які потім конкретно реалізуються за допомогою окремих регуляторних рішень. У такому вигляді "дійсний прогрес в праві здійснюється як нестримне тяжіння правових норм до морального ідеалу, яким є встановлення справедливості і виправлення зла" [3].

Думка Є.М. Трубецького про єдину внутрішню основу етичних і правових норм викликає інтерес і у сучасних вчених. По-перше, сьогодні стало звичайним для багатьох дослідників стверджувати, що право будується на "трьох китах: моральності, державі і економіці" [4]. І першість в цій тріаді віддається моральності. По-друге, більшість сучасників (так само, як й Є.М. Трубецької свого часу) відзначають, що на відміну від норм права моральні норми виражаються в безособовому зобов'язанні і мають певний вплив на особу (моральність багато в чому забезпечується впливом громадської думки). По-третє, відомо, що якість правозастосовчої діяльності (реалізація "хорошого" і "поганого" законодавства) залежить від багатьох чинників як об'єктивного (інституційного), так і суб'єктивного характеру (моральність, культура, ментальність, професіоналізм правозастосовця та інші).

По-четверте, наші сучасники, також як і Є.М. Трубецької, говорять про проблему моральності в праві, в умовах глобальної соціально-економічної, політичної і моральної кризи, яка сьогодні існує в країнах перехідного типу, намагаються осмислити сукупність всіх явищ правовій дійсності з погляду моральності.

Надзвичайна актуальність проблем права і моралі, їх співвідношення і взаємного впливу, що є характерною для теперішнього часу, обумовлює інтерес до всіх аспектів наукового дослідження цих категорій. Вивчення і вирішення проблем права і моральності набуває особливої значущості, яка детермінується загальним підвищенням уваги до минулого в науці, прагненням переосмислити історію, щоб краще орієнтуватися в сьогоденні і моделювати майбутнє.

#### **Використана література:**

1. Див.: Поляков А.В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций. - СПб., 2004. - С. 362.
2. Див.: Михайловский И.В. О религиозно-нравственных основаниях права // Русская философия права: философия веры и нравственности: Антология / Сост. А.П. Альбов и др. - СПб.: Алетейя, 1997. - С. 239.
3. Миронова Г. Діалектична єдність природи моральних і правових відносин // Юридична Україна. - 2004. - № 1. - С. 22.
4. См.: Теория государства и права / Под ред. В.М. Корельского. - М., 1997. - С. 236.

**О.Г. Ковальчук**  
здобувач кафедри філософії  
права та юридичної логіки  
(Київський національний університет  
внутрішніх справ, Україна)

### **ВЗАЄМНИЙ ЗВ'ЯЗОК ПРАВА ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ З ІНШИМИ ОСНОВНИМИ ПРАВАМИ ЛЮДИНИ**

Сучасний етап розвитку українського суспільства і держави може бути охарактеризований як трансформаційний, для якого притаманним є прагнення створення громадянського суспільства та забезпечення максимальної реалізації прав і свобод людини й

громадянина. У зв'язку з цим загострюється актуальність дослідження прав людини як фундаментальної цінності громадянського суспільства, особливостей реалізації останніх, правової активності носіїв прав. Актуальність проблеми дослідження підсилюється тим, що інтеграція України у світове співтовариство, а також урахування вимог міжнародно-правових актів, народжують низку питань щодо обрання відповідної концепції прав людини, її обґрунтування у національно-культурному контексті, відповідності інтерпретації та здійснення конкретних прав певним міжнародним стандартам. Одночасно слід зазначити, що процес реформування українського законодавства, пов'язаний із гармонізацією публічно-правових та приватноправових засад, насамперед стосується відносин власності.

На теоретичному рівні проблема прав і свобод людини і громадянина розглядаються у працях С.С. Алексеєва, В.С. Бігуна, Є.О. Гіди, О.В. Гришук, М.М. Гуренко, Р.А. Калюжного, М.І. Козюбри, А.М. Колодія, В.В. Копейчикова, О.А. Лукашової, В.С. Нерсисянца, М.П. Орзіха, П.М. Рабіновича, Ю.М. Тодики, В.М. Шаповала та інших вчених. Приватна власність і право приватної власності досліджувались М.В. Домашенком, В.П. Ємельяновим, В.Є. Рубаником, К.І. Скловским, І.В. Спасибо-Фатеевою, Ф.І. Шамхаловим, Я.Н. Шевченко, а також ще рядом авторів.

Право власності трактується як сукупність правових норм, які закріплюють, регулюють та охороняють стан присвоєності матеріальних чи інших благ конкретним особам. Власник користується цими нормами на свій розсуд, незалежно від волі інших осіб. Власність передбачає володіння, користування та розпоряджання майном. Відповідно виділяють основні правомочності власника. По-перше, це право володіння, тобто юридично забезпечена можливість фактично утримувати речі. По-друге, це право користування – надана законом можливість власнику отримувати від належного йому майна корисні результати для задоволення своїх особистих і майнових потреб. Третьою правомочністю є право розпоряджання, тобто право визначати юридичну чи фактичну долю майна (речі). Воно належить зазвичай власникові (за винятком випадків, встановлених законом чи договором). Право корис-

тування та право розпоряджання тісно пов'язані з правом володіння. Перелічені правомочності становлять основний зміст права власності (ст. 317 Цивільного кодексу України).

Право приватної власності розуміють як юридично забезпечену можливість осіб фізичних і осіб юридичних володіти, користуватися й розпоряджатися своїм майном. В історії права і філософії права приватну власність розуміли як свята святих існування і поступального розвитку будь-якого суспільства. Наприклад, Дж. Локк вважав, що приватна власність є споконвічним правом людини [1, с. 49].

Право приватної власності тісно пов'язане з іншими основними правами людини і громадянина. Вже для самого виживання, для реалізації найголовнішого її права – права на життя – самотійному громадянину треба мати якусь мінімальну приватну власність і право на неї.

Але людині потрібне не просто фізичне існування, а гідне життя. Право приватної власності є важливою підставою права на гідність, робить громадянина самодостатнім, суверенним. Гідність виступає одним з основних прав людини. Загалом особливістю права є те, що воно, з одного боку, впливає з сутності людини, є результатом гармонізації між її біологічним, соціальним та духовним буттям та формується в результаті діяльності спрямованої на впорядкування суспільних відносин. З іншого боку, право формує ті умови і способи життєдіяльності, які об'єктивно необхідні для нормального існування людини, функціонування суспільства і держави. Отже, людина формує у своїй свідомості право як ідеальну модель, прагнучи, в той же час, відповідати цій моделі. Такий взаємозв'язок на сьогодні можна вважати вирішальною та визначальною умовою прогресивного розвитку суспільства в цілому, конкретної людини і права як ефективного регулятора суспільних відносин. Саме тому важливим є дослідження підстав, які визначають важливе місце права у людському бутті. Справедливим видається шукати ці підстави у людській природі, а саме у духовній її складовій, що і визначає цінність людини, – людській гідності.

Тлумачення змісту людської гідності зазнало впливу різних факторів: позитивних (філософія, релігія, розвиток культури і цивілізації) та негативних (приниження людини, масові вбивства людей, тоталітарні, расистські та нацистські ідеології, а також збудовані на них політичні системи). Особливої гостроти питання людської гідності набуло після Другої світової війни, яка була найбільшою за людськими жертвами. Людська гідність у той час почала пов'язуватися з правами людини, що викликало так звану "революцію людської гідності". Права людини почали тлумачитись як такі, що покликані утверджувати людську гідність, високі духовні і моральні якості, а головне – захищати людину від сваволі державної влади.

У той час було зроблено успішну спробу надати універсального характеру ідеї гідності людини, закріпивши це спеціальними політичними і юридичними міждержавними і неурядовими механізмами. Світове співтовариство почало формулювати певні міжнародні стандарти і вимоги до держав, що пов'язані із забезпеченням мінімальних гарантій гідного існування і розвитку людини в будь-якому суспільстві. У цьому напрямі було прийнято низку міжнародних нормативно-правових актів (зокрема, в рамках ООН), котрі визначають людину найвищою цінністю суспільства, а належне забезпечення її прав і свобод – головним обов'язком демократичної держави [2, с. 6-8].

Це знайшло відображення й у Конституції України, згідно з якою людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека є найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини – головним обов'язком держави (ст. 3).

Саме гідність, самостійність, пише Ю.В. Кушаков, є тим вирішальним, що вимагається для природи права, що дозволяє вивіщення правового статусу громадянина, який, відповідно до вимог громадянського суспільства, посідає центральне місце в суспільному житті, вивіщує його над владою та іншими соціально-політичними інституціями суспільства загалом. Самостійність громадянина не обмежується участю в законотворчості, "віддаванням голосів" на виборах, а перш за все полягає в тому, щоб ко-

жен був сам собі паном і, отже, мав яку-небудь власність і насамперед був "власником себе самого" й не служив (у власному розумінні слова) нікому, крім суспільства. Саме власність, на його думку, робить людину "самою собі паном" і тому громадянином держави, що має право голосу в законодавстві. Саме вона робить людину громадянином, що не залежить від влади [3, с. 143-144]. Д. Г'юм звертає увагу на такий аспект зв'язку приватної власності та гідності: "Ніщо так близько не торкається нас, як наша репутація, але остання ні від чого так сильно не залежить, як від нашої поведінки відносно чужої власності" [4, с. 653].

Далі, право приватної власності виступає підґрунтям прав людини і громадянина на свободу та особисту недоторканність, на свободу думки і слова, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, на недоторканність особистого і сімейного життя, житла, свободу світогляду й віросповідання, свободу пересування тощо. Саме право приватної власності уможливорює визнання за індивідами права на вільний вибір (звісно, у соціально-прийнятних межах) їхнього життєвого шляху. Суверенітет індивіда над власністю є найефективнішою перешкодою поширенню контролю держави.

Гегель зазначав: "Щоб не залишитись абстрактною, вільна воля повинна насамперед набути буття, і першим чуттєвим матеріалом цього буття стають речі, інакше кажучи, зовнішні предмети. Цей перший різновид свободи ми пізнаємо як власність" [5, с. 48]. Лібералізм проголосив, що саме приватна власність і право розпоряджатися нею є основою і запорукою свободи в суспільстві. Не випадково Дж. Локк серед трьох основних природжених прав особи, поряд з правом на життя і свободу, виділив право на власність. Цікава і така думка, що належить Марксу: "практичне застосування права людини на свободу є правом на приватну власність" [6, с. 400]. Як зазначає професор Мічиганського університету Дж. Роулз, право власності та право ексклюзивного використання особистого майна належить до числа базових свобод людини. Функція цієї свободи полягає у створенні відповідної матеріальної бази для особистої незалежності та самостійного розпорядження власним життям [7, с. 199].

В.В. Мадіссон торкається питання про свободу людей у сфері економічного життя. Він доходить висновку, що сама її можливість пов'язана з визнанням правоздатності індивіда у відносинах власності. Загалом право власності він розуміє як свободу індивідів та інших суб'єктів соціального життя, причому свободу в її адекватній правовій формі, власність є не просто однією з форм і напрямків ствердження свободи людини, вона створює взагалі цивілізоване підґрунтя для свободи. Де право приватної власності на засоби виробництва повністю заперечується, там практично не може бути свободи і права [8, с. 92].

Розглядаючи зв'язок між свободою та власністю, можна звернутись і до нашого недавнього минулого. Важливим чинником, який гальмував розвиток радянського суспільства, було придушення свободи. Хоча марксизм-ленінізм завойовував визнання у широких мас під прапором свободи, самі його фундатори були переконані, що їхні ідеї можна реалізувати тільки за допомогою тоталітарних методів. Соціалістичний варіант керованої економіки виявився неможливим без придушення свободи.

С.Л. Франк дійшов такого висновку: "Соціалістичний експеримент, проведений над Росією, життєво-дослідно довів неспроможність соціалізму і, отже, елементарно очевидну необхідність ладу, заснованого на приватній власності. Ця життєва очевидність віднині - вища від усякої теорії та усяких доказів" [9, с. 309]. І.О. Ільїну належить така думка: "Комунізм протиприродний. - Він не приймає індивідуального способу життя, даного людині від Бога і природи... Комунізм можна здійснити тільки за допомогою системи терору і страху - тобто насильно, силою страху та крові"; "...приватна власність пов'язана з людською природою" [10, с. 121-123].

Радянський лад підтвердив ці слова. Диктатура пролетаріату перетворилася на диктатуру партії, потім на диктатуру партійних кадрів та бюрократичних інституцій, а марксизм-ленінізм став ідеологією бюрократії. Громадське життя радянського суспільства було позначене атмосферою вічного страху влади перед вільною думкою, талантом, високою моральністю, які надають людині незалежності. Тому радянська влада намагалася сама навіяти страх

кожному громадянину. Радянський тоталітаризм – страх системи перед народом і страх народу перед системою. Цим і визначалась політика масових арештів, заслань, погромів у культурі й науці, що спрямовувались на знищення й без того надзвичайно тонкого прошарку інтелектуальної еліти нації й виховання натовість верстви слухняних технологів влади, "інженерів людських душ", які здатні були б забезпечувати обслуговування партійно-номенклатурного апарату. Важливим засобом придушення свободи, який мав також і безпосереднє негативне значення для економічного життя соціалістичного суспільства, була ліквідація приватної власності на засоби виробництва. У цьому відношенні радянська влада продовжила традиції Російської імперії, якій завжди був притаманний етатизм, зумовлений багато в чому традицією нероздільності власності та державної влади [11, с. 8].

А.Н. Костенко пише, що власність є "...не лише засобом експлуатації людини людиною, але й єдиним засобом проти цієї експлуатації" [12, с. 5]. Він переконаний, що "від зла світ урятує залучення всіх людей до підприємництва через власність і ринок, яке вижене "біса" сваволі та ілюзій... Всі вияви зла, які мали місце за всіх часів у всіх народів, об'єднує те, що вони є не що інше, як вияв комплексу сваволі та ілюзій, що виникає у людей тоді, коли вони не залучені до світопорядку через власність і ринок, тобто не залучені до підприємництва" [12, с. 138].

Ми можемо зробити висновок, що право приватної власності входить до кола найголовніших прав людини і громадянина. Його можна розглядати певною мірою як підґрунтя інших основних прав і свобод.

#### **Використана література:**

1. Локк Д. Избранные философские произведения (в 2 т.). - Т. 2. - М.: Госполитиздат, 1960.
2. Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. - К.: Атіка, 2007. - 432 с.
3. Кушаков Ю.В. Нариси з історії німецької філософії Нового часу. - К.: Центр навчальної літератури, 2006. - 572 с.

4. Юм Д. Трактат о человеческой природе // Соч. в 2-х т. - Т. 1. - М.: Мысль, 1965. - С. 77-829.
5. Гегель Г.В.Ф. Основы философии права, або Природне право і державознавство. - К.: Юніверс, 2000. - 336 с.
6. Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. I. - К.: Політвидав України, 1964.
7. Роулз Дж. Політичний лібералізм // Сучасна політична філософія. - К., 1998.
8. Мадіссон В.В. Основы философии частного права: Навч. посіб. - К.: Школа, 2004.
9. Франк С.Л. Собственность и социализм // Исупов К., Савкин И. Русская философия собственности(XVII-XX вв.). - СПб.: СП "Ганза", 1993. - С. 309-330.
10. Ильин И.А. О частной собственности // Исупов К., Савкин И. Русская философия собственности. - С. 120-132.
11. Бабкин В.Д., Селиванов В.Н. Народ и власть. Опыт системного исследования воззрений М.Е. Салтыкова-Щедрина. - К.: Манускрипт, 1996. - 448 с.
12. Костенко А.Н. Криминальный произвол (социопсихология воли и сознания преступника). - К.: Наукова думка, 1990. - 146 с.

**Г.П. Маслоva**

ад'юнкт кафедри теорії та історії  
держави і права, магістр права  
(Луганський державний університет  
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, Україна)

### ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ ЖИТТЯ О.С. ЯЩЕНКА

Філософська й правова наука ХІХ – початку ХХ сторіччя України та Росії характеризувалася високою мірою сприйнятливості до етично й релігійно забарвлених філософсько-правових досліджень, що були спрямовані на розуміння права у якості реалізованої свободи, загальним інтересом юридичної науки до вивчення своїх етичних і онтологічних початків. Вітчизняна юридична наука завжди відрізнялася високим гуманістичним потенціалом.

лом і схильністю до метафізичних узагальнень, а для філософії права, перш за все, було характерне те, що в центрі її уможлядів стояли особа, проблеми буття й питання історіософії. Особа, буття, сенс історії – ці три складові явно або приховано були присутні в кожній значній філософській, філософсько-правовій і політико-правовій роботі, що була написана українськими мислителями того часу.

Значний інтерес в контексті становлення й розвитку юриспруденції ХХ сторіччя представляють наукові ідеї О.С. Яценка, на основі яких виникла синтетична теорія права. У даній концепції знайшли відображення майже всі характерні для ХХ сторіччя провідні філософсько-правові течії.

Слід зазначити, що наукові переконання цього видатного ученого та правознавця були забуті з ідеологічних міркувань, оскільки в радянський період його ім'я було викреслене з науки. Сьогодні слід знов звернутися до вивчення його праць і основних наукових ідей, оскільки багато в чому формування сучасної юриспруденції може керуватися основними положеннями його синтетичної теорії права.

Кажучи про стан дослідження наукової діяльності і робіт О.С. Яценка, необхідно відзначити, що на сьогоднішній час майже відсутні наукові дослідження, проблематика яких була б пов'язана з узагальненням і вивченням його наукової спадщини. Макаров Р.Н. – єдиний учений, дисертаційна робота якого була присвячена вивченню етико-правового синтезу в роботах О.С. Яценка.

У всіх інших випадках ім'я О.С. Яценка лише згадується в окремих статтях і монографіях з проблем правознавства ХХ століття.

Значним фактом стало створення Гуверовським інститутом (США) збірки, до якої увійшов архів О.С. Яценка.

Автор статті ставить перед собою мету на основі вивчення життєвого та наукового шляху О.С. Яценка позначити основні моменти й чинники, які вплинули на формування його філософського і наукового світогляду, що надалі знайшло віддзеркалення

в створенні нового напрямку в області правознавства, а саме синтетичній теорії права.

Об'єктом дослідження є філософсько-науковий світогляд О.С. Ященка. Предметом дослідження виступають соціально-історичні умови формування світогляду О. С. Ященка.

Народився Олександр Семенович в Ставрополі в сім'ї урядовця Семена Григоровича та його дружини Христини Іванівни, вихідців з України, 24 лютого 1877 року. У 1895 році, з відзнакою закінчивши місцеву чоловічу класичну гімназію, він вступив на навчання до Московського університету, де спочатку навчався на математичному факультеті, а потім у 1896 році перевівся на юридичний факультет, який блискуче закінчив у 1900 році. Потім О. Яценка залишили при університеті на кафедрі міжнародного права для підготовки до професорського звання. У студентські роки О.С. Яценко познайомився з молодими представниками новаторських течій в російській культурі – із В.Я. Брюсовим, Ю.К. Балтрушайтісом, Г.І. Чулковим. Пізніше доля звела його з письменником О.М. Толстим, поетом О. Блоком, артисткою О. Яворською (Барятинською) та іншими представниками інтелектуальної еліти. О. Яценко входив до кружка В.О. Морозової, де, згідно свідощвам, що збереглися, прочитав доповідь про "Доктора Штокмана" Ібсена. Про знайомство з О. Яценко в цей період згадує Г.І. Чулков, який і сам нерідко виступав з рефератами в салоні В.Морозової. Весной 1903 року, коли О. Яценко знаходився в Парижі, В. Брюсов писав про нього Г.І. Чулкову: "Дуже Вами цікавиться тут О.С. Яценко. Пишіть йому. Він полюбився мені ще з тих пір, як я пізнав його тут більше" [6, с. 9].

У 1905 році Яценко О.С. був відряджений на два роки закордон для завершення роботи над магістерською дисертацією. У Парижі він обертається в літературних і художніх колах, знайомиться з викладачами російської вищої школи соціальних наук, шле кореспонденції до газет. У ці роки О. Яценко активно співпрацював з ліберальними виданнями "Вік", "Народоправство", "Російські відомості", "Шлях". Після повернення, у 1907-1908 рр., він читав лекції в Московському університеті у якості приватдоцента. Блискуче захистивши 16 грудня 1908 року дисертацію на

здобуття ступеню магістра міжнародного права в Московському університеті, він у 1909 році розпочинає роботу в Юр'євському університеті на кафедрі енциклопедії й філософії права спочатку в якості приват-доцента, а пізніше, у вересні того ж року, – екстраординарного професора. За час роботи в м. Юр'єві (нині м. Тарту) підготував докторську дисертацію, яку успішно захистив 1 лютого 1913 року в Московському університеті. Після цього послідували чотири роки роботи на посаді екстраординарного професора Петербурзького університету. У 1915 році в "Учених записках Імператорського Юр'євського університету" вийшла в світ велика бібліографічна праця О. Ященка, яка й до цих пір служить незамінною підмогою для фахівців. Це був фрагмент підготовленого О.С. Ященком бібліографічного зведення з історії філософії "Російська бібліографія з філософії й релігії з початку писемності й по наші дні", що передбачався до видання в 1918 році в московському релігійно-філософському видавництві "Шлях". Потім, в період часу з 1917 по 1918 рр., Олександр Семенович продовжив свою викладацьку діяльність на посаді ординарного професора Пермського університету. Ранні роки наукового шляху Олександра Семеновича Ященка характеризуються тим, що він багато часу приділяє "філософсько-юридичним" дослідженням, присвяченим природі влади, а також роботі над фундаментальною бібліографією російських робіт з філософії й релігії, з якої, правда, вдалося опублікувати лише частину.

Після встановлення радянської влади, навесні 1919 року, О.С. Ященко отримав "наукове відрядження" від Пермського університету й прибув у складі першої радянської делегації в місто Берлін як експерт з міжнародного права для обговорення додаткових параграфів до Брестського миру. Не розділяючи позицію більшовиків, він відмовився повернутися до Росії, ставши одним з перших російських "неповерненців" [2, с. 46].

У 20-і роки Берлін став одним з найбільших центрів видавничої діяльності російської еміграції. Це було обумовлене взаємодією багатьох чинників. З одного боку, закінчення громадянської війни, встановлення відносного економічного спокою в Росії (введення НЕПу) сприяли встановленню дружніх взаємин між радян-

ською Росією й Німеччиною, які були підтверджені підписанням договору між країнами в м. Рапалло в квітні 1922 року. З іншого боку, Берлін, через близькість до Росії, спочатку перетворився на "прохідний двір", через який емігранти поступово розподілялися по інших країнах. У Берліні на 1-е січня 1922 року зосередилося величезна кількість російських біженців, понад 250 000 – представників освіченої російської еліти [4, с. 66]. Емігранти із самого початку прагнули відтворити свій звичний культурний світ, невід'ємною частиною якого були російські книжки. Унаслідок інфляції марки, відносна дешевизна паперу й поліграфічних послуг в Германії сприяла тому, що підприємці, приїжджаючи до Берліну з Росії, і не знаходячи застосування вивезеним капіталам, самі висували у якості однієї з пропозицій питання щодо заснування закордоном видавництв. До того ж, створення російських книжкових видавництв було своєрідним виходом до великої читачької аудиторії багато чисельних літераторів, критиків, публіцистів, політичних діячів, що, у свою чергу, давало їм можливість хоч якогось заробітку. Ситуація, що склалася в Німеччині, за якої кордон між російським зарубіжжям і радянською Росією був поки що нечітким, сприяла двосторонньому культурному зв'язку. Ідея "наведення мостів" мала велику популярність на початку 20-х років серед емігрантів. Емігрантські видавництва залучали своєю свободою немало авторів з радянської Росії, а там виходили твори емігрантів І. Буніна, Р. Гуля, В. Шульгіна та ін., що прагнули не акцентувати увагу на політичних розбіжностях. Такий літературний обмін був можливий тому, що цензура у більшовиків у 1920-і роки була ще не така сувора. Берлін одним з перших підняв ідею збереження й примноження великої російської культури.

Берлінський період є одним з найбільш яскравих моментів в біографії О. Ященка, та найбільш багатогранним. Тут О.С. Ященко зблизився з В.Б. Станкевичем, став одним з діяльних учасників його політичної групи "Мир і праця" і в його журналі "Життя" публікував статті суспільно-політичного спрямування. З 1920 року О. Ященко активно виступав у газеті "Голос Росії" та в журналі, що виходив з квітня 1923 року під редакцією Б.С. Оречкина, "Ро-

сійський емігрант" на суспільно-політичні й літературні теми. Тоді ж ним була написана книга "Берлінські ночі. Роздуми щодо російської революції", що залишилася невиданою. Літом 1921 року він став співпрацювати з Християнським союзом молодих людей, що організував при своєму берлінському відділенні "Російські курси заочного викладання". З осені 1922 року курси почали випускати журнал "Вісник самоосвіти", редакторами якої одночасно були М.М. Алексеев, П.Ф. Андерсон і О.С. Яценко. Поряд з цим, О. Яценко брав активну участь в різних проектах видавництва ІМКА-Прес, що тоді тільки було засновано.

Проте незабаром журнал В. Б. Станкевича "Життя" занепав, і тоді Олександр Яценко в 1921 році почав видавати свій бібліографічний журнал "Російська книга", у 1922 році перетворений на "Нову російську книгу" [9, с. 11]. Діяльність, пов'язана із заснуванням та виданням даного журналу, постала, звичайно, найцікавішою стороною берлінської біографії О. Яценко. Метою створення журналу, як писав сам філософ, було "зібрати й об'єднати відомості про російську й закордонну видавничу та літературну діяльність. По змозі ми прагнемо створити з "Нової російської книги" міст, що сполучає закордонний і російський друк" [8, с. 7]. Журнал виходив спочатку при найбільшому тоді в Берліні російському книжковому магазині "Москва". У 1921 році вийшло дев'ять номерів журналу. У 1922 році О. Яценко з журналом перейшли до видавництва І.П. Ладжнікова.

О.С. Яценко опублікував у своєму журналі вірші Максиміліана Волошина під назвою "Вірші про терор", які справили на російську еміграцію глибоке враження, зруйнувавши ілюзії, що ще були у неї, з приводу Радянської Росії. Зверталася до редакції журналу "Нова російська книга" й Марина Цветаєва. З Естонії приходили листи з віршами від колись улюбленця Санкт-Петербурга Ігоря Северяніна; з Афін від філософа Володимира Вернадського, сина академіка В. І. Вернадського; від історика Б. І. Нікольського, до того від бувшого строк покарання в Бутирці й висланого з Росії. Але ще більше було тих, хто приїжджав до Берліна й тут же поспішав до редакції журналу "Нова російська книга", що не лише публікував найрізноманітніший матеріал, але й інформував

читачів про місцезнаходження емігрантів-літераторів, суспільно-політичних діячів, розкиданих по всьому світу. У 1921-1923 роках О.С. Ященко стає однією з центральних фігур берлінського російського літературного життя, – писали про нього газети. Журнал його набуває значення безперечного довідкового центру з поточної російської літератури й в очах еміграції, й в очах літераторів, що залишалися в Радянській Росії. У цей період Олександр Семенович багато пише. В цей час він написав цілий ряд нарисів для розділу свого журналу "Долі й праці російських письменників, вчених і журналістів за 1918-1920рр.". За ініціативою О. Ященко в Берліні розгорнув свою діяльність "Будинок мистецтв" [9, с. 13], де в цей час процвітали російське книговидання й культурне життя, та де представники різних художніх і політичних напрямів могли зустрічатися. На літературні вечори збиралися письменники, поети, художники, творча еліта, у тому числі й російські емігранти, оскільки в перші роки існування радянської влади виїзд з країни був ще можливий. Тут виступали С.О. Есенін, І.Р. Еренбург, К.О. Федін, Б.Л. Пастернак, В.В. Маяковський та багато інших. На першому етапі своєї творчої діяльності в Німеччині О.С. Ященко співпрацював з прорадянською сменовеховською газетою "Напередодні", й після від'їзду організаторів газети в СРСР редагував її додаток "Іноземне життя". В середині 20-х років, разом з Р.Б. Гулем і С.К. Гогелем, він працював у німецькому видавництві "Taurus", де готував до видання двомовні словники.

Журнал О.С. Ященко "Нова російська книга", що є безцінним літописом російської літератури в один з найяскравіших критичних моментів її історії, пережив несподіваний і стрімкий кінець, як і весь російський літературний Берлін. Восени 1923 року журнал закrywся, випустивши з січня всього чотири книжки. Безпосередні обставини припинення видання журналу невідомі, проте очевидним є його зв'язок із загальною кризою, яка вибухнула в російській справі книговидавця восени 1923 року. До початку 1924 року тенденція скорочення кількості російських книжкових видавництв в Берліні проявилася зі всією очевидністю. Неабиякою мірою цьому сприяла економічна ситуація в Німеччині: стабілізація німецької марки, що викликала собою обумовлене під-

вищення цін. Але не останню роль тут зіграла цензурна політика радянської Росії, що проводилася по відношенню до російського зарубіжжя. Можна припустити, що було б помилкою бачити в закритті "Нової російської книги" тільки один з проявів фінансового краху справи книговидавця й не відмітити краху самої ідеологічної платформи, на якій ґрунтувалася діяльність журналу. Письменники, творчість яких здавалася Олександрові Семеновичу запорукою розквіту зарубіжної російської літератури, порвали з еміграцією, повернувшись до Росії. Також увінчалися успіхом і зусилля німецького уряду й Ліги націй, що прагнули розподілити емігрантів більш рівномірно. Культурний центр еміграції перемістився до Парижа, куди, як свідчать архівні матеріали, нерідко навідувався О.С. Яценко. Літературний Берлін на цей час спустів. Припинення видання журналу означало для О.С. Яценка й залишення літератури взагалі. Відмовившись від повернення до Росії, й не приєднавшись ні до якої суспільної й літературної групи в еміграції, він не повернувся й до літератури. Але залишалися сотні тек з листами й рукописами авторів, підшивання багаточисельних газет і журналів, що випускалися росіянами зі всіх кінців світу, що раніше надсилалися до редакції О. Яценка. Це був величезний і безцінний архів – скарбниця інтелектуальної спадщини. З дозволу О. Яценка папери узяв співробітник журналу Б.І. Миколаївський, перевізши їх потім до Парижа. При захопленні Парижа німцями велика частина архіву потрапила до їх рук, після чого безслідно зникла. На сьогоднішній день лише частина архіву залишилася цілою й знаходиться в бібліотеці Гуверовського інституту в Каліфорнії (США). На основі документів цього архіву, що збереглися, були написані книжки Р.Б. Гуля про Ф.Е. Держинського, М.Н. Тухачевського, М.А. Бакуніна та ін., що вже само за себе говорить про унікальність цих матеріалів і довіру адресатів до самого Олександра Семеновича, як до людини з незаплямленою репутацією серед емігрантських кіл.

О.С. Яценко, безперечно, став однією з найкolorитніших фігур особливої літературної ситуації, що склалася на початку двадцятих років ХХ століття – "російського літературного Берліна". Вивчення його становлення не лише як особистості, але й як літе-

ратора, філософа неможливо поза вивченням специфічного досвіду "російського Берліна". Цей момент "подвійного життя" російської літератури відзначив собою різкий злам у біографії філософа.

З осені 1924 року в О.С. Яценко розпочинається новий етап життя, по-перше, він переїжджає до Литви, а по-друге, він знову повертається до юриспруденції. Він стає ординарним професором юридичного факультету й завідувачем кафедрою міжнародного права Каунаського університету, де пише свою фундаментальну працю "Курс міжнародного права". Це призначення було отримане правознавцем завдяки знайомству з Августиним Йосифовичем Вольдемаром, видатним литовським державним діячем. У литовському університеті він читав курси міжнародного права, міжнародного приватного права й міжнародного економічного права. У 1926-1927 рр. опублікував декілька статей, що коментують торгівельні угоди Литви, в урядовій газеті "Литва". Статті з міжнародних відносин він розміщував у журналі "Руаль" й 1929-1930 рр. Видав литовською мовою декілька робіт з міжнародного права. На той час у Каунаському університеті працювало декілька друзів і колег О. Яценко, російських професорів, - у тому числі В.Б. Станкевич (на кафедрі кримінального права), П.П. Гронський (на кафедрі загальної історії), філософи В.Е. Сеземан і Л.П. Карсавін. Проте від емігрантського літературно-суспільного середовища Олександр Яценко відійшов повністю. У березні 1932 року з ним зустрівся в Берліні О.М. Толстой (який вперше після повернення до Росії виїхав до Європи). Про атмосферу, в якій пройшла ця зустріч, виразно говорить щоденник письменника, процитований у монографії Ю.А. Крестинського: "Яценко прогавив Росію, - занотував О. Толстой до щоденника після цієї бесіди. - Тому й образився, що відчув раптом, що - нуль, особиста смерть, а Росія обійшлася без нього" [5, с. 91]. Впродовж всієї еміграції Олександр Семенович вагався відносно повернення до Росії. Сліди його сумнівів викриваються в листах до нього. Багато його друзів і колег, чікими літературними справами О. Яценко займався в Берліні, нерідко за дорученням, у своїх листах кожного разу кликали його повернутися до Радянської Росії. Серед них: Гліб Алексєєв, який, повернувшись до Росії 7 листопада 1923 року, мав

звичай закінчувати свої листи до О. Яценко наступними словами: "Міцно стискаю вашу руку, що з особливим задоволенням зробив би тут у Москві. Коли ви нарешті приїдете додому, втомитися від гармидеру й машинного вереску закордонного життя?" [3, с. 102-103]; Олексій Толстой, у своєму листі до О.С. Яценка від 3 січня 1927 року писав приятелю: "Ми всі очікуємо, чи не заглянеш до нас в Росію, – тобі було б і цікаво, і цікаво, і корисно поглянути, як країна в економічній блокаді живе, не сумуючи дуже-то, будують-ся й розвиває величезними зусиллями свою незалежну промисловість. У нас тепер усе своє... Життя наше зовні бідне, сіре, буденне. Прийдеш після блискучого Берліна – стане тобі коряво; сірий на-товп, тіснота в містах, не міста – великі села. Але й це ми переживемо" [3, с. 120]. Життя кидає О. Яценка знов до Берліну, де вчений і помирає 10 липня 1934 року.

Приятель і соратник О. С. Яценка по журналу "Нова російська книга" Р. Гуль у своїх мемуарах створює портрет філософа: "Професор міжнародного права Олександр Семенович Яценко був колоритною фігурою. І повною протилежністю В.Б. Станкевича, типового інтелігента, трохи не від світу сього. Яценко – міцний чоловік, без усіляких інтелігентських "вивихів". Середнього росту, міцно зшитий, фізично сильний, з лисим черепом і невиразним обличчям. О. Яценко був уродженець Кубані" [7, с. 13]. Повну характеристику дав сучасник О.С. Яценко вчений М. Вішняк після зустрічі з філософом, яка відбулася в 1909 році у професора П.І. Новгородцева, де зібралися його найближчі учні й однодумці: "Серед присутніх знаходилися знайомі мені І.А. Ільїн і С.О. Алексєєв. А серед невідомих мою увагу звернув Яценко, Олександр Семенович. Він цікавився проблемами федерації й розвивав ідеї, близькі до анархізму. По суті ж він був яскраво вираженим типом опортуніста. Р.Б. Гуль свідчить, що термін "опортуніст" ("людина, що пристосовується до обставин") мав звичай застосовувати до себе сам О. Яценко. Наскільки обґрунтована ця характеристика, можна судити з історії його суспільно-видавничих антреприз берлінського періоду" [1, с. 14]. Ім'я Яценка Олександра Семеновича – видатного вітчизняного юриста й філософа, тривалий час не було відомо широкому колу вчених і правознав-

ців в Україні. Так, у 1997 році в антології "Російська філософія права: філософія віри й моральності" були представлені перші уривки праць О.С. Ященка "Теорія федералізму. Досвід синтетичної теорії права і держави" (Юрьев, 1912 рік). Пізніше, в 1999 році у видавництві "Алетейя" спільно із Санкт-Петербурзьким університетом МВС Росії в серії "Класики російської філософії права" вийшли дві фундаментальні праці філософа: "Філософія права В.С. Соловйова" і "Теорія федералізму. Досвід синтетичної теорії права". Творчість філософа багато в чому передбачила сучасну постановку проблеми співвідношення й взаємозв'язку моралі й права, особливо в плані їх синтетичної єдності. Проте його ім'я з об'єктивних причин залишилося в тіні таких авторитетів вітчизняної моральної й правової філософії, як Л.І. Петражіцкого, П.І. Новгородцева, Б.О. Кистяковського, Е.Н. Трубецкого, І.О. Львіна і інших.

Олександр Семенович Ященко, одним з перших, у своїх працях висунув ідею створення синтетичної теорії права, яка могла б об'єднати всілякі уявлення про право, що склалися раніше, що абсолютизували окремі моменти наукових концепцій, ігнорували взаємозв'язок держави і права, матеріального і духовного життя людини. Згідно з О. Ященко, право, моральність і релігія невід'ємні один від одного. Їх взаємозв'язок визначається об'єктивною природою абсолютного добра, або блага, яке в той же час передбачає й наявність суб'єктивного початку. Етична діяльність, орієнтована на абсолютне добро, встановлює рівновагу в стосунках суспільства й особистості, що відповідає етичній свідомості і "соціологічно-затверджуваним законам суспільного життя". У своїй філософії права Олександр Семенович Ященко продовжує традиції російського релігійного ідеалізму (перш за все В.С. Соловйова), прагнучи при цьому спиратися на основні підсумки сучасної науки про людство й суспільство.

Слід зазначити, що Олександр Семенович Ященко був вельми різнобічним ученим. До його творчого доробку належать праці з філософії права, історії політичних учень, історії права, міжнародного права. Проте основні досягнення були зроблені ним в області теорії права і держави. Праці О.С. Ященка зараз користу-

ються великим успіхом і перевидаються до теперішнього часу. Основне завдання своїх праць автор бачив в систематизації норм діючого права, і, як наслідок, в чіткому визначенні понять суверенітету, влади, суспільства, права, моральності.

В цілому, слід зазначити, що життєва шлях автора склався досить вдало, не дивлячись на роки еміграції.

Отже, великий вплив на становлення О.С. Ященка мали соціально-історичні умови ХХ сторіччя. Його світогляд як філософа і правознавця склався під впливом основних течій юриспруденції та філософії того часу. Збагатившись ідеями Л.І. Петражицького, П.І. Новгородцева, Е.Н. Трубецького, В.С. Соловйова, він створює нову концепцію в області права – синтетичну теорію права. Перебування в еміграції і спілкування з представниками європейської наукової думки також мало на нього значний вплив. Слід зауважити, що західна юриспруденція не залишила без уваги наукові ідеї, висловлені О.С. Ященком, тим самим підкресливши значущість його досліджень для світової науки в цілому. Надалі, позначаючи круг проблем, пов'язаних з вивченням основних етапів його життя і наукової спадщини, можна виділити питання, що стосуються детального аналізу ще невідомих робіт ученого, а також діяльності О.С. Ященка в еміграції.

#### **Використана література:**

1. Назаров М. Миссия русской эмиграции. – 2-е изд., исправленное. – М.: Родник, 1994. – 416 с.
2. Вронская Д. Кто есть кто в России и бывшем СССР/ Д. Вронская, В. Чугуев; [пер. с англ.] – М.: ТЕРРА, 1994. – 688 с.
3. Русский Берлин, 1921-1923: По материалам архива Б.И. Николаевского в Гуверовском институте/ Ред. кол.: М. Раев, О. Раевская-Хьюз, Н. Струве, Л. Флейшмах. – Paris: YMCA-PRESS, 1983. – 422 с.
4. Литературная энциклопедия русского зарубежья (1918-1940) /Том I. Писатели русского зарубежья. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 1997. – 512 с.
5. Литературная энциклопедия русского зарубежья (1918-1940) /Том II. Периодика и литературные центры. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2000. – 640 с.

6. Литературная энциклопедия русского зарубежья (1918-1940) / Том III. Книги. - М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2002. - 712 с.

7. Беликов Г.А. 130-летию А.С. Яшенко посвящается / Г.А. Беликов // Ставропольская правда. - 2007. - № 8. - 24 февраля.

8. Беликов Г.А. Великие соотечественники / Г.А. Беликов // Ставропольская правда. - 2002. - № 18. - 3 марта.

9. Пересыпкина В. Чтобы знали земляки / В. Пересыпкина // Ставропольский вестник. - 2007. - № 8. - 24 февраля.

**С.В. Матвеев**

старший викладач кафедри

теорії та історії держави і права

*(Луганський державний університет*

*внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, Україна)*

## ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ФЕНОМЕНА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

У сучасному державознавстві все більше уваги приділяється одному з найважливіших предметів правового регулювання – державній владі. Це пов'язано, насамперед, з активним реформуванням основ і принципів управління державно-організованим суспільством. Це притаманно і сучасній Україні. Варто погодитися із твердженням відомого російського правознавця В.Г. Ледеяєва, що "значимість концептуального аналізу влади збільшується пропорційно зростанню інтенсивності та розширенню границь кратологічного дискурса" [1, с. 97]. Актуальність і необхідність досліджень у цій сфері наочно ілюструють висловлення класиків кратологічних досліджень. Німецький соціолог М. Вебер вказує на те, що "влада є однією з фундаментальних основ людського суспільства й одним із ключових понять сучасної політичної науки" [2, с. 646]; відомий польський політолог Е. Вятр, відзначає, що "боротьба за завоювання влади і її використання є основним змістом політики, а тому й основним питанням, яким займаються науки, що вивчають політику" [3, с. 157].

Увага до феномена влади пов'язана з тим, що влада має спроможність консолідувати суспільні і державні інститути в 222

єдине політичне "тіло", а також несе в собі можливість переборювати девіантні прояви, регулювати міжетнічні і міжконфесійні відносини, створювати передумови для вирішення істотних протиріч як у суспільстві, так і в сфері відносин: суспільство і природа, особистість і суспільство [4, с. 1].

Таким чином, розбудова незалежної української держави, перехід до демократичних форм організації суспільного життя вимагає вирішення низки проблем, серед яких – створення міцного юридичного підґрунтя громадянського суспільства і правової держави з урахуванням досвіду і вимог, вироблених свого часу розвиненими демократіями світової спільноти.

Сучасні спроби реформування українського суспільства й держави за принципом "проб і помилок", бездумне запозичення іноземних рецептів, ігнорування власних історичних традицій, соціально-культурної спадщини та національних інтересів, радикалізм і самовпевненість реформаторів перервали еволюційний розвиток суспільства, обернулися глибокими й багатобічними негативними наслідками. Побороги наростання деструктивних процесів можна шляхом поєднання стратегії і тактики реформування з наукою, з науковим і відповідальним державним управлінням та правовим регулюванням. У зв'язку з цим ключового значення набуває вірний вибір стратегії подальшого розвитку державно-владних інститутів, конкретних шляхів і способів подолання, властивих їм недоліків з метою створення ефективно діючого механізму державної влади. У цьому може допомогти аналіз як існуючих моделей державно-владних утворень, так і вивчення багатого історичного досвіду.

Аналіз історичних аспектів виникнення й подальшого розвитку ідей про феномен державної влади є досить важливим, оскільки, дає уяву про тисячолітній пошук видатними мислителями теоретичної альтернативи рішення проблем суспільного і державного устрою, форм державності, взаємин особистості і держави, принципів і змісту політики та державної влади. Такий аналіз дозволить зрозуміти, як у боротьбі різних концепцій і доктрин народжувалися та накопичувалися знання про природу державної

влади, розширювалися уявлення про взаємини особистості та держави.

У вітчизняній науці часом, особливо у радянський період, було небезпечно займатися питаннями природи влади, але й закордонні вчені не завжди йшли вперед у розробці науки про владу та нерідко визнавали це. Можна визнати актуальним донині висновок Мішеля Фуко, що "теорія влади як основа глобального політичного аналізу ще не створена і всі реальні прояви влади продовжують і донині залишатися чимсь загадковим, непізнаним, навіть демонічним" [5, с. 206].

При цьому влада (державна особливо), її природа, принципи й механізм здійснення за всіх часів існування людства викликали підвищу зацікавленість мислителів. Усіляких поглядів на існуючий устрій влади та на бажаний було сформовано за час існування людства велика кількість. Історія формування різних вчень, концепцій, у тому числі політичних і правових не являє собою рівномірний, прямолінійний процес, що припускає поступове нагромадження знань. Також, на нашу думку, не можна представити всю або майже всю історію політичної думки як чергування, круговорот тих самих ідей і їхніх різних сполучень. Як і в історії розвитку людства, так і в історії формування ідей бувають різні за довжиною періоди, революційні епохи, коли спостерігається особливий прояв досягнень людського інтелекту. Це прояв "духовних революцій", які багато в чому визначають подальший розвиток людської цивілізації.

Один з найцікавіших мислителів ХХ століття, Карл Ясперс (1883-1969), у роботі "Зміст і призначення історії" виділяє два "осьових часи", дві "осьові епохи" у розвитку ідей і вчень. Першу "осьову епоху" він датує приблизно між 800 й 200 р. до н.е., коли майже одночасно й незалежно один від одного і на Сході - у Китаї, Індії, Персії, Палестині, і на Заході - у Греції - утворилося кілька духовних центрів. Друга ж "осьова епоха", на його думку, мала місце тільки в Європі (тому що в Європі зародився і одержав розвиток капіталізм, відбулися промислова, наукова, політична та релігійна революції) датується приблизно 1500-1800 р. Перевагу

"другої осі" Ясперс бачив у тім, що вона мала більший обрій і досягла більшої широти й глибини. Остаточні кроки, що відокремлюють все історичне минуле від ще схованого від нас майбутнього, були зроблені лише в ХІХ столітті [6, с. 32-33].

Перша "осьова епоха", на нашу думку, характеризується ідейним і духовним проривом древньосхідної культури. Дійсно, Стародавній Схід – колиска самих ранніх цивілізацій, різноманітних релігій, писемності, літератури й мистецтва. Більшість дослідників вважають першими джерелами, що обґрунтовують доцільність земних порядків, давньоіндійські "Рігведу", "Самаведу", "Атхарваведу", давньоіранську "Авесту", давньоєгипетську "Книгу мертвих" та інші джерела. Багато в чому, спираючись на них, доповнені приписами й нормами володарювання й підпорядкування, виникають перші правові пам'ятники, які містять, у тому числі і вказівки з устрою та організації державної влади. До найдавніших з них можна віднести "Закони Ур-Наму" (кінець 3-го тис. до н.е.), "Средньоасирійські закони" (2 тис. до н.е.), "Хетські закони", "Закони Хаммурапі", "Закони Ману", стародавні китайські "Книга переказів" (8 ст. до н.е.), "Книга про Дао й де" (6 ст. до н.е.) та ін. Багато із зазначених джерел містять практичний посібник з державного керування та здійснення державної влади, вказують на принципи судочинства, права й обов'язки державних чиновників, розкривають основні елементи та інститути держави. У цьому проявляються і незавершеність, і головні недоліки політико-правової думки цього періоду. Політико-правові ідеї мали лише прикладний характер, де головні положення вказували на "ремесло" управління державою, здійснення правосуддя, не відокремлювалися від моралі і являли собою етико-політичні доктрини. Крім того, у політико-правових ученнях Давнього Сходу не тільки зберігалися, але й розвивалися релігійно-міфологічні погляди.

З огляду на проблематику, що розглядається у даному періоді серед давньосхідної думки слід відзначити вчення Конфуція (приблизно 551-479 р. до н.е.), центральними поняттями якого є **гуманність і чеснота**. А його теза про те, що державна влада повинна користуватися довірою народу: "без довіри народу (правитель) не встоїть" випередила свій час на тисячоріччя й стала од-

ним з перших обґрунтувань необхідності легітимізації державної влади в сучасному її розумінні.

Крім того, цікаві доктрини моїзму й легізму, з принципами загальної любові, рівності всіх людей і необхідності врахування інтересів і думок простого народу в управлінні державою (моїзм) і управління, що спирається на закони та жорстокі покарання (легізм). І якщо перша доктрина залишилася на рівні релігійно-етичних поглядів, то друга стала однією з перших моделей деспотичної, тоталітарної держави.

Варто визнати, що величезний вплив на подальший розвиток світової політико-правової думки (у тому числі щодо організації й функціонування державної влади) зробили політико-правові погляди стародавніх греків. Дослідження феномена державної влади супроводжують всю історію розвитку давньогрецької політико-правової думки. Це один з найважливіших і пріоритетних предметів досліджень. І це можна вважати найважливішою причиною того, що дивна цивілізація стародавніх греків збагатила людство величезним досвідом створення різних моделей державності.

Вітчизняний дослідник історій вчень про право й державу Демиденко Г.Г. умовно поділяє історію розвитку давньогрецької політико-правової думки на три періоди. "Ранній, "досократовський" (IX-VI ст. до н.е.) період, характерний помітним відходом від релігійно-міфологічних уявлень до раціонального (у творчості Гомера, Гесіода й особливо "семи мудреців"), розвитком філософії й філософським підходом до проблем держави й права (Піфагор і піфагорійці, Геракліт, Демокріт). Другий, "сократовський" період (V - перша половина IV ст. до н.е.) час розквіту давньогрецької політичної і філософської думки, уваги до проблеми людини (софісти, Сократ, Платон, Аристотель). Третій період (друга половина IV - II в. до н.е.) - час занепаду грецької державності, залежності від Македонії, згодом Риму (Епікур, стоїки, Полібій)" [7, с. 28].

У давньогрецьких філософів вперше спостерігаємо визначення держави, закону, класифікацію форм державної влади, концепції переходу від одного державного ладу до іншого. Теоре-

тичний підхід до вивчення політики й права в давньогрецьких доктринах відокремлюється від практико-прикладних описів техніки державного управління.

Багато хто з мислителів, які зуміли переступити поріг релігійних упереджень, випередили свій час на тисячоріччя, а запропоновані ними концепції можна назвати проривом у філософській науці.

Давньоримська політична й правова думка багато в чому схожа з давньогрецькою, що визначається й однотипністю суспільно-економічних відносин і наступністю в розвитку культур. При розробці політичних концепцій римські автори спиралися на запозичені з грецьких джерел уявлення про форми держави, про співвідношення закону та справедливості, про природне право тощо.

Новизна та оригінальність політичних поглядів римських мислителів виразилися в тому, що в результаті практичної діяльності юристів з тлумачення законів відбулося відокремлення юриспруденції в самостійну галузь знань та у відмові від ідеалів полісної аристократії на користь ідей космополітизму та концепцій необмеженої імператорської влади, державного культуправлячого імператора.

Особливий інтерес становлять погляди на державу, державну владу Цицерона, стоїків (Сенеки, Марка Аврелія та ін.) і ранньохристиянських теологів того періоду (Іоанна Златоуста й Аврелія Августина). Для Цицерона держава – правове утворення, "загальний правопорядок". Така юридизація поняття держави надалі придбала багато прихильників і стала основою теорії правової держави. У трактуванні Цицерона право виступає основою держави, його визначальним початком. Розвиваючи ідею полісної демократії, він запропонував новий, змішаний тип держави – республіку, що має своїм початком природне право й волю народу, систему стримувань і противаг, що попереджають виродження республіки в тиранію.

Стоїки внесли істотний вклад у розвиток публічного права, а вчення римських теологів, як й у цілому, саме християнство, вплинули на подальший розвиток політико-правової думки всієї

Європи. У цьому випадку ми згодні з наступним висловленням: "Виняткове й неминуще значення в історії цивілізації належить християнству. Сформульовані в Новому Завіті моральні норми й принципи поведіння людей, суспільних відносин виразили загальнолюдські цінності – воля, рівність, справедливість, праця – продовжують впливати на моральне очищення людини, на політичну й правову думку" [7, с. 64].

Друга "осьова епоха", яку виділяв Карл Ясперс, на нашу думку, характеризуються протистоянням декількох напрямків у політико-правовій думці. Спочатку теократичного, у якому вищими джерелами істини визнавалися Святе писання й догмати офіційного віровчення католицької церкви й світського, основною метою якого було обґрунтування необхідності відділення церкви від держави. Далі ідей абсолютної державної влади – ідеям обмеження цієї влади, що пов'язано з початком формування капіталістичних суспільно-економічними відносин.

До самих помітних прихильників теократичного напрямку можна віднести ідеолога католицизму домініканського ченця Фому Аквінського, що розвив богословську доктрину походження влади від Бога.

Проти втручання церкви у справи держави активно виступали професор Оксфордського університету Джон Уікліф, відомий поет середньовіччя Данте Аліґ'єрі, реформатори Мартін Лютер, Томас Мюнцер, Жан Кальвін, богослов Марсілій Падуанський, середньовічні юристи.

Видатним дослідником свого часу феномена державної влади можна вважати Ніколо ді Бернардо Макіавеллі, ідеолога абсолютизму, заслуга якого полягає в тому, що він, не тільки висловлює свої теоретичні погляди з приводу устрою держави і державної влади, але й дає практичні наставляння з управління державою.

Значний внесок у розвиток прогресивної думки епохи відродження й реформації внесли, відомі як "тираноборці" Ф. Готман, Ю. Брут, Т. Беза, Дж. Б'юкенен, Етьєн де Ла Боєсі, які вимагали обмеження влади королів-тиранів становими установами, надання народу права змищати й вибирати монарха.

Велике значення у формуванні світової думки про державну владу мало вчення видатного французького політичного мислителя Жана Бодена, який теоретично обґрунтував пріоритет загальнодержавних інтересів, які знаходяться вище релігійних чвар, виклав погляди на державу, шляхи й методи зміцнення централізованої монархічної монархії. Бодену належать формулювання й обґрунтування поняття суверенітету як істотної ознаки держави:

В періоді розвитку політико-правової думки, що розглядається заслуговують на увагу соціалістичні проекти Томаса Мора та Томмазо Кампанелли з їх етатичними поглядами на співвідношення особистості й держави.

Перші антифеодальні революції в країнах Західної Європи визначили подальший розвиток досліджень у сфері державної влади. Із природно-правових позицій Гуго Гроцій та Бенедикт Спіноза розглядали питання, пов'язані з походженням держави і функціонуванням державної влади.

Подальший розвиток ідея демократизації державної влади одержала в ході англійської революції 1640 – 1649 р. у працях прихильників Кромвеля – індепендентів Дж. Мільтона, О. Сіднея та більш радикальних левелерів Джона Лільберна, Джерарда Уінстенлі. На їхньому фоні погляди видатного англійського мислителя цього періоду Томаса Гоббса з його політико-правовим ідеалом про державу як про цивільне суспільство, що охороняється авторитарною владою, де поєднуються необмежена влада суверена та права підданих не є кроком назад у напрямку демократичних перетворень, а є альтернативою війні "всіх проти всіх".

Істотний внесок у розвиток ідей про державну владу зробив ще один видатний мислитель прихильник природно-правової концепції Джон Локк. Він фактично розвив доктрину раннього лібералізму, у якій виклав свої погляди на найважливіші державно-правові принципи цивільного суспільства. Головним постулатом доктрини Локка можна вважати те, що він визначає межі влади держави – постійні закони, з одного боку, і природні права громадян – з іншого. Саме із цього виходила його концепція поділу влади. Він виділяв законодавчу, виконавчу й федеративну вла-

ду, стверджуючи, що законодавча й виконавча влада не повинні перебувати в одних руках.

Більш пізній етап другої "осьової епохи" характеризується сплеском розвитку політико-правової думки, що за значимістю можна зрівняти з досягненнями в даному напрямку філософів періоду античності. Насамперед його пов'язують з епохою Просвітництва - прогресивним ідейним і культурним періодом 17 - 18 ст., етапом переходу від феодалізму до капіталізму. В цьому контексті слід відзначити погляди видатного письменника й філософа Вольтера, який вважається непримиренним борцем з релігійним фанатизмом, прихильником республіканської форми правління, що найбільше наближає людей до природної рівності.

Видатним теоретиком держави і права, і зокрема державної влади, представником французької освіти був Шарль Луї де Монтеск'є. Важливою його заслугою у вивченні феномена державної влади можна вважати розробку методології дослідження державної влади (особлива увага приділялася історизму) та подальший розвиток і удосконалення вчення Дж. Локка про поділ влади. Концепція Монтеск'є про принципи правління, поділ влади, політичну волю мали значну новизну, з'єднували ліберальне розуміння волі з ідеями конституціоналізму. Запропонована ним тріада влади згодом стала класичною формулою теорії конституціоналізму.

Вагомий внесок у розвиток ідей про державну владу, її соціальну природу, суверенітет та межі її здійснення зробив видатний французький філософ Жан Жак Руссо.

У своїй ідеалізованій конструкції народного суверенітету Руссо передбачає рівність прав та обов'язків громадян і держави. Межі державної влади в її взаєминах з підданими, відповідно до його вчення, стають границями загальних угод. Верховна влада, якою б необмеженою, священною, недоторканою вона не була, не переступає й не може переступати межі загальних угод. Суверенітет трактується мислителем як "здійснення загальної волі", необмеженої влади, що направляється загальною волею. За умовами суспільного договору вона належить народові. Ідеї на-

родного суверенітету разом з ідеями рівності та волі (рівних прав й обов'язків) виступають у Руссо як основні принципи республіканського ладу, центральні пункти його політичних програм.

Також, в епоху Просвітництва з'являються помітні праці видатних мислителів свого часу просвітителів Самуеля Пуфендорфа, Християна Вольфа, Чезаре Беккарія і якобінців Жан Поль Марата, Максиміліана Робесп'єра, Гракха Бабефа, які внесли значний вклад у розвиток політико-правової думки.

На нашу думку, завершують другу "осьову епоху" у розвитку політико-правової думки стосовно дослідження феномена державної влади, ідеї видатних філософів свого часу Іммануїла Канта та Георга Гегеля.

Більш пізні автори, які за хронологічними рамками не вписуються в запропоновану Карлом Ясперсом класифікацію двох "осьових епох", на його ж думку, зробили остаточні кроки, що відокремлюють все історичне минуле від ще схованого від нас майбутнього [6, с. 96-97].

Помітний внесок у дослідження державної влади внесли багато видатних мислителів XIX-XX століть. До них відносяться й прихильники лібералізму І. Бентам, Д.С. Мілл, Б. Констан, А. де Токвіль, Р. Дарендорф, Г. Спенсер і соціалісти Ш. Фур'є, Р. Оуен, і анархісти П. Прудон, М. Бакунін, і позитивісти О. Конто, Дж. Остін, і марксистки.

Крім того, на нашу думку, слід окремо зазначити й той факт, що на всьому протязі формування світової політико-правової думки, вітчизняні філософи, правознавці, державні діячі робили значний внесок у її збагачення. Це твердження є вірним як для самих джерел політико-правової вітчизняної думки, так і для сучасності. Гідними представниками вітчизняної політико-правової думки є митрополит Іларіон, В. Мономах, Д. Заточник, С. Оріховський-Роксолан, І. Вишенський, П. Могила, Б. Хмельницький, І. Мазепа, П. Орлик, С. Яворський, Ф. Прокопович, М. Козачинський, С. Десницький, Я. Козельський, Г. Сковорода, М. Костомаров, Г. Андрузький, М. Драгоманов, С. Подолинський, О. Терлецький, І. Франко, М. Грушевський, В. Липинський, М. Ковалевський,

П. Новгородцев, Б. Кістяковський, М. Міхновський, Д. Донцов, М. Грушевський, В. Винниченко, М. Туган-Барановський та ін.

Підбивши підсумок вищевикладеному можна припустити наступне: аналіз сучасних доктрин і поглядів на державну владу може свідчити про глибоку історичну наступність найголовніших теоретичних поглядів на державу та державну владу і дозволяє зробити висновок про те, що сучасне державознавство страждає так званою "філіацією ідей", тому що більшість поглядів на устрій державної влади вже мали місце в історії. Але при цьому необхідно відзначити, що в сучасних умовах ці ідеї здобувають нове прочитання та одержують нове огранювання. Формування різних вчень, концепцій, у тому числі про державну владу не являє собою рівномірний, прямолінійний процес, що припускає поступове нагромадження знань. Як в історії розвитку людства, так й в історії формування поглядів бувають різні за довжиною періоди, революційні епохи.

Дотепер, відсутній аналіз етапів розвитку вітчизняної теорії влади на рубежі ХХ-ХХІ ст., що веде до ігнорування напрацьованого досвіду. Спроба підмінити аналіз вітчизняної філософії влади, вивченням західної традиції несе в собі ряд негативних моментів. Найбільш важливим є обмеження можливостей дослідницької практики й позбавлення української філософії влади своєї власної методологічної традиції.

#### **Використана література:**

1. Ледяев В.Г. Власть: концептуальный анализ / В.Г. Ледяев // Полис. - 2000. - № 1. - С. 97-107.

2. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. / Макс Вебер. - М.: Прогресс, 1990. - 806 с.

3. Вятр Е. Социология политических отношений. Пер. с польск. / Ежи Вятр. - М.: Прогресс, 1979. - 463 с.

4. Шевченко О. К. Здійснення влади в умовах трансформаційних процесів сучасної України : автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 "соціальна філософія та філософія історії" / О.К. Шевченко. - Сімферополь, 2006. - 20 с.

5. Власть: Очерки современной политической философии Запада / [В.В.Мшвениерадзе, И.И.Кравченко, Е.В.Осипова и др.]. - М.: Наука, 1989. - 328 с.

6. Ясперс К. Истоки истории и ее цель / Карл Ясперс // Смысл и назначение истории. - М., 1991. - С. 32 - 33, 96-97.

7. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: Курс лекцій / Демиденко Г.Г. - Х.: Факт, 2001. - 384 с.

**Ю.Л. Медведєв**

викладач кафедри конституційного  
та міжнародного права

*(Луганський державний університет  
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, Україна)*

### **ВЗАЄМОВІДНОСИНИ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЛУГАНСЬКА З УРЯДУЮЧИМ СЕНАТОМ ЗА МІСЬКИМ ПОЛОЖЕННЯМ 1892 Р. НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Як справедливо зазначали у своїй статті Н.М. Єфремова та М.В. Немитіна, найбільш важливою гарантією земського (і міського) самоврядування у пореформеній Росії було встановлення судового порядку розгляду спорів та колізій між самоврядуванням та державними органами. Це було особливо важливо, коли "...права населення можуть бути легко та непомітно, і навіть не-свідомо порушені адміністративним розпорядженням". "Міське положення" 1892 р. визначало в якості інстанції для розгляду скарг державних органів та самоврядування Сенат, що виконував функції Верховного Суду, а також слідкував за виконанням законів. Усі його ухвали та укази у спірних справах мали обов'язковий характер як для сторін конфлікту, так і для інших суб'єктів правовідносин. Причому Сенат у своїх указах не просто пояснював букву закону, а представляв нову юридичну норму, яку потім вводив до юридичного обігу шляхом створення прецедентів. До такої діяльності Урядуючий Сенат спонукали

чисельні прогалини в законодавстві, а іноді й відсутність матеріальних норм.

З 1863 р. декілька разів на тиждень Сенатом видавалися Збірки узаконень і розпоряджень уряду, які розсилалися його Першим департаментом у вигляді невеликих брошур до всіх вищих та місцевих установ. Зазначена діяльність Сенату не переслідувала мети оприлюднення його визначень і ухвал широкому загалу. Вони повідомлялися лише відповідним міністрам і зацікавленим сторонам у вигляді так званих сепаратних указів. Тому поряд з ними, з метою інформування приватних осіб і керівників самоврядних структур, періодично видавалися як збірки ухвал Сенату у земських та міських справах (офіційні та неофіційні), так і тексти "Міського положення" 1892 р., в яких для зручності разом зі статтями закону містилися й ухвали Сенату, що конкретизували або пояснювали їхню суть. У країні, де діяло запутане законодавство, така діяльність Урядуючого Сенату мала велике значення для діяльності самоврядування. Однак, це був шлях з "однобічним рухом", відповідно до ухвали Сенату від 28 травня 1891 р. за № 5018, яка не втратила чинності і в подальшому, думи не мали можливості ані прямо від себе, ані через губернатора порушувати клопотання про роз'яснення того чи іншого закону. Вони робилися Сенатом тільки у тих справах, що надходили до нього у порядку, встановленому законом. Крім того, окрема ухвала Сенату від 20 грудня 1873 р. за № 7334 забороняла думам виходити з клопотанням про прийняття нового закону або про відміну вже існуючого. Щоправда, зі згаданого правила були й винятки. Так, у випадках, коли на місце накладалися "податі, тягарі і служби" та інші, не встановлені законом розпорядження урядових, земських та станових органів, а також на неправильні дії губернатора, градоначальника або вищих адміністративних властей, ст. 10 "Міського положення" надавала право органам самоврядування у тримісячний термін звертатися зі скаргами безпосередньо до Сенату. Сенатське роз'яснення наполягало на необхідності дотримання у вищенаведених випадках загального порядку подання скарг. Тобто, вони повинні були направлятися до Першого департаменту Сенату через ті

органи і тих посадових осіб, вчинки яких викликали нарікання (найчастіше губернатора і губернського у земських та міських справах присутствія). Це дозволяло адміністративній владі контролювати подібні дії самоврядування. Відповідну роль у цих відносинах відігравав і бюрократичний фактор на який неодноразово звертали увагу тогочасні дослідники та керівники міського самоврядування.

Яскравою ілюстрацією до цього може бути факт вирішення спірного питання між Луганською думою і губернським керівництвом щодо відведення за рахунок міста будівлі для Луганського відділення жандармського поліцейського управління. Так, 28 листопада 1906 р. міська дума доручила: "...міській управі на постанову Катеринославського розпорядчого комітету від 6 листопада 1906 року, про відведення приміщення для канцелярії начальника Луганського відділення Катеринославського жандармського поліцейського управління як незаконну і подати в установленому порядку скаргу". Однак, губернське у земських та міських справах присутствіє своєю ухвалою від 1 червня 1907 року скасувало зазначену постанову думи Луганська, яка, захищаючи свої права, звернулася зі скаргою до Першого департаменту Сенату. Вирішення питання затягнулося у часі – ситуація не змінилася і 1910 року. Тому дума знову подала скаргу, тепер вже на пропозицію Катеринославського губернатора з цього питання до Першого департаменту Сенату. Спірне питання було вирішено, як кажуть, "полюбовно" – місто взяло на себе лише частину коштів на утримання жандармського управління, а решту – адміністрація.

Аналіз практики Сенату свідчить, що з метою остаточного вирішення спірних питань міські думи зверталися до нього як до останньої інстанції з різноманітних проблем, пов'язаних з діяльністю самоврядування. Так, на початку 1900 року, коли Луганськ найбільш інтенсивно будувався, з'явилася потреба у зміні плану міста. Згідно зі ст.117 "Статуту будівельного" 1900 р. це входило до компетенції губернатора. Проте, губернська адміністрація відмовила у цьому проханні, мотивуючи його відсутністю

достатніх підстав. Тому дума міста 24 грудня 1900 року своєю постановою зобов'язала управу внести скаргу до Першого департаменту Урядуючого Сенату. Наприкінці листопада 1901 року надійшов указ Сенату за № 10407/901 про скасування постанови губерньського правління із цього питання.

Разом з тим, міські думи не завжди знаходили підтримку у Сенаті. Це мало місце тоді, коли органи самоврядування виходили за межі своїх повноважень, порушуючи тим самим закон. Так, 1902 року, перебуваючи у важкому фінансовому становищі, Луганська дума спробувала обкласти оцінним збором казенний патронний завод, що розташовувався у місті. Указом Сенату за № 8233 було скасовано вищенаведену постанову міської думи і списано з підприємства нарахований оцінний збір у сумі 5 000 руб. Як бачимо, протиправні дії органів міського самоврядування викликали з боку Урядуючого Сенату відповідну реакцію. Така позиція Сенату залишалася незмінною і під час розгляду та прийняття рішень з інших питань.

Як відомо, обов'язкові постанови міських дум не завжди позитивно зустрічалися городянами. Причини такого явища слід шукати не тільки в елементарній некомпетентності і непрофесіоналізмі керівництва міста та гласних, а й у прямому зловживанні та порушенні закону самоврядуванням. Тому частими були випадки, коли деякі з мешканців міста, порушуючи порядок, встановлений ст. 83, 86, 87 і 88 "Міського положення", зверталися безпосередньо до Сенату зі скаргами про захист або відновлення своїх прав. Однак, останній спрямовував їхню діяльність у правове русло: "Обговорення заяв приватних осіб про невідповідність постанов міських дум інтересам місцевого населення належить до предметів відомства губернаторів та міністра внутрішніх справ, а не Урядуючого Сенату" (Ук. Ур. Сенату 8 березня 1908 р., № 3076).

Таким чином, на початку ХХ ст. Урядуючий Сенат відіграв важливу роль у захисті прав органів міського самоврядування від тиску з боку місцевої адміністрації. Будуючи свою роботу

на чіткій правовій основі, поряд зі здійсненням судового захисту прав міського самоврядування, він брав активну участь у розбудові правової бази самоврядування, що при наявності заплутаного законодавства дореволюційної Росії було позитивним чинником. Водночас, принципова позиція Сенату зводила нанівець усі спроби самоврядування вийти за межі наданих повноважень, спрямовуючи тим самим його діяльність у правове русло.

**В. Старикова**  
соискатель кафедры  
теории и истории государства и права  
*(Луганский государственный университет  
внутренних дел имени Э.А. Дидоренко, Украина)*

#### **ИЗМЕНЕНИЕ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО СТАТУСА СТАРОБЕЛЬСКА В ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ РЕАЛЬНОСТИ XVII – НАЧАЛА XXI ВВ.**

На сегодняшний день в процессе проводимых в стране преобразований по укреплению государственности и сохранению государственного единства объективно назрела необходимость изучения правового опыта, позволяющего выявить исторически сложившиеся методы и способы административно-территориального устройства государства.

Под административно-территориальным делением понимают систему территориальной организации государства, на основе которой образуются и функционируют органы государственной власти и управления. Стабильность административного устройства – одно из свидетельств социально-экономической и политической устойчивости страны. В современных условиях перехода Украины на демократические, рыночные принципы организации общества и государства как никогда остро встает вопрос о выборе наиболее эффективных форм административно – территориального устройства страны, а также форм самоорганизации и самоуправления на местах. От правильности выбора этих форм, без

преувеличения, зависит настоящее и будущее страны, так как именно административно-территориальное устройство и местное самоуправление обеспечивают эффективное функционирование органов государственной власти. С этой целью необходимым является исследование исторически сложившихся форм первичных единиц административно-территориального устройства нашего государства.

Обращаясь к исторической эволюции статуса периферийных городов в контексте административно-территориального устройства разных государств, необходимо учитывать историко-правовую конкретику.

Большой малозаселенный простор Дикого поля отделял российские земли от Крымского ханства, жители которого, совершая частые набеги, грабили российские и украинские города и села, угоняли жителей. Царь Борис Годунов принял решение построить в Диком поле оборонительный пост (город), преграждающий Изюмский путь, через который совершались набеги. Это задание было поручено Богдану Яковлевичу Бельскому. В 1600 году Бельский с отрядом прибыл в Дикое поле и начал строительство. К 1650 году сторожевое поселение было построено и названо в его честь. В конце XVII века городок Бельский считался хорошо вооруженным и защищенным форпостом. В начале 1700 года город стали именовать слободой Старая Белая [1, с. 15].

В исторической эволюции административно-территориального статуса города Старобельска и правового статуса его жителей, можно выделить четыре периода.

Первый период – территория Старобельска в составе Слободско-Украинских полков. После 1709 года слобода Старая Белая входила в состав Острогжского казачьего полка. В этот период в слободе действовала военно-административная организация, признанная в тех условиях наиболее целесообразной. Каждая полковая округа была не только военной, но и административной единицей. С 1732 года слобода Старая Белая стала относиться к Воронежской губернии. В слободу переселили крестьян из нескольких северных деревень губернии и вернулись беглецы Ост-

рогожского слободского полка во главе с сотником Иваном Синельниковым.

Второй период характеризуется созданием гусарских полков и учреждением комиссарского управления. Существенные изменения коснулись города и горожан в период реформ Екатерины II. После упразднения в Украине Гетманства (1764) казацкая служба в Слобожанщине признавалась ненужной. Манифестом о Слободских полках от 28 июля 1765 г. все пять Слободских полков ликвидировались. Вместо Слободских казацких полков создавались полки гусарские. Гусарские полки должны были формироваться из добровольцев: выборных казаков, старшинских детей и барских подданных. Добровольцев зачисляли на 25 летнюю регулярную военную службу.

Жители слободы Старая Белая смотрели на царские нововведения с опасной и неприязнью. Крепостных крестьян здесь было очень мало. Большинство казацкой старшины были мелким землевладельцам, их хозяйства принадлежали скорее к фермерским с вольнонаемным трудом. Местное население не стремилось "записаться в новые гусары" и негативно относилось к тем, кто это сделал. "Записавшихся" притесняли не только родственники, но и местные урядники. Многие "избранные в гусары", стали убегать со службы, их ловили, немилосердно били кнутами и опять возвращали в полки. Если беглецов не находили, вместо них на службу забирали родственников, если таковых не было - семейных и зажиточных соседей и держали на службе, до тех пор, пока не возвращались беглецы [4, с. 231-235].

Согласно Указа Сената от 20 мая 1765 года, для управления войсковыми слободами, учреждалось комиссарское управление подчинявшееся провинциальным канцеляриям. Комиссарство слободы Старая Белая подчинялось Острогожской провинциальной канцелярии. Являясь первичными звеньями в административной системе царизма на Слобожанщине, комиссарские управления ведали административно-хозяйственными, финансовыми и незначительными судебными делами. Главными

функциями комиссаров были сбор налогов и выполнение полицейских функций [5].

В конце XVIII века (1797 г.), при Павле I, слобода Старая Белая была переименована в уездный город Старобельск Слободско-Украинской губернии. В Старобельск были переведены уездный суд из расформированного города Калитвянска (слобода Старая Калитва Острогожского уезда), а земский суд и городское управление из города Беловодск [3, с. 169].

Третий этап изменения административно-территориального статуса Старобельска связан с укреплением военных поселений. Вступив на престол в 1801 году, Александр I отменяет павловские нововведения и возвращается к административно-территориальному делению времен Екатерины II. В 1802 году Слободско-Украинская губерния сохраняется только номинально, так как три ее слобожанских уезда (Богучарский, Острогожский, Старобельский) были возвращены в состав Воронежской губернии. Старобельский уезд будет находиться в составе Воронежской губернии до 1824 года, после чего вновь войдет в состав Слободско-Украинской губернии (переименованной в Харьковскую в 1835 году) [1]. Одновременно по распоряжению Александра I создаются военные поселения – особая форма организация войск, введённая с целью сокращения расходов на содержание армии при сохранении военного резерва – обученных солдат и офицеров, целевых частей и соединений, на случай военных действий. В 1829 году в Старобельском уезде разместили псковский кирасирский полк и *прежде свободное казацкое население превращается в государственных военных поселенцев* [4, с. 311]. Военные поселения в Слободской Украине были упразднены в 1857 году. Всех военных поселенцев перевели в категорию государственных крестьян [4, с. 311].

Четвертый период – связан с образованием и развитием волостей в составе Старобельского уезда. После ликвидации статуса военных поселений, началось более мирное развитие и Старобельска как уездного центра. В Старобельский уезд Харьковской губернии входили Мостовкая, Александровская, Новоастрахан-

ская и Боровская волости. Мостовская волость, к примеру, была одной из наиболее зажиточных, состояла из 22 населенных пунктов, насчитывала 2227 дворов, имела почтово-телеграфное отделение для связи с губернскими властями [5]. Управление волостями в Старобельском уезде осуществлялось волостными управлениями на основании Указа "О разделе казенных поселений на волости и о порядке их внутреннего управления". Управление волости состояло из выборных органов: волостного схода, правления и расправы [4, с. 167].

В 30-е годы XIX века административно-территориальный статус уезда дополнился полицейским территориальным делением. В соответствии с законом об образовании "Становых квартир приставов" (от 3 июня 1837 года), Старобельский уезд (наряду с другими уездами) делится на полицейские станы, которые осуществляют полицейские функции на его территории. Во главе полицейских станов уезда были должностные лица - становые приставы, имевшие в своем подчинении сотских и десятских и подчинявшиеся главе Старобельской уездной полиции. В Старобельске было создается уездное полицейское управление [5].

С 1865 года уезды Харьковской губернии были разделены на земские участки. Земства (земские учреждения) - выборные органы местного самоуправления (земские собрания, земские управы), введенные земской реформой, ведали просвещением, здравоохранением, строительством дорог и т.д. Территория Старобельского уезда входила в состав восьмого земского участка Харьковской губернии. Архивные документы свидетельствуют, что члены Старобельского земства, неоднократно спорили об уездном бюджете, о формах управления в уезде, "единогласно соглашались" с любыми мерами правительства, но отступали перед решением вопросов связанных с борьбой с голодом, бедностью и безграмотностью в уезде [2, с. 18-22].

Очередные кардинальные изменения административно-территориального статуса Старобельска произошли в историко-правовой реальности XX века. С установлением советской власти и образованием СССР, губернское административно-террито-

риальное деление было заменено окружным, которое в свою очередь сменило деление областное. С возникновением Луганской области (1938 г.) город Старобельск и Старобельский район вошли в её состав. В современном административно-территориальном устройстве Украины Старобельск обладает статусом районного центра в составе Луганской области.

Старобельск прошел четырех вековой путь своего развития. Менялась историко-правовая реальность, менялись государства, правители, органы власти, правовая жизнь. В контексте этих перемен менялся административно-территориальный статус города Старобельска и правовой статус его жителей. Основанный по указу русского царя на территории Дикого поля, Старобельск (входя в состав России, Российской империи и СССР), за время своего существования эволюционировал от сторожевого поста на Изюмском тракте до районного центра с местными органами самоуправления в составе молодого независимого государства. На начале XXI века небольшой провинциальный городок, обладающий статусом районного центра и имеющий за плечами около 400 лет истории, входит в состав украинского государства, которому едва исполнилось 18.

Жителей Старобельска (как впрочем, и жителей других окраинных городов Украины), коснулись все сложности и проблемы построения новой государственности. Реформы новых украинских властей должны обеспечить децентрализацию государственного управления, максимально приблизить процесс принятия решения к гражданину, предоставить объем и качество услуг населению в соответствии с общегосударственными социальными стандартами. В независимом государстве должны укрепляться и развиваться не только центральные, но и провинциальные, периферийные территории.

Представляется научно перспективным изучение не только историко-правового опыта Украины в целом, но и отдельных административно-территориальных единиц её составляющих.

**Використана література:**

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Х.: Вид-во "Основа" при Харківському державному університеті, 1990. – 255 с.
2. Веселовский Б.Б. История земства. – СПб., 1914. – Т.2.
3. Григорьев В.А. Реформа местного управления при Екатерине II. – СПб., 1910. – 387 с.
4. Готье Ю.В. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II. – М., 1913. – Т. 1. – 472 с.
5. Щолоков К.П. Історія хронології Харківської губернії, Старобільський повіт. – Х., 1882.

**О.О. Ткаченко**

здобувач кафедри теорії та історії держави і права  
*(Луганський державний університет  
внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, Україна)*

### **ЗАКОНОДАВЧА БАЗА СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ, ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ІНДИВІДУАЛЬНОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В ПРАВОВІЙ РЕАЛЬНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Зараз Україна знаходиться на стадії суперечливих аграрних реформ, головною ціллю яких є розподіл та приватизація земельних ділянок. Подібний процес Україна проходила сто років тому. Спроби влади, прикриваючись турботою про народ, штучно контролювати ринок землі введенням мораторієм на продаж - неефективні. Існує безліч лазівок, щоб обійти закон і одержати необхідну земельну ділянку. Не розв'язані проблеми сільського кредитування, справедливого розділу земельних паїв. Причиною тому є недостатнє та неефективне законодавство.

Зважаючи на вище зазначене, ціллю нашої статті буде дослідження Указів царя "Про скасування деяких обмежень у правах сільських обивателів і осіб інших колишніх податних станів" від 5 жовтня 1906 року [1] та "Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосується селянського землеволодіння" від 9 листопада 1906 року [2], які поклали законодавчу основу Столипінській аграрній реформі та відіграли значну роль в утвердженні індивідуального землеволодіння на Лівобережній Україні на початку ХХ ст., з метою дослідити

законодавчі помилки минулого та не допустити їх повторення в сучасному земельному законодавстві.

Розвиток земельного законодавства завжди був об'єктом вивчення в наукових працях вітчизняних та іноземних дослідників. Протягом останнього століття це питання було предметом дослідження як істориків, так і юристів. Але різноманітні підходи, які утвердилися з даного питання, іноді заважають комплексному вивченню даної проблеми, ускладнюють синтез та аналіз явищ, пов'язаних з розвитком земельного законодавства початку ХХ ст. Історична наука накопичила велику кількість наукових праць, які присвячені розвитку аграрного сектору Російської імперії. Однак треба зазначити, що комплексного дослідження розвитку земельного законодавства, зокрема того яке діяло на Лівобережній Україні не проводилося, а розглядалися лише окремі аспекти. Зокрема, до питання проведення Столипінської аграрної реформи в цілому, та зокрема законодавчої бази данної реформи зверталися: у дореволюційній літературі: М.В. Рклицький, Б.Н. Книпович, Н.П. Дружинін, М. Порш, О.В. Чернишов, А.Е. Лосицький, А.А. Кауфман [3; 4; 5; 6; 7; 8; 9]; на початку існування радянської влади: М. Карпов, О. Погребінський; М.Є. Слабченко, М. Яворський [10; 11; 12; 13]; в період сталінських репресій: Ф.Є. Лось [14]; після ХХ з'їзду КПРС: Л.М. Іванов, В.П. Теплицький, П.П. Теличук, С.М. Дубровський [15; 16; 17; 18]; з часу здобуття незалежності Україною: В.Г. Сарбей, О.П. Реєнт, В.С. Майстренко, В.В. Бочарова [19; 20; 21; 22] та інші. Таким чином, аналізуючи основні етапи історичних досліджень, присвячених питанню Столипінської аграрної реформи в цілому, та зокрема її законодавчій базі, ми бачимо, що дане питання було предметом дослідження багатьох істориків та юристів. Проте, цілий ряд аспектів в історії Столипінської аграрної реформи не одержав належного і обґрунтованого освітлення, зокрема, значення Указів царя від 5 жовтня 1906 року та від 9 листопада 1906 року для утвердження індивідуального землеволодіння на Лівобережній Україні. Тому зважаючи на це, в даній статті, ми, дослідимо Укази царя від 5 жовтня 1906 року та від 9 листопада 1906 року та визначимо їх

значення для утвердження індивідуального землеволодіння в правовій реальності Лівобережної України початку ХХ ст.

У публікаціях О. Погребінського, Ф. Лось, С. Сидельникова, П. Аврех, В. Кириченка, [11; 14; 23; 24; 25], стосовно законодавчої бази Столипінської аграрної реформи найчастіше увага звертається лише на відомий Указ царя від 9 листопада 1906 р. "Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосується селянського землеволодіння" [2]. Однак, з нашої точки зору, цей правовий акт слід розглянути у тісному взаємозв'язку з Указом "Про скасування деяких обмежень у правах сільських обивателів і осіб інших колишніх податних станів" від 5 жовтня 1906р. [1]. Найважливішими з точки зору господарської діяльності сільських станів були статті 4 та 5 Указу "Про скасування деяких обмежень у правах сільських обивателів і осіб інших колишніх податних станів" від 5 жовтня 1906р. Перша з вищезгаданих статей давала право колишнім непривілейованим станам переходити до інших громад без обов'язкового в таких випадках дозволу попередньої громади. У статті 5 говорилося, що віднині "сільські обивателі та особи інших податних станів одержують свободу обрання місця постійного проживання на однакових, вказаних у Статуті про паспорти, підставах з особами інших станів" [26, с. 9]. Аналізуючи дані статі, стає зрозуміло, що надання селянам свободи пересування означало, що постійним місцем їх проживання тепер визнавалось місце роботи чи служби, а не прописки, як було раніше. Документом, що посвідчував особу, ставав безстроковий паспорт, який вільно видавався кожному бажуючому.

Статтею 7 скасовувались правила про примусову віддачу осіб колишніх податних станів у громадські роботи як покарання за несплату передбачених відповідним судовим рішенням боргів, що значно полегшило життя селян. Оскільки, на той час зважаючи на надзвичайно низький рівень життя тогочасних селян, борги були майже у кожного селянина, а такі судові рішення змушували селян весь свій час відпрацьовувати на громадських роботах. Тому, звичайно при таких умовах не доводилось думати про якесь індивідуальне землеволодіння,

оскільки обробка землі займала дуже значну кількість часу, а його за умови постійних громадських робіт не було взагалі.

Загалом же, законодавчий акт від 5 жовтня 1906 р. підводив ризику під численними обмеженнями у правах колишніх непривілейованих станів, передбаченими відповідними положеннями 60-х років XIX ст. Створювалась, таким чином, правова база для указу 9 листопада 1906 р., який надавав право кожному селянину закріпити у приватну власність належну йому частку громадської землі. Вимога про укріплення в особисту власність частини громадської землі повинна надаватись через сільського старосту громаді, яка рішенням "простої більшості голосів зобов'язана у місячний термін з дня передачі заяви вказати ділянки, що поступають на основі статей 2 і 3 у власність домогосподаря... Якщо протягом вказаного терміну заява домогосподаря не буде розглянута, то усі необхідні при цьому дії виконуються на місці земськими начальниками, який оголошує з цього приводу свою постанову" [2, с. 6]. Що ж до переходу цілих громад до відрубного землеволодіння, то у даному випадку рішення могло бути прийняте лише при наявності згоди двох третин селян, що мали право голосу.

Згідно ст. 8, згаданого законодавчого акту, рішення земського начальника могло бути переглянуте, якщо зацікавлена сторона у 30-денний термін подасть скаргу до повітового з'їзду земських начальників [2, с. 7]. Як оскаржені, так і не оскаржені рішення земського начальника повинен затверджувати повітовий з'їзд, постанова якого визнавалась остаточною. Дана стаття, була дуже важлива с юридичної точки зору, оскільки вона закріпила положення яке дало можливість селянам оскаржувати несправедливі рішення земського начальника. Адже не секрет, що тогочасні земські начальники часто діяли не в інтересах селян, а в особистих інтересах. Тобто, в разі якщо одна з "зацікавлених" осіб яка претендує на той чи інший земельний наділ запропонує більш вигідні умови (мається на увазі дача хабарів і т.п.), то земський начальник звичайно приймав рішення яке було вигідне для "зацікавленої" особи. А у випадках, коли повітовий з'їзд земських начальників перевищував свої повноваження, його

рішення могло бути оскаржене у губернському у селянських справах присутствії. Виходячи з цього, дана стаття закріпила положення яке захищало інтереси селян.

Важливою з точки зору перспективи розвитку селянського господарства була стаття 13, яка давала домогосподарю право на компенсацію у випадку, коли виділення земельних угідь єдиним масивом з якихось причин було неможливим. У разі розбіжностей щодо суми компенсації, справа повинна була вирішуватися у волосному суді, у функції якого входило, поряд з іншими повноваженнями, також і регулювання поземельних відносин селян. У законі підтверджувалось право особистої власності на сільськогосподарські угіддя, що перебували у користуванні громад з подвірним землеволодінням. При громадському землеволодінні за цією нормою права особиста власність розповсюджувалась лише на присадибну ділянку.

Стаття 16 визначала права домогосподарів, що переходили від громадського до приватного землеволодіння, на успадкування відповідної земельної ділянки. У ній, зокрема, вказувалось на рівні права володіння закріпленими ділянками на абсолютно однакових з власниками подвірних ділянок умовах. Наступна, 17-та стаття цього указу регулювала порядок приватизації ділянок, достроково викуплених на праві статті 165 Положення про викуп, що не були свого часу виділені до одного місця. Доцільно, на наш погляд, нагадати, що вищезгадана стаття Положення про викуп встановлювала порядок, згідно якого кожен член громади, внівши до казни суму, рівну капіталізованому своєму викупному платежу, закріплював за собою свої через суміжні ділянки в подвірне землекористування. Це правило було встановлене свого часу лише для одних колишніх поміщицьких селян і ніколи не розповсюджувалися на селян державних, які одержували право на достроковий викуп своїх ділянок, при умові виділення їх в натурі, із згоди громади і лише після такого виділення. Указ від 9 листопада 1906 р. відновив дію ст. 165 Положення про викуп, розповсюдивши при цьому її дію і на категорії селян, до яких вона ніколи не застосовувалась.

В указі від 9 листопада 1906р. було чітко визначено перелік документів, які б підтверджували право власності на ділянку надільної землі, що перебувала у подвірному землеволодінні. Перше місце у цьому переліку займав документ, засвідчений нотаріусом. Наступним за своєю значимістю були названі документи, видані відповідними посадовими особами губерньського у селянських справах присутствія. Третім у цьому ранжирі були рішення волосних судів та інших, вищих за своїм статусом, судових інстанцій. Далі називались: затверджені повітовими з'їздами ухвали громад або постанови земських начальників про закріплення ділянок надільної землі, що перебувала у громадському користуванні у власність окремого домогосподаря; реалізовані ухвали сільського сходу про перехід від громадського до подвірного землеволодіння, а також ухвали громад з подвірним землеволодінням про перехід до відрубного землекористування. Останньою у цьому переліку була названа ухвала сільського сходу, затверджена земським начальником про те, що частина громадської землі, яка приватизується, дійсно належить даному господарю "на правах власності". Стосовно чіткого закріплення переліку документів, які б підтверджували право власності на ділянку надільної землі, що перебувала у подвірному землеволодінні, зазначимо, що це надзвичайно важливий крок. Оскільки, навіть в сучасному земельному законодавстві по даному питанню постійно ведуться дискусії. Зважаючи на сучасний бюрократизм, який був присутній і в період Столипінської аграрної реформи, люди які хочуть приватизувати земельну ділянку роками збирають документи по різним інстанціям, а в решті-решт їх знову недостатньо. І інколи даний процес перетворюється в "біганину" по інстанціям без будь якого результату. Тому, чітке закріплення переліку необхідних документів в указі від 9 листопада 1906р., це був надзвичайно важливий крок в утвердженні індивідуального землеволодіння на Лівобережній Україні. Нажаль, зважаючи на стан справ по приватизації землі в сучасній Україні, цього сказати не можна.

Аналізуючи все вище зазначене, можна прийти до висновку, що у 1905-1906 рр. царське оточення остаточно позбулося ілюзій щодо незмінності основних положень аграрного законодавства 60-х років XIX ст. Під тиском масових повстань у селах і містах [27; 28], коли під загрозою опинилось саме існування державного устрою Російської імперії, інстинкт самозбереження примусив самодержство піти на ряд суттєвих поступок непривілейованим станам, скасувавши, зокрема, такі одіозні явища суспільного життя далекого минулого, як обмеження у вільному пересуванні по країні. Цю поступку слід розглядати не стільки під юридичним, скільки під економічним кутом зору, оскільки формування ринку робочої сили вимагало вільного її переміщення, як і будь-якого іншого товару, по країні. А це явище торкається інтересів усіх громадян, адже у прискоренні економічного розвитку зацікавлені, у кінцевому результаті, усі соціальні групи населення. Указ 9 листопада 1906 р. розпочав нову еру не лише у сфері сільськогосподарського виробництва, а й в історії країни загалом, бо сприяв зародженню принципово інших виробничих відносин, форм господарювання та інфраструктури аграрного ринку. У поєднанні з політичними перетвореннями аграрна реформа, розпочата у 1906 р., суттєво вплинула на розвиток індивідуального землеволодіння на Лівобережній Україні. Однак, незважаючи на всі позитивні зрушення не всі верстви населення підтримали дані реформи.

#### **Використана література:**

1. Об отмене некоторых ограничений в правилах сельских обывателей и лиц мещанского сословия // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXVI. – СПб., 1909. – № 891.
2. О дополнении некоторых постановлений действующего закона, касающихся крестьянского землевладения и землепользования // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. XXVI. – СПб., 1909. – № 970.
3. Рклицкий М.В. Изменения в хозяйственной жизни населения Полтавской губернии по данным переписей 1900 и 1910 гг. Оттиск из 16 выпуска "Статистического Ежегодника". – Полтава, 1915.

ПРАВОВА ПОЛІТИКА  
І ПРАВОВА РЕАЛЬНІСТЬ

---

4. Книпович Б.Н. К вопросу о дифференциации русского крестьянства. - СПб., 1912. - 263 с.
5. Дружинин Н.П. Право и личность крестьянина. - Ярославль, 1912. - 302 с.
6. Порш М. Из статистики України. - К., 1907. - 27 с.
7. Чернышов И.В. Община после 9 ноября 1906 г. - Пг., 1917. - Ч. 2. - 143 с.
8. Лосицкий А.Е. Распадение общины. - СПб., 1912. - 65 с.
9. Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. - М., 1911. - 167 с.
10. Ковальченко И. Столыпинская аграрная реформа (мифы и реальность) // История СССР - 1991. - № 2. - С. 52-72.
11. Карпов Н. Аграрная политика Столыпина. - Л., 1925. - 238 с.
12. Погребінський О. Столипінська реформа на Україні. - Х., 1931. - 127 с.
13. Слабченко М.Є. Матеріали до економічносоціальної історії України XIX ст.: В 2 т. - Х., 1927. - Т. 2. - 280 с.
14. Яворський М. Україна в епоху капіталізму. - Полтава, 1925. - Вип. 2: На шляху капіталістичної акумуляції. - 186 с.
15. Лось Ф.Є. Україна в роки столипінської реакції. - К., 1944. - 113 с.
16. Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905 - 1907 гг. - Исторические записки. - 1957. - Т. 60. - С. 176-214.
17. Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60 - 90 роки XIX ст.). - К., 1969. - 306 с.
18. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. - К., 1973. - 189 с.
19. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. - М., 1963. - 600 с.
20. Сарбей В.Г. Національне відродження України. - К., 1999. - 336 с.
21. Реент О.П. Україна в імперську добу (XIX - початок XX ст.). - К., 2003. - 340 с.
22. Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: Дис... канд. істор. наук: 07.00.01. - Х., 1997. - 195 с.

23. Бочаров В.В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906 - 1916 рр.): Дис... канд. істор. наук: 07.00.01. - Донецьк, 2001. - 171 с.

24. Сидельников С. М. Аграрная политика самодержавия в период империализма.- М.: Изд-во МГУ, 1980. - 288 с.

25. Аврех П.Я. П. А. Столыпин и судьбы реформ в России. - М.: Политиздат, 1991. - 286 с.

26. Кириченко В.Е. О проведении столыпинской аграрной реформы на Украине // Проблемы совершенствования законодательства Украины и практика ее применения в современных условиях. - К., 1992. - С. 21-28.

27. Звід законів, Т. XIV, від 1903р., статут пасп., ст. 2., п. 1.

28. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. - К.: Наукова думка, 1977. - 360 с.

29. Лось Ф. Е. Революція 1905-1907 років на Україні. - К.: Видавництво АН УРСР, 1955. - 402 с.

**К.О. Вакуленко**

курсант

*(Луганський державний університет  
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, Україна)*

## ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ В КОНТЕКСТІ ПРАВОСВІДОМОСТІ МОЛОДІ

Актуальність обраної теми полягає у тому, що формування духовного світу людини має неабияке значення для побудови Української держави з міцним державним устроєм, соціальними відносинами і правовою системою. Актуальними залишаються питання формування гендерних установок у правосвідомості, яка тільки-но починає створюватися, дослідження впливу гендерного аспекту на свідомість різних верств населення є ще мало дослідженими питаннями. Дана тема має як теоретичну, так і практичну цінність, тому, що вплив правосвідомості на організацію суспільного життя доволі значний. Цим пояснюється внесення його в механізм правового регулювання як одного із

засобів впливу на суспільні відносини. Зміни в економічній, соціокультурній, правовій сферах створюють деформовану свідомість(або намагаються створити), надають базу для формування бездуховності в різних вікових та соціальних верствах населення. Створення міцної бази у цих сферах дозволить сформувати правосвідомість в українського народу. Проблема становлення правосвідомості, особливо в середовищі молоді, є важливою складовою поліпшення рівня правосвідомості взагалі. Важливе оскільки тому, що останнім часом спостерігається тенденція, що підростаюче покоління певною мірою опиняється в атмосфері духовного спустошення, зневаги до своїх батьків, невіри в майбутнє. Учені сучасної України (Яковенко А.В. у своїй роботі "Правосвідомість сучасної української молоді", Голосніченко І.П. в праці про "Правосвідомість та правову культуру у розбудові української держави", Рабінович П.М. - "Проблеми суспільної правосвідомості", Третяк С.К. у роботі "Правове забезпечення культури населення як умова створення основ громадянського суспільства" та ін.)пов'язують розбудову в Україні громадянського суспільства із суттєвим підвищенням рівня правосвідомості громадян, їх правової культури, законслухняності, подоланням явищ правового нігілізму, професійної деформації.

Знання сучасної молоді в сфері прав і свобод людини (адже ж гендерні права є складовою частиною цієї сфери)складаються на рівні буденної свідомості. Молоді люди знають про існування прав людини, їхній обмежений характер, проте трактують їх у відповідному до їх соціуму змісті, а не в ліберальному змісті, котре передбачає в суспільстві наявність рівних можливостей. Більшість молодих людей мають уявлення про права, проте їхні знання здебільшого неповні та несистематизовані, головним чином взяті зі засобів масової інформації. Вони різняться глибиною висновків, мають абстрактний характер, що пов'язано першою чергою з нестачею соціального досвіду, спілкування. Правові знання ще тільки починають формуватися у свідомості молоді, проте недостатньо закріплені у ньому. Поінформованість більшості молодих людей в сфері прав людини має середній рівень, в більшості не відрізняється від правових знань більшої

частини населення України. Виняток становлять молоді люди, які навчаються у вищих навчальних закладах, які мають високий рівень правових знань, що виражається в усвідомленні прав і свобод; знанні основних правових документів, котрі діють у цій сфері; поінформованості про національні та міжнародні організації (органи, посадові особи), які захищають права і свободи людини. Доречно було б наголосити, що правосвідомість та розуміння гендерної теорії залежить від віку людей, яких ми об'єднуємо під терміном "молодь".

Найбільш вдалою є така класифікація вікових груп серед молоді: 1) молодь 15-17 років; 2) молодь 18-24 років; 3) молодь 25 - 28 років [1]. Формування правосвідомості як системи ідей, уявлень, емоцій і почуттів, які виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до чинного, минулого та бажаного права, а також до діяльності, пов'язаної з правом є досить складним процесом на який здійснюють вплив дуже багато факторів [2]. Серед яких можна назвати правотворчі процеси, ефективність правового регулювання, цілеспрямовану правовиховну діяльність, стан загальної культури, свідомість суспільства, його розмежування на окремі категорії по критеріям як то: рівень освіти, майновий стан, положення у суспільстві, гендерне розділення населення та вік. За своєю структурою правосвідомість поділяється на суспільну, групову та індивідуальну. Групова та індивідуальна правосвідомість є базою для дослідження впливу вищеназаних факторів на правосвідомість молоді. А саме нас цікавлять вплив гендерного розділення суспільства на формування та існування правосвідомості в молоді в Україні. Правосвідомість молоді є соціально-правовим феноменом [3]. Гендер ж уявляє собою складний соціокультурний конструктор: відмінності в ролях, поведінці, ментальних та емоціональних характеристиках між визначеними категоріями. Отже мета роботи полягає у наступному: дослідити, як саме формується правосвідомість у молоді, які саме гендерний аспект віддзеркалюється на їх правовій психології чи правовій ідеології. Завдання полягає у тому, щоб визначити, чи справляють конкретний вплив гендерні теорії на формування системи

оцінювання, устаткування правових установок; як саме вони відбиваються у повсякденній реальності.

Чому гендер? Як відомо, будь-який закон з точки зору точних наук - це рівняння. Закон життя - не виключення, його написання та визнання чинним відбувається і в дитинстві, і у період молодості, в зрілому та похилому віці. Все в цьому світі має бути врівноважено, збалансовано. У протиріччю злу має стати добро, злочину - покарання, ненависті - любов, невихованості - культура, чоловікові - жінка. Проте людство до цього часу не поставило знак рівності у фундаментальному питанні формування суспільства - стосунках, правах, можливостях чоловіка та жінки, хоч і зробило значний крок у цьому напрямку. Якщо ми складемо рівняння гендерних стосунків, ми знайдемо ті недоліки, котрі ще існують у нашій правосвідомості. Та невже знак рівності так вже нас і задовольнить? Чи можна буде сказати, що ми маємо права такі ж як у чоловіків, чи володіємо правами жінок? Головне тут те, що потрібно забезпечувати не так звану гендерну рівність, а конституційні права та обов'язки, законні інтереси громадян - вони світовим суспільством визнані універсальними, ратифіковані також нашою державою. В цілому світі все більше зростає актуальність питань, пов'язаних з гендерною рівністю, гендерними настроями, гендерною демократією, політикою, толерантністю. Розвиток гендерного аспекту у думках світового суспільства передбачає рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Це не може не відбитися на свідомості кожного з них. В Ї великій всеосяжній ролі Матері, в Його - силі та мудрості. В Ї ролі берегині, в Його - охороняти, та здолати будь-яке зло. В Ї та Його сучасному призначенні, де має панувати рівність прав, можливостей та результатів [4].

Під загальноприйнятим значенням терміну "гендер" розуміють соціально-рольовий статус чоловіка та жінки, який визначає соціальні можливості в освіті, повсякденній діяльності, доступі до влади, ролі у родині та репродуктивній поведінці, а гендерна рівноправність - це однакова оцінка суспільством

подібностей та відмінностей між чоловіком та жінкою та розрізнення ролей, які вони відіграють.

Важливу роль в розвитку і підтримці гендерної системи грає свідомість людей. Конструювання гендерної свідомості індивідів відбувається за допомогою поширення і підтримки соціальних і культурних стереотипів, норм і розпоряджень, за порушення яких суспільство карає людей (наприклад, ярлики, що визначають причетність представника тієї чи іншої гендерної групи до особи протилежної статі). З моменту свого народження людина стає об'єктом дії гендерної системи – в традиційних суспільствах здійснюються символічні обряди, що розрізняються залежно від того, якої статі народилося дитя. В процесі виховання сім'я (в особі батьків і родичів), система освіти (в особі вихователюк дитячих установ і вчителів, викладачів вищих навчальних закладів), культура в цілому (через книги і засоби масової інформації) упроваджують в свідомість дітей, молоді гендерні норми (встановлені правила поведінки), формують певні правила поведінки і створюють уявлення про те, хто є "справжній чоловік" і якою має бути "справжня жінка". І відношення, яке починає складатися в голові сучасної молоді створює власні установки, починає формувати ідеологію, де вже для розділення людей на осіб протилежної статі залишається все менше місця, ніж то двадцять чи п'ятдесят років тому. Приходячи у доросле життя, молодь реалізує своє правовідношення до гендеру у повсякденній реальності, а якщо є і досить значні результати – починають створюватися правові норми. Згодом ці гендерні норми підтримуються за допомогою різних соціальних (у нашому випадку – право) і культурних механізмів, наприклад, стереотипи в засобах масової інформації. Втілюючи в своїх діях чекання, пов'язані з їх гендерним статусом, індивіди на макрорівні (груповому рівні свідомості) підтримують (конструюють) гендерні відмінності і, одночасно, побудовані на їх основі системи панування. Доведено часом, що саме таке виховання нової зміни і дає результати, котрі прийняті у суспільстві, а тому не дивно, що молодий чоловік або жінка зовсім не враховують інтереси опонента. Не визнають себе рівними. Це і є правовою установкою

- важливим компонентом правосвідомості. Потім, керуючись ними, починають втілювати їх в життя. Так створюючи гендерну теорію, підрастаюче покоління формує гендерну політику, впроваджуючи в життя свої уявлення про рівність та відмінність суб'єктів правовідносин. Молодіжна самодіяльність та ініціатива, прагнення юнаків і дівчат до самостійної участі в житті суспільства і держави, до задоволення й реалізації власних потреб та інтересів сприяють створенню й функціонуванню громадських об'єднань, організацій, які є важливою складовою молодіжного руху, а отже, й інструментом у формуванні та реалізації молодіжної гендерної політики.

Проблема формування правосвідомості закладається в тому, що правові знання та гендерна теорія ще глибоко не увійшли в свідомість молоді і як наслідок - деформація правосвідомості, невірне використання своїх емоцій, уявлень, установок та інших компонентів правосвідомості на практиці. Пересічний громадянин визначає права чоловіка чи жінки з "патріархальних" позицій ґрунтуючись на тому, " що чоловік - найбільш сильна та забезпечена правами особа". Та молоді люди, які мають високий рівень правових знань або ж просто є досить комунікабельними починають усвідомлювати, що саме закладено у гендерні права і свободи чоловіка та жінки; вони є досить освіченими у знанні основних правових документів, які діють у цій сфері, поінформовані про національні та міжнародні організації, які захищають права і свободи людини.

Доцільно було б наголосити, що думаючи, здійснюючи практичну діяльність, молода людина завжди ототожнює себе з оточуючим суспільством, швидше за все, з домінуючими у ньому елементами, намагається стати схожим на нього. Бачимо, що оцінний компонент правосвідомості молоді в гендерній теорії, сфері прав і свобод людини є надзвичайно складним явищем та надзвичайно важливим. Він включає в себе емоції, настрої, почуття, ставлення молодих людей до прав і свобод чоловіка та жінки. Саме цей аспект здійснює найбільший вплив на формування правосвідомості. Це суспільне явище можна назвати "суб'єктивною гендерною правосвідомістю". Молода людина,

продумуючи вищеназвані положення формує своє відношення до осіб протилежної статі, створює "власну" гендерну правосвідомість, а саме: 1) ставлення до існуючих прав і свобод чоловіка та жінки; 2) ставлення до міжнародних та національних документів у сфері, яка досліджується; 3) ставлення до дотримання прав і свобод людини в Україні – гендерні права можна віднести до цього розділу конституційних прав; 4) оцінка рівня своїх знань у цій сфері тощо. Тобто оцінний компонент правосвідомості молоді складається зі ставлень до конкретних правових об'єктів у сфері прав чоловіка та жінки, це ставлення є різним стосовно кожного з цих об'єктів. Не потребує доведення той факт, що в різних молодих людей різне ставлення до прав жінки, чоловіка.

Можна визначити риси гендерного аспекту у правосвідомості української молоді такі як суперечливість, домінування емоційного над раціональним, імпульсивність, наївний ідеалізм, прагнення до справедливості, терпимість, культурно-правова близькість активних молодих людей, які населяють країну. Це відображується у нового покоління у власній практичній моралі під впливом вузькожиттєвих інтересів; домінування в родині, навчання у школі, університеті, поведінка на роботі, заняття посад, наділення привілеями – чоловік та жінка у нашому суспільстві поважають, поступаються правами тільки коли це не зачіпає і не перечить власним інтересам. Проте не таємниця того, що гендерні роздори в деяких країнах давно вже позаду. Починає створюватися на міжнародному та національному рівнях досить широка нормативно правова база щодо регулювання гендерних відносин. Це теж залишає відбиток на правосвідомості молоді. Дивлячись на те, як діють дорослі люди, несформована особистість, не задумуючись ступає за ними крок у крок.

Гендерна теорія знаходить своє підтвердження у низці нормативних актів, наприклад, Міжнародна хартія прав людини проголошує: "Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства." "Окрім того" Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, незалежно

від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії..." [3, с. 21]. І не тільки: спільно з Програмою рівних можливостей ПРООН видано практичний посібник для державних службовців "Впровадження гендерних підходів у діяльність органів виконавчої влади " (2004 рік). До гендерного законодавства України, окрім Конституції, входять і такі законодавчі акти, як Кодекс законів про працю, Сімейний кодекс, Цивільний та Кримінальний кодекси, закони про освіту, пенсійне забезпечення, державну допомогу сім'ям з дітьми, охорону праці, Основи законодавства про охорону здоров'я. Однак необхідним було і прийняття спеціального законодавчого акта з гендерної проблематики. У зв'язку з цим Верховною Радою 8 вересня 2005 року було прийнято Закон України "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків", який став основоположним нормативно-правовим актом, що спрямований на досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства та ліквідації дискримінації за ознакою статі.

Проблеми формування гендерного сегменту в правосвідомості молоді виникають ще й через те, що недосконало гендерні положення відбито у нормативно - правових актах(котрі регулюють права обох сторін). Проблема молоді постає особливо гостро тому, що молоде покоління найменш інтегроване у соціальні зв'язки, виявляє найменше стійкості у поглядах і поведінці [5]. А це знову ж таки правосвідомість, головні її складові. Такий негаразд виникає зазвичай під час кризових періодів розвитку суспільства і держави, що є актуальним сьогодні. Наприклад, воєнні конфлікти, котрі ще тліють у декотрих куточках світу та ін.

Основними причинами, пов'язаними з проблемами розвитку гендерного аспекту у правосвідомості молоді, можна назвати рівень матеріального забезпечення і соціальної захищеності, можливість здобуття освіти, початок трудової діяльності, утворення і забезпечення сім'ї, професійний ріст, кар'єру. Так, наприклад, визначається домінування чоловіка над жінкою чи навпаки, якщо хтось з пари має престижну професію, більшу

заробітну плату, успішну кар'єру, повагу у колективі, групі друзів, вищому навчальному закладі.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що для гідного розвитку молоді в Україні необхідно створювати належне соціальне середовище, працювати над нормативно - правовими актами, створювати та впроваджувати соціальні програми розвитку. Необхідне встановлення демократії, за якої жінки й чоловіки рівні, що передбачає урівноважене представництво статей. Для практичного застосування комплексного підходу до проблеми формування правосвідомості необхідно визначити в ній гендерного аспект рівності статей; бажано передбачити людські й фінансові ресурси. Така мета можлива лише за умови спеціальних стратегій у політичній, соціальній та інших сферах життя суспільства. Якщо молодь є клітинкою соціуму, досягнення рівності статей є не лише обов'язком держав, а й суспільства загалом, а тому впровадження перспективи співвідношення (підкреслюємо – не рівності, а саме співвідношення, особливого паритету) статей у всі програми та плани на всіх рівнях і визначення наслідків для жінок і чоловіків їх здійснення є об'єктивною потребою. Дослідження, оголошення результатів гендерних досліджень, впровадження гендерних соціальних програм допоможе сформувати й відповідну правову культуру. Підкреслюємо, що необхідно постійно вдосконалювати знання з усіх аспектів, що стосуються жінок і чоловіків та їхніх умов життя; важливим і необхідним є розроблення спеціальних стратегій для чоловіків/жінок щодо їх участі в досягненні рівності статей.

Здатність людини будь – якого віку розуміти та усвідомлювати правила співжиття і вимоги законів та відповідним чином поводитися не є вродженою, вона формується під впливом спеціальних виховних заходів, є наслідком спілкування з іншими людьми, участі в різних видах діяльності. Отже треба формувати правосвідомість щоденно, починаючи з самого початку життя.

**Використана література:**

1. Коваленко К. Ю. правосвідомість студентської молоді в сучасний період // Бюлетень Міністерства Юстиції України. - 2006. - № 5. - С. 117.
2. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. - Х.: Консум, 2001. - С. 461.
3. Омельчук І.В. Правосвідомість молоді у сфері прав і свобод людини // Вісник Львівського університету. - 2004. - Вип. 39. - С. 45.
4. Центр правових досліджень гендерної політики в Україні [Електронний ресурс] // Режим дступу: [http://www.gender.in.ua/category\\_5.html](http://www.gender.in.ua/category_5.html)
5. Конох М., Хрідочкин А. Правосвідомість студентської молоді у дзеркалі громадської думки // Право України. - 2006. - № 3. - С. 85.

**К.М. Закірова**

студентка

*(Луганський державний університет  
внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка, Україна)*

### **ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ В УМОВАХ СУСПІЛЬСТВА, ЩО ТРАНСФОРМУЄТЬСЯ**

Російська Федерація як правонаступниця СРСР згідно правової традиції отримала у спадок не лише права і борги колишньої супердержави, але і багато з її проблем. Зокрема у сфері створення належних умов для захисту й реалізації прав національних меншин. У СРСР, починаючи з 1930-х років, навіть згадка про національні цінності, національні потреби сприймалися різко негативно. За часів панування тоталітарного режиму, позитивний досвід, що був накопичений за перші роки радянської влади, був втрачений. Таким чином величезна багатонаціональна держава на зламі свого історичного розвитку зіткнулася з повною відсутністю правової бази у сфері захисту прав національних меншин. У той саме час національні меншини історично є невід'ємною частиною суспільства і збагачують його своєю працею, самобутністю і культурою і відповідно мають

повне право на захист своїх інтересів і задоволення потреб культурного розвитку і збереження національної самобутності.

Теоретичне осмислення цієї проблеми, у зв'язку з зазначеними вище політико-ідеологічними чинниками, стало можливим лише з другої половини 1980-х років. За минулі роки було опубліковано чимало робіт з питань, що стосуються обраної нами теми. У числі перших процеси етнічного розвитку в СРСР початку 1990-х років почав вивчати І.І. Крупнік [1]. Особливості розвитку пострадянського російського суспільства висвітлює Ю.П. Аверин [2]. Проблеми реалізації політичних прав національних меншин у сучасній федеративній державі досліджує С.М. Лаллука [3]. Х.А. Боков висвітлює особливості формування і діяльності органів влади у національно-територіальних і національно-державних утвореннях Російської Федерації [4].

У запропонованій статті ми спробуємо провести аналіз умов формування нормативної бази у сфері захисту прав національних меншин у Російській Федерації і визначити вплив окремих особливостей історичного і політичного розвитку Російської Федерації на місце і роль національних меншин у економічному, політичному і культурному житті Росії.

Розпад владних структур радянської авторитарної системи, дав поштовх стихійному розвитку своєрідного "корпоративного цивільного суспільства" [1, 3]. Відбувається становлення і розвиток різноманітних самодіяльних громадських об'єднань громадян. В умовах федералізації і зростання впливу національного компоненту у внутрішньополітичних процесах особливо активно йде процес створення національних суспільно-культурних організацій. У багатьох регіонах Росії, в місцях постійного мешкання українців, німців, вірменів, євреїв виникають об'єднання громадян для відродження національної культури і збереження мови.

Проте, розвиток організованого національно-культурного руху у Російській Федерації ускладнювалася тим, що на державному рівні в умовах відсутності правового оформлення нового пострадянського державного ладу склалися відмінності в підходах до проблеми захисту прав окремих національних

меншин і були відсутні єдині стандарти рішення національних проблем.

Представники етносів, що мають на території Росії національно-державні утворення, але живуть в інших республіках Федерації і складають в них національні меншини, звертаються до керівництва відповідних національних автономних республік. Наділені повноваженнями урядові органи республік організують надання підтримки в створенні умов для розвитку культури, традицій і збереження мови своїх одноплемінників в інших регіонах Росії. Таким чином, розвиток національної самосвідомості як в середовищі певних етнічних меншин так і всередині національних республік зумовлює подальше зростання потенційної ролі політичних кроків, здійснюваних титульною республікою. Національні республіки, які проводять серйозну роботу по задоволенню культурно-освітніх запитів одноплемінників, стають центрами тяжіння відповідних національних меншин і істотно збільшують власну політичну вагу у загальнодержавному вимірі.

У той самий час національні меншини, що не мають в рамках російської держави таких центрів впливу, опиняються сам на сам зі своїми проблемами. А федеральна влада, що переклала рішення проблем національних меншин на плечі національних республік і автономних утворень, від своїх обов'язків у сфері захисту прав нацменшин самоусувається. Унаслідок такого стану забезпечення прав багатьох національних меншин у Російській Федерації опинилася поза увагою влади.

Правові підґрунтя для вирішення цієї проблеми мала створити ухвалена 12 грудня 1993 року Конституція Російської Федерації. Нова Конституція визначила статус автономної республіки у складі Росії з якого вона повинна виходити при підготовці і ухваленні власної Конституції. Статус інших суб'єктів Федерації визначається Конституцією Російської Федерації і статутом суб'єкта Федерації який значною мірою є аналогом Конституції республіки у складі Росії. Таким чином, вже на рівні Основного Закону держави остаточно була закріплена рівноправність республік, країв і областей як суб'єктів Федерації.

Але ухвалення Конституції не зняло всіх проблем в області національних відносин. У окремих республіках влада почала реалізацію політики більш менш відкрито направленої на титульне "нациестроительство" [3, с. 96]. Зростання впливу, унаслідок цих процесів, національно-регіонального чинника здійснив негативну дію на формування демократичних структур у сфері міжнаціональних відносин. З одного боку цей процес сприяв консолідації етнічних груп, зростанню національної самосвідомості, з другого боку зумовив втілення в масову свідомість тези про виняткові права окремих, так званих титульних етносів. У сфері національних відносин це приводило до утиску прав національних меншин.

Проголошення республіками і автономними утвореннями декларацій про державний суверенітет на практиці було зведено до затвердження суверенітету корінної нації. У деклараціях деяких республік корінний народ визначається як нація, а інші всього лише як російське або іномовне населення. Державні установи і органи місцевої влади республік починають вживати заходів для всебічної підтримки соціального і культурного розвитку титульної нації, використовуючи на це бюджетні кошти. Причому іноді це прагнення до підтримки титульної нації перетворювалося в привілеї для неї на "суверенній" території. Так, за словами доктора філософських наук, заслуженого діяча науки Російської Федерації Х.А. Бокова: "Некорінна" частина населення, що жила і понині живе в національних республіках, знає, що таке привілеї по національній ознаці. Це виявляється у всіх сферах життя і діяльності, у тому числі в підготовці і підборі кадрів" [4, с. 19].

Тим часом, титульна національність не представляє всіх жителів. Усі без винятку республіки Росії багатонаціональні і подальший розвиток продемонстрував згубність цієї політики. Перед місцевим керівництвом постало завдання узгодження інтересів двох соціальних сукупностей - титульної національності і всієї решти населення, оскільки всі громадяни повинні відчувати лояльність до республіки і ототожнювати себе з нею. Деякі лідери наслідували прикладу федеральної влади, що намагається в

умовах багатонаціональної держави сформувати інтеграційну ідею державного офіційного націоналізму через введення загальної для всіх назви "россияне". Так, керівництво Татарстану замість етнічної нації татар стало все більше робити ставку на безнаціональну громадянську спільність "татарстанцев".

Не відставали в цьому відношенні і еліти інших регіонів, роблячи ставку на наднаціональний регіональний патріотизм. У цих умовах виникає загроза втрати національної ідентичності національних меншин Росії, оскільки в суспільстві поступово формується як на адміністративному, так і на побутовому рівні негативне відношення до спроб організаційного етнокультурного відособлення. Подібні настрої особливо характерні для областей. У протилежність національним республікам їхній етнічний склад як правило більш однорідний. У назвах областей відсутні національні риси. Усе це, в сукупності із значним переважанням російського населення, призводить до того, що обласні керівники часто проводять російськоцентристську політику.

Проте, в умовах достатньо серйозної самостійності регіонів в проведенні внутрішньої політики яка була ними завойована в процесі трансформації Федерації становище етнічних меншин в різних суб'єктах Федерації істотно різняться.

У цілому атмосфера в національних республіках, які прагнуть виразного прояву своїх національних особливостей, дозволяє меншинам вибрати шлях до своєї ідентичності із більшого числа альтернатив, ніж в російському регіоні. Справа у тому, що влада російських республік усвідомили краще, ніж обласні адміністрації специфіку національних потреб і ту позитивну функцію, яку виконують контакти меншин з основною національною групою.

Особливе місце у проблемі визначення і наповнення реальним змістом поняття "національна меншина" у Російській Федерації займає унікальність історичного процесу формування її території. У ході колонізації Півночі Європейської частини країни, Сибіру та Далекого Сходу до складу держави увійшли величезні території заселені аборигенним населенням.

Ці народи і сьогодні мешкають на своїх споконвічних землях зберігаючи свій традиційний уклад життя без створення державно-національних або національно-територіальних утворень. Проте навіть у створених за національною ознакою державних та територіальних утвореннях корінне населення знаходиться за великим рахунком в умовах національних меншин. Переконливим прикладом можуть бути автономні округи Півночі Західного Сибіру. Так у Ямало-Ненецькому автономному окрузі ненці складають 5,21%, ханти - 1,76%, селькупі - 0,35% [5]. У Ханти-Мансійському автономному окрузі народи, що зазначені у назві національно-територіального утворення і є таким чином титульними націями, складають ще менший відсоток. Так у загальній кількості населення округу ханти складають 1,2%, а мансі - 0,7%. У той же час українці, що відносно активно позиціонують себе у ролі національної меншини у цих округах займають друге за чисельністю місце після росіян і складають 13,6% і 8,6% відповідно [6]. Слід додати також, що українці у цих регіонах не лише чисельно переважають, але і займають ключові пости в органах державного управління і відіграють провідну, цілком співвідносно з росіянами, роль у економіці і культурному житті.

Поряд з зазначеними вище проблемами і недоліками слід віддати належне і зазначити, що керівництво нової Росії намагалося знайти можливості і вирішити існуючі проблеми у сфері захисту прав національних меншин.

Перша спроба була зроблена ще наприкінці 1989 року. Тоді на державному рівні була розглянута і прийнята до розробки пропозиція про відновлення відмінених у 1930-х роках національних районів і місцевих національних рад. Але ця ідея так і не була втілена в життя, оскільки в нових умовах відновлення місцевих національних утворень, на думку керівництва держави, лише стимулювало б етнічну напругу [1, с. 77]. У обстановці наростання дезінтеграційних процесів викликаних розпадом СРСР, загального "параду суверенітетів", федеральній владі ледве вдавалося вирішувати питання, що виникали у взаємостосунках з титульними народами численних

автономних республік, округів і областей. При тій, невизначеності в питаннях розмежування повноважень між центром і суб'єктами Федерації, що склалася на той момент, будь-яка спроба введення змін в адміністративний устрій і систему управління на місцях могла стати каталізатором серйозного конфлікту.

Таким чином, проблеми державного будівництва і пов'язані з трансформацією Російської Федерації процеси не дали розв'язати невідкладні проблеми правового забезпечення інтересів національних меншин. Тим часом самі національні меншини, самостійно, без відповідної законодавчої бази і державної підтримки зайнялися рішенням своїх проблем. Одними з перших визначилися українські суспільно-культурні об'єднання. Вже на початку 1990-х років в різних регіонах Росії діяло близько сорока громадських організацій, що ставили за мету відродження національної культури в місцях постійного мешкання українців. В умовах відсутності законодавчої бази багато хто з них був вимушений вести суспільну діяльність без її офіційного оформлення. Проте вже у травні 1992 року була проведена засновницька конференція Об'єднання українців Росії.

Активна діяльність національно-культурних об'єднань національних меншин наполегливо вимагала уваги з боку російського законодавця. У зв'язку із завершенням початкового етапу трансформації Федерації і підписанням Федерального Договору для цього склалася відносно сприятлива внутрішньополітична ситуація. Верховна Рада Російської Федерації весною 1993 року прийняла до розгляду проект "Закону про національні меншини в Російській Федерації". Але робота над законом так і не була завершена.

На шляху ухвалення вкрай важливого для національних меншин рішення встали загальнодержавні інтереси. У країні наростало протистояння між законодавчою і виконавчою владою. Загострення обстановки восени 1993 року вилилося в озброєний конфлікт в результаті якого Верховна Рада зазнала поразку і її було розпущено. Президентська команда запропонувала проект нової Конституції Росії в основі якої були встановлені

загальнолюдські і демократичні цінності. Певним віддзеркаленням цих положень з'явилося зокрема включення в Конституцію статті про права національних меншин. В прийнятому в грудні 1993 року Основному законі Російської Федерації затверджується, що у веденні Російської Федерації знаходяться питання регуляції і захисту прав національних меншин (п. "в" ст. 71). У сумісному веденні Російської Федерації та її суб'єктів знаходиться "захист прав національних меншин" (п. "б" ст. 72) [7, 46].

Таким чином, відповідно до основних положень Конституції нормативна регуляція прав національних меншин в Російській Федерації відбувається на трьох рівнях. На федеральному рівні (Конституція РФ, федеральні закони, укази Президента РФ, нормативні акти федеральних міністерств і відомств). На рівні суб'єктів Федерації (в конституціях республік, статутах країв і областей, в законах суб'єктів РФ, в підзаконних актах органів державної влади суб'єктів РФ). На рівні місцевих органів самоврядування (в нормативних актах органів місцевого самоврядування). Ця складна багаторівнева система зумовила невизначеність в розмежуванні повноважень і обов'язків.

Наявність сумісної компетенції привела до дублювання нормативних актів і врешті решт до консервування існуючих проблем бо не було чіткого розуміння хто повинен ці проблеми вирішувати. Унаслідок цього, реальної підтримки з боку держави більшість суспільних організацій національних меншин Росії не одержали. У цих умовах задоволення їх національно-культурних потреб як і раніше залежало виключно від прихильності місцевої влади.

Створення більш менш дієвої правової бази захисту прав національних меншин в Російській Федерації почалося лише в 1996 році. Указом Президента РФ від 15 червня 1996 року була затверджена "Концепція державної національної політики Російської Федерації". Однією з головних проблем, що повинен був вирішити цей указ була проблема забезпечення політичної і правової захищеності національних меншин. На основі положень концепції був розроблений і прийнятий Федеральний Закон "Про національно - культурні автономії". Ухвалення цього закону

мало важливе значення для вирішення проблем національних меншин в Росії. У 1997 році була створена національно - культурна автономія "Українці в Росії", яку очолив О.О. Руденко-Десняк. Реєструються регіональні національно-культурні автономії українців Росії. Національно - культурні об'єднання в Росії нарешті одержали закріплені в законах права, але на жаль про широку державну підтримку мови знову не йшло. Свій негативний вплив на реалізацію прийнятих законів продовжували робити процеси державного розвитку.

В умовах економічної і політичної нестабільності, що супроводжувала становлення Російської Федерації відбувалися постійні і часті зміни в найвищих керівних органах держави. Так, згідно з Концепцією при уряді Російської Федерації була створена Консультативна Рада з питань національно - культурних автономій, яку за регламентом очолив віце-прем'єр. Але за умов постійної зміни керівництва Рада національностей начебто і існувала, але була малоефективна. Головний орган державної влади з яким доводиться мати справу керівникам національних об'єднань в Росії - Міністерство у справах Федерації і національностей Російської Федерації в таких умовах теж не змогло забезпечити відповідний рівень наступності. Міністри які змінювалися дуже часто змушені були починати кожного разу спочатку.

Не зважаючи на розробку відповідних документів залишалася проблема відсутності реальної матеріальної підтримки з боку держави. Навіть після того, як Комітет у справах національностей Державної Думи Російської Федерації добився введення статті до Державного бюджету на реалізацію Концепції національної політики, на цю статтю не було виділено жодної копійки [8].

Продовжуючи аналіз політичного розвитку Російської Федерації у контексті проблем захисту прав національних меншин слід зазначити, що розвиток російської державності на початку третього тисячоліття отримує нові риси в яких досить ясно вимальовується тенденція переходу до жорсткої централізації влади. Пов'язані з таким сценарієм розвитку процеси зростання контролю з боку держави за діяльністю

суспільних організацій, обмеження на свободу слова, втручання в діяльність бізнесу можуть, зрештою, здійснити негативний вплив і на розвиток суспільно-культурних організацій, стати перешкодою на шляху їх подальшого організаційного зміцнення і встановлення зв'язків з подібними організаціями за межами Росії. Проте такий аналіз потребує більш розлогого і детального дослідження і є визначенням подальших розвідок піднятих у статті проблем.

Підсумовуючи викладене слід зазначити, що Російська Федерація у багатьох аспектах національно-державного розвитку є унікальним і надзвичайно складним явищем. Процеси історичного розвитку країни і формування національного складу населення окремих регіонів зумовили іноді парадоксальну ситуацію чисельного переважання національних меншин над титульними народами.

На переломі тисячоліть Російська Федерація пройшла складний шлях перетворень. За ці роки був зламаний авторитарний режим. Російські національно-державні (республіки), національно-територіальні (автономні області і округи) і територіальні (краї і області) утворення у ході затаїтої боротьби стали дійсними суб'єктами Федерації. Ці процеси викликали пробудження національної самосвідомості народів, що мешкають на території Росії, зумовили становлення організованого національно-культурного руху в середовищі національних меншин і сприяли створенню певної правової бази їхньої діяльності. У той же час процеси трансформації Федерації протікали складно і не завжди сприяли гармонійному національному суспільно-культурному розвитку суспільства.

Досить часто проблема захисту прав національних меншин, ставала заручницею загальнодержавних перетворень і відсувалася на другий план. З початку третього тисячоліття Федерація вступила в нову фазу перетворень. Спостерігається певна реанімація знехтуваних в кінці 80-х років XX століття принципів державного управління. Такий розвиток подій не може не викликати побоювань за долю суспільно-культурного руху національних меншин, оскільки за відновленням колишніх

принципів державного управління логічно може відбутися і відновлення колишніх принципів національної політики.

**Використана література:**

1. Крупник И.И. Этническая ситуация в Советском Союзе. Новая трансформация и судьба меньшинств / И.И. Крупник // Ленинградская конференция по правам меньшинств 2-4 июня 1991 года. Доклады и сообщения. – Л., 1991. – С. 74-81.

2. Аверин Ю.П. Циклы государственной организации России: из прошлого в будущее /Ю.П. Аверин// Вестник Московского Университета: серия 18 Социология и политология. – 2000. – № 1. – С. 3-15.

3. Лаллука С.М. Феномен диаспоры – международное и внутреннее измерения /С. М. Лаллука// Социологические исследования. – 2000. – № 7. – С. 91-97.

4. Боков Х.А. Поиск продолжается /Х.А. Боков// Жизнь национальностей. – 2002. – № 1-2. – С. 18-20.

5. [http://ru.wikipedia.org/Ямало-Ненецкий автономный округ](http://ru.wikipedia.org/Ямало-Ненецкий_автономный_округ).

6. [http://ru.wikipedia.org/Ханты-Мансийский автономный округ](http://ru.wikipedia.org/Ханты-Мансийский_автономный_округ) - Югра.

7. Конституция Российской Федерации. – М.: Юридическая литература, 1993. – 92 с.

8. Руденко-Десняк О.В. Українська діаспора існує не лише на заході /О.В. Руденко-Десняк // Урядовий кур'єр. – 2000. – 9 лютого.

## ЗМІСТ

<b>Атоян О.Н.</b> Правовая реальность в контексте истории или история в контексте правовой реальности? .....	3
<b>Бандура О.О.</b> Правова держава, громадянське суспільство та приватна власність: питання зв'язків .....	10
<b>Михайлюк В.П., Пекарчук В.М.</b> Трудові відносини у сфері оплати праці у ринково-кризових умовах: ретроспективний аналіз проблем регулювання в Україні .....	22
<b>Михальський І.С.</b> Державно-правові концепції в українському національно-визвольному русі на початку ХХ ст. ....	30
<b>Антоненко М.І.</b> Діяльність європейських міжурядових і неурядових інституцій як організаційно-правовий засіб інтенсифікації транскордонного співробітництва .....	43
<b>Бовк В.М.</b> Гуманізм та права людини у римському праві .....	53
<b>Завальний А.М.</b> Функції юридичного обов'язку в механізмі правового регулювання.....	62
<b>Закірова С.Г.</b> Становлення торговельного права російської імперії у ХVІІІ – на початку ХХ ст. ....	64
<b>Закіров М.Б.</b> Права національних меншин у контексті національно-державного розвитку Російської Федерації .....	75

ПРАВОВА ПОЛІТИКА  
І ПРАВОВА РЕАЛЬНІСТЬ

---

Зуева Ю.А. Политико-правовые стратегии формирования местного самоуправления в модернизирующейся России .....	85
Карпунов В.М. Юридична практика в Україні: деякі теоретико-практичні аспекти .....	94
Ковальова С.Г. Інститут віча на руських землях XII – початку XIV ст. ....	105
Коженко Я.В. Проблемы, противоречия и направления административно-правовой реформы .....	110
Литвинов О.М. Культура, техніка і право: філософські нотатки стосовно історичних аспектів взаємодії .....	120
Мазур М.В. Судова практика як джерело права на українських землях (історико-правове дослідження) .....	132
Мамычев А.Ю. Идентификация государственно-правовых пространств и национальный интерес в условиях глобализации .....	135
Москвич Л.М. До питання про визначення поняття "ефективність" .....	146
Саєнко С.І. Політична складова адміністративно-деліктного законодавства України .....	156
Татоли Т.В. Соотношение законодательной и исполнительной властей в практике болгарских политических режимов 20-30-х гг. XX века .....	162
Терських Л.О. Акмеологічні реалії в розбудові української державності .....	173
Дмитренко О.В. Тема влади у політико-правових дослідженнях: загальнотеоретичні аспекти .....	179
Єреган А.Р. Історіографічний аспект становлення поняття злочину та покарання в джерелах права Київської Русі.....	185

<b>Кафанова О.В.</b> Право і моральність: співвідношення й взаємовплив (загально-теоретичний аналіз на основі наукових поглядів Є.М. Трубецького) .....	194
<b>Ковальчук О.Г.</b> Взаємний зв'язок права приватної власності з іншими основними правами людини .....	201
<b>Маслова Г.П.</b> Формування світогляду та основні етапи життя О.С. Яценка .....	208
<b>Матвеев С.В.</b> Історіографія досліджень феномена державної влади .....	220
<b>Медведев Ю.Л.</b> Взаємовідносини міського самоврядування луганська з урядуючим сенатом за міським положенням 1892 р. на початку ХХ ст. ....	231
<b>Старикова В.</b> Изменение административно-территориального статуса Старобельска в историко-правовой реальности XVII - начала XXI вв. ....	235
<b>Ткаченко О.О.</b> Законодавча база Столипінської аграрної реформи, та її вплив на розвиток індивідуального землеволодіння в правовій реальності лівобережної Україні початку ХХ ст. ....	241
<b>Вакуленко К.О.</b> Гендерний аспект в контексті правосвідомості молоді .....	249
<b>Закірова К.М.</b> Еволюція правової реальності в умовах суспільства, що трансформується .....	257

Науково-теоретичне видання

**ВІСНИК**

Луганського державного університету  
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

**ПРАВОВА ПОЛІТИКА  
І ПРАВОВА РЕАЛЬНІСТЬ**

**Спеціальний випуск № 7**

*Друкується мовою оригіналу*

Відповідальний за випуск *канд. юрид. наук М.В. Мазур*  
Технічні редактори *М.О. Михайлюк, О.В. Буцко*  
Комп'ютерна верстка *О.В. Васильєва*

Підписано до друку 28.10.2010.  
Папір офсетний. Формат 60х84 1/16. Друк RISO.  
Гарнітура Book Antiqua. Ум. друк. арк. 17,0.  
Ум. фарбо-відб. 17,0. Обл.-вид. арк. 15,81.  
Тираж 300 прим. Зам. № 51

Редакційно-видавничий відділ Луганського державного  
університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка  
Друкарня РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка  
91493, Луганськ, сел. Ювілейне, вул. Генерала Дідоренка, 4